Айдамиров Абузар

КХОЛЛАМАН ЦХЬА ДЕ

Абузар Абдулхакимович Айдамиров
Кхолламан цхьа де

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=69446758
SelfPub; 2023

Аннотация

Повесть Абузара Айдамирова "Один день судьбы", в которой показаны трагические события первых лет депортации чеченцев в Среднюю Азию и Казахстан в 1944 году. На примере нескольких человек автор сумел показать весь трагизм этих страшных годов, когда лишенные родины, разлученные с родными и близкими люди были поставлены в нечеловеческие условия. Вместе с тем показаны яркие образы представителей местных народов, которые оказывали посильную помощь переселенным народам.

Содержание

Абузар Айдамиров
Кхолламан цхьа де

1933-1941-чу шерашкахь ГУЛАГ-н лагерашкахь бархI шо даьккхинчул тIаьхьа, шозлагIа а халкъаца Даймахках ваьккхина, казахийн шийлачу аренашкахь халонаш а, баланаш а лайначу, цкъа а доьналлех, оьзданаллех, собарх ца вухуш ваьхначу, 1949-чу шеран 14-чу апрелехь Ош областерчу Жанги-Жол районерчу Успеновка йуьртахь кхелхинчу, цигахь дIавоьллинчу сайн дена Iабдулхьаькимна.

Шен раж эцна доьдура эзар исс бIе шовзткъе пхоьалгIачу шеран февраль беттан цIемза де. КIилбаседехьара хаддаза схьахьоьккхучу шийлачу мохо лоьккхура дерзина дитташ.

КIеггина йекхна хуьлу стигал оцу дийнахь, дошан баса йирзина, кхоьлина, догIанан мархийн Iаьржа сомалкхаш охкийна, мохь аьлла йелха йохкуш санна, кхохкийна кхозура. Цхьа дагна хийра, оьгIазе хеталора тIера ло даша доьлла Тянь-Шанан лаьмнийн Чаткхалан дерзина даккъаш.

Йуткъа шок йетташ, лай тIера схьахьоьккху шийла мох, хьакхабелла меже шелонца морцуш, кIад ца луш, массо маьIIехула кхерстара. Адамийн дегнашна тIе цхьа беза сингаттам туьйсуш, маьхьарий хьоьккхура, йочанийн кхаъ кхайкхош, дерзинчу дитташна тIехула хьийзачу къийгаша.

Дерриге а Iаламехь хила ма-деззара хуьлуш, цхьаннен а

цхьа а тайпа хийцам бан ницкь боцуш, шена ма-ттов чекхдолуш доллура и шийла Iа. ТIейогIучу бIаьстенан меттиг мукъа а боккхуш, и Iа кхин цкъа а йуха ца дан дIадерза дукха хан ца йисинера.

Оцу доьхначу дийнахь ламанан тIулган басахула, лаьхьа санна, сетташ хьалаболучу гIашлойн новкъа дечиган маххьаш а гехь меллаша охьайогIура ши зуда.

Шиннах цхьаъ – тIейуьйхина эттIа тIелхигйаьлла, берриге а бамбеш а охкабелла тиша тужурка а, бамбин одеялах тегна йеха коч а, коьрта тиллина лелийна тишделла кIинж йолу доккха кортали а, когахь истангах тегначу пезагашна тIехула йуьйхинчу калошца шовзткъе итт шарал тIехйаьлла зуда тIехьаьжча шен хенал а йоккха хетара.

Цхьана хенахь хазачу куьцахь хилла цуьнан лекхо дегI а, горга йуьхь а, хIинца а тIера хазаллин лар йанза, безамехь гора. Къежделлачу гиччоша а, хебаршка ихначу беснеша а, кIоргга хьех чуэгначу кхоьлинчу бIаьргаша а тоьшалла дора иза гиначу бохамаша хеназа къанйина хилар. Амма и самукъанах цхьа а суй шайна чохь боцу бIаьргаш, къинхетамах буьзна, массарех а дог лозуш, гIийла хьоьжура.

Важа, цуьнан накъост, ткъех шо алссам хенара йуккъерчу дегIахь, Iаьржа йеха месаш, горга йуьхь-марш йолуш хазачу куьцехь къона зуда йара.

ГIо лоьхуш санна, кхерстара Iаьржачу цIоцкъамашна бухара схьахьоьжу, оцу дийнан стигланах тарбелла, кхоьлина, белха кечбелла, бIаьрхих буьзна цуьнан Iаьржа ши бIаьрг.

Царна чохь къеггина гора цхьаьнгге а балхоза, балхо меттиг йоцуш, кийрахь ІаьІна бала, къоначу, декъазчу дагна маслаІат дехар.

Масех де дара и шиъ ламанан цхьана чІаже дечиге оьху. Денна цхьаьнакхетара и шиъ цигахь, амма йуьртахь цхьацца маьІІехь йехачу цаьршинна вовшийн кІезиг йевзара. Нийсса цхьа шо хьалха вовшашна генахь, Кавказан лаьмнашкахь, шаьш йинчу йарташкахь маьрша йехаш хилла и шиъ, кхолламо дай баьхначу, уьш дІабоьхкинчу лаьттах къастийна, йалийна, кхузахь цхьаьнатоьхнера.

Нийсса цхьа шо хьалха цаьршинна ца хаьара, шаьшшиъ, баьлларг бехк боцуш, йинарг кхиэл йоцуш, февраль беттан цхьана кхаарин дийнахь хІусамашкара ара а йаькккхина, кхуза гена махка кхуссур йуйла, шаьшшиъ а, шайн доьзалш а мацалла ца балийта, хІара къиза къахьоьгуш, сагІадоьхургаш санна, йаьлла лелар йуйла а.

Серсачу дарзо тІадийначу гІашлойн новкъахь, ког шершина, галйаьлла, охьакхетарна кхоьруш, меллаша ког буьллуш, ларлуш охьа чу а йоьссина, ворданан новкъа йелира и шиъ.

Йоккха стаг кІадйелла гІелйеллера, амма иза шен ницкъ ма-кхоччу хьалха дІагІертара.

– Хьо кІадйеллий-те, Хелипат? Жимма садаІа, охьахаий вайша? – хаьттира, йуха а хьаьжна, хьалха йоьдучу къоначо.

– ХІан-хІа, Зану, дІайало хьо, – йоккхастаг, саца а сецна, халла хьала а сеттина, хьалхахьа хьаьжира. – ДІогахь, некъа йистехь, гучу ІандагІна кІел соцур вайша.

Зану хьалха дӀахьаьжира. ІандагӀан дитт гена дацара. Пхи бӀе гӀулч йелахь, кхин гена йацара царна йуккъехь, амма мацалло ницкь эшийначу цаьршиннан догӀмашна гена хийтира цига кхаччалц бан беза некъ.

Ши зуда, кхин йист ца хуьлуш, берриге шаьшшиннан ницкъ тӀе а гулбина, махьа кӀел букар а йахана, меллаша хьалхахьа йолайелира. Шаьш йолайелла йоьддушехь Хелипатан ойла йора Занус. Зануна хаьара дукха хан йоццуш Хелипатан цӀийндай, вуьрхӀитта-берхӀитта шарачу йахана гӀеметта хӀоьттина хаза йоӀий деллийла а, ткъа иза ша жимачу кхаа бераца Іазап хьоьгуш йуйла а.

Шаьшшинна вовшийн йевзича, Зануна чӀогӀа йезайеллера и къинхетаме, догдика йоккха стаг. Іийшинчу баланашка ца талхалуш дисинчу цуьнан эсалчу хьажаро а, кӀеда-мерзачу къамело а, йиначу нанас санна, тӀеийзайора иза.

Сих-сиха шаьшшиъ ІандагӀна гергакхача йоллий а хьожуш, коьртехь уьйриг хилла хьийзаш йеза ойланаш а йолуш йоьдучу цаьршинна генна хьалхахьа, некъана иттех гӀулч йуьстаха, Іуьллуш цхьа Іаьржа хӀума а, цунна гуонах хьийзаш жӀаьлеш а гира. Шаьш герга мел гӀоьрти а, иза адаман дегӀах тарлора цаьршинна, ткъа гуттар а гергакхаьчча, и шиъ тийшира хьалхахьа Іуьллуш гург баккъала а адам хиларх. ЙогӀучу кхушиннах бӀаьрг кхетча, ши жӀаьла меллаша доладелла коьллашлахь къайладелира.

Воьжна Іуьллург беркъа вухавелла воккха стаг вара. МабоггӀу лергашна тӀеозийна тиллина, цкъа цхьана хенахь без-

ачу мехехь хилла, шен холхазах боьхна, хIуманна меха боцу боьмаша холхазан куй бара цуьнан коьртахь. Дерзинчу дегIа тIе йуьйхина эттIа, коржамаш а тийсина аьхна тужурка а, эттIа меттигаш тешций, бехчалгашций леррина тIеттIаийзийна аьхна тиша хеча а, берзинчу когашна тIетуьйдина неIаран мачаш а йара.

Голаш мара а оьзна, горгвелла Iуьллура воккха стаг. Цуьнга дIа а хьоьжуш, ца соцуш тIехйелира хьалха йоьду Зану.

– Собардехьа, Зану, тхан эвлара Аюб ву-кх иза. Лаа Iуьллий-те хIара кхузахь воьжна? – сецира тIаьхьайогIу Хелипат. ТIаккха, воккхачу стагехьа дIа а йирзина, цуьнга кхайкхира иза.

Шозза-кхузза мохь тоьхча а, воккха стаг вист ца хилча, йа меттах а ца хьайча, тIейаханчу Хелипата цIе а йоккхуш меттахъхьавира иза.

– Миска Аюб- йаI, – гIийла мохь белира леррина цуьнан йуьхьа тIе хьаьжначу Хелипатан. – ХIара-м велла Iуьллуш хилла…

Шена хезначу дешнаша хIумма а цец ца йаьккхира Зану, амма тIе а йахана, воккхачу стаге хьаьжначу цуьнан дагахь цкъа а дицлун доцу сурт дисира. Цунна хьалха Iуьллура кIайн йеха маж а йаьлла можа йуьхь. Аьрзунан зIок санна, хьаьвзина дукъ тIедаьллачу мера чуьра а, багара а охьаIийдададла соьла мераIуьргаш чохь а, мекхашна а, можана а тIехь деттера. Набарна охьавижча санна, хьаббина лаьттара бIаьргаш. КIеззиг гIаттайеллачу багахь гора цхьа а талха-

за шагатIулгаш санна, кIайн цергаш. Тужуркин эттIачу херошкахула гора шелоно сендина оза дегI. Йуххехь Iуьллура мелла бертиг йиххкина цхьа-ши кана хьаьжкIех буьзна жима пIаьлдиг.

– Йалохьа, Хелипат, дIагIо вайша. Со цуьнга хьежалац-кх, дог оьккхуш лаьтта-кх сан, – аьлла, шен хих буьзна бIаьргаш дехарца Хелипате хьовсийра Занус.

– Вайша дIа ма-йаьлли, схьадогIур ду-кх и жIаьлеш. Цхьа а стаг вац-те новкъа вогIу гуш?

Зану некъа дIасахьаьжира.

– Вац, Хелипат…

– Вайша хIун де-те, Зану?

– Новкъа дIасалелаш адамаш долуш тIе жIаьлеш гIертар дац хир ду цунна. Кхузахь лаьттачул, чехкка цIа а гIой, нахе хаийта вайша?

– Хаийта-м хала ма дацара, Зану. Хаийтича, хIара дIа а вигна, хIокхунна каш даьккхина, хIара лаьттах волла ницкъ кхочур болуш боьрша стаг тхан эвларчу нахана йуккъехь-м вац. Цхьаберш цомгаш эгна Iохку, важаберш шайн догIмаш халла ирахь лелош бу. Хаац-кха, хIун дер.

– И цхьа пхи-йалх стаг ву оцу гIуллакхна йукь йиххкина лелаш. Цаьрга хоуьйтур вайша.

Цхьана минотехь ойла йиначул тIаьхьа, Аюбна йуххера дIайелира Хелипат. Кийра даш доьттича санна, дегнаш даздела, гIелйелла эвла йолайелира ши зуда. Цаьршинна хьалха хIуьттура, и воккха стаг санна, декъазчу Iожаллица бел-

лачу шайн безачийн, гергарчийн суьрташ, шаьш хIинццалц схьа Iийшина баланаш, инзаре ирча тахане, кхин а ирча, буьрса тIейогIу кхане…

– Велла, кху дуьненара дIаваьллачун-м ирс дара, – элира Хелипата, шаьшшиъ цунна дикка генайаьллачул тIаьхьа. – Дийна дисинчу вай хIун дика хьоьгур ду?! Амма тамашийна бу-кх дуьненан белхаш. Масане хир дац моьттург хуьлу, ла ца дийгIинарг тIедогIу стагана. Хьажал хьо Аюбах хилларг. Цхьа шо хьалха боккха доьзал, шортта даьхний, йоккха ков-керт йолуш, нахана Iаламат дукхавезаш, хьанала вехаш стаг вара иза. Цхьа шо далале, доьзалх, бахамах ваьлла, гIаж санна, цхьалха висира. Ткъа мел онда, дегIехь ницкъ болуш, уьнах цIена стаг вара иза! Дезткъа шо гергга хан йара цуьнан, ткъа тхан йуьртахь балха тIехь цуьнца ларош стаг вацара, Колхозехь собрани хуьлуш, ударник ву бохуш, даим стоьла улло хьаькамашна йуккъе охьахаавора иза. Цул сов, хIара Iедал доккхучу хенахь Микли-паччахьна дуьхьал тIом беш масех чов а хиллера цунна. ХIинца а сайна гуш санна хета суна, ворхI-бархI шо хьалха депутаташ хоржучу дийнахь йуьртахь дуьххьара йаьшки чу тосу кхаж цуьнга тасийтар. ХIинца шен коьртахь болчу куйнаца, исхаран чоица, цунна чухула йуьйхина атлазан гIовтал, йукъах йихкина детица кхелина шаьлта. Оццул нисвелла, хазачу цуьнан Iожалла кхерстачу жIаьлин санна хили. ТIехь деша-м хьовха, аттала къилбехьа верзо стаг ца хилла уллохь. ОхIхIай, Дела, хьан болх бу-кх! Хаац-кх, вайн Iожалла муха хир а, вайна латта мичахь доь-

гӀна а…

– Пекъар, стенга воьдуш хилла-те иза?

– Стенга воьдуш хилла хир вара иза? Цхьа иэшам бац ткъа вай дерриге а арадаьхнарг! Кхалла хӀума лаха вахана хилла хир ву-кх! Веза Дела, хьуна дика хаьа хир ду-кх. КӀадйелла, настаршна чохь са ца дисина сан-м. Каррехь йегайо-кх. Жимма йал йей вайша?

Зану реза хиларе а ца хьоьжуш, гира махьаца цхьаьна тӀуьначу лаьтта охьахиира Хелипат.

– Тамашийна стаг йу-кх хьо, Хелипат. Хьан амалех цецйолу-кх, со, –элира Занус ша, охьа а хиъна, паргӀатйаьлча.

– ХӀунда бах ахь?

– Даима нахах доглозуш, царна маслаӀат дан гӀерташ хуьлу хьо, ткъа хьайгарчу баланех лаьцна цхьа дош а ца олу. Са чӀогӀа стаг йу хьо. Велла Ӏуьллу и воккхастаг гича, со йелхаза ца Ӏейели, ткъа хьан бӀаьргех хин тӀадам а ца белира…

Хелипат цхьа гӀайгӀане йелайелира.

– ЭхӀей, диканиг, дера, дукха ма йилхина. Ма дукха йилхина-кх. Дукха йелхарна, бӀаьргаш чохь хи ца дисина. Дог доьлху, ткъа бӀаьргех хи ца долу. Ас хьаьнга балхор бара сайгара бала? Хьанна оьшу сан балхамаш, цӀийзар? Мила ву цхьа бала кийрахь боцуш, Дала делла Ӏеш? Цхьа а вац, Зану. Къанйелла со хӀинца, мел йаьхча а, дукха йехар йац. Хала делахь а, Ӏожалло дӀайиггалц садеттар ду ас…

– Иза а ду-кх бакъ. Делахь а, лаьа-кх шегара бала балхо, дог хьао, тӀаккха шена синтем хир болуш санна. Велла Ӏуьллу

воккхастаг гича, хилларш а, гинарш а дерриге карладевлла, ойла йеш йогIий со-м. Сан а дара да-наний, шиъ ваший. Вай цIера арадахале цхьа ах шо хьалха маре йахана со… ХIусамдеца кхуза йалийра. ТIамехь йаьккхина цхьа ност йоцуш вара иза. Ас иэша хIума-м ца дитира цунна… Кху аьхка кхелхина иза…

Логе гIертачу йелхаран къурдаша садукъдинчу Занус шен къамел сацийра.

– Хаьа суна, Зану. Вевзара суна иза. Аьтту ност йоцуш, озо йеха йуьхь-марш йолуш, Iаьржачу аматехь, хьийзина Iаьржа корта а болуш безамехь жима стаг. Некха тIехь ордалш а хуьлура цуьнан.

– ТIамехь хьуьнар гайтарна йеллера цунна уьш. Цхьаъ ордал йара, шиъ мидал йара. Жима пIаьлдаг бина, кучана чухула коча а тесна, йиллина дIа сайн дегIаца лелош йу сан уьш. Ткъа сайн нахах хилларг хаац суна вай арадаьхначу дийнахь дуьйна.

БIаьргаш буьззина чухIиттина бIаьрхиш, тIех а даьхкина, татолашца беснешна тIехула охьахьаьлхира Занун. Шен коьрта тиллинчу тишачу йовлакхца хиш дIа а хьоькхуш, кийрахь йоьлхура иза.

– Дера, хаац суна-м, Зану, хIун дийр ду. Цхьа Делан болх бу-кх хIара. Дала динчунна реза а хилла Iийча, хьегнарг цхьа йал йоцуш довр дац хир ду вайн. Дависарг, Iовдалш хили вай-м. Махкахдахар гIалат ду, нийса дац, цунах кхеттачу Iедало йуха цIадерзор ду бохуш, колхозо вашна деллачу лаьт-

та тӀе стохка бӀаьста йалташ ца дийра. Цундела кху бухахь долчу къоманачул хьалха мацалла хӀоьттина вайга. Вай, схьа ма-кхеччи, дерриге балха а девллехь, вайна къастийначу латтанаш тӀе йалташ а дийнехь, кху хьолехь ца хила а мегара…

– Ма дийцахьа, Хелипат, – элира Занус, доккха са а даьккхина. – Дукха бехк а бацара нехан. Тахана-кхана цӀа доьрзу бохуш, кху махках дог ца леташ Ӏийра-кх. ХӀинца а ву массо шаьш Даймахкка йухадерза кхана новкъа девр ду моьттуш. Со а, хьо а теша цунах. Вайна иза дагара баьлла минот йац, аттала гӀенах а. Ткъа масазза кечйелла со новкъа йала, сайн миска къелгаш[1] дӀа а хьарчийна? Мацца а цкъа со новкъа йалахь, баа хир бу бохуш, дӀабиллина латтош ши кийла мекхан цу бу сан… Латта-м ца дийра. Цкъа-делахь, вай дӀагӀур ду моьттура, шолгӀа-делахь, кхузара латта вайн махкараниг санна лелош дац. Кхузара латта лело говзалла ма йеза.

Новкъарчу тӀулгах ког тасабелла, галйаьлла Хелипат, дӀакхоссайелла, бердан басех куьг гӀортийна, охьа ца кхеташ йисира.

– Доцца аьлча, гӀуллакх галдаьлла-кх вайн, – элира цо, куьйгах летта хатташ дӀа а бохуш, – дӀадаханчу шарахь адамаш даларна бехке-м мацалла а йацара. ХӀетахь вайн карахь цӀера деана мелла а йалта дара. И чекхдаьлча, карара салпал а йухкуш, хӀума эца аьтто а хилира. Махкаллаш деш белира дукха нах. Кху Ӏай гӀелдин вай мацалло. Баккъалла а аьлча, дукха нахехь ницкъ а бацара шайна къастийна латта

[1] Къелгаш – кӀеззиг бен йоцу тиша хӀуманаш

лело, балха баха а.

Хелипата аьллачо Зануна дагадаийтира бІаьста, гуттар шайн гІаддайча, ша куз бохка йахар. Иза бара шиъ-ах метр шуьйра, кхоъ-ах метр беха, хаза кечбина гІажарийн куз. Зану Маиле йеача, ден-цІа а йахана йуха йогІуш нанас совгІатна белла. Зануна хезнера, и куз мацах цкъа шен дененас, гомаш а йоьхкина, эцнера бохуш. Шаьшшиннан долара деррге хІума доьхкинчул тІаьхьа а ца бухкуш, Занун ден а, ненан а безамна Іалашбеш латтабора цаьршимма иза. Амма кху Іай цІеххьана цомгаш хилла, вехха меттахь висинчу Маилна кхачанна кхин дан хІума а ца хилла, иза бохка арайелира Зану. Цхьана кертара вукху керта хІуьттуш, йуьртах чекхйелира иза. Безачу кузах цуьнга кховдориг йа ах кийла даьтта, йа жимо ши хьоккхам хуьлура. Хьанна хаьара, луларчу йарташкахь, къаьсттина царна бархІ километр генарчу узбекийн йуьртахь хІуттучу базарахь кузах ах мах бала а мегара. Амма Занун а, йа цхьана а нохчочун а бакъо йацара комендатурин бертаза цига ваха. Ткъа Маилан (цунна дукхавезачу, цуьнан гІийлачу Маилан) кийра рицкъа дахаза масех де дара. Куз луччух дІабохка дийзира. Иза суьйранна цІа йеара, ах кийла даьттий, ши кийла нехчий, цхьа кийла хьаьжкІийн ахьаррий дохьуш…

– Хелипат! – чІоггІа йистхилира Зану, иза уллохь йоцуш, ткъа цхьана генахь, мохь тоьхча ца хеззехь йолуш санна.

– ХІун боху ахь, Зану? – цецйаьлла хьалатаьІира Хелипат.

– ХІун бехк баьлла доьхкина вай кху къизачу Іазапе? Ма

хала ду хIара лан! Цхьа бехк бацлла, таIзар токхуш делхьара а хIумма дацара. Бехк-гуьнахь доцуш цIийнах, махках баьхна бIарзбина лело зударий, бераш… ХIара-м адамана дуьйцу а цахезнарг дай, Хелипат… Стенна бехке ву и велла Iуьллу воккха стаг, вайша, кхин а эзарнаш? Вай хьанна хIун дина, Хелипат?…

Зану, саца а сецна, жоп доьхуш, Хелипате хьаьжира. Хелипатна гира оьгIазаллех буьзна богу Занун Iаьржа бIаьргаш, йолчу тIе а макхйелла йуьхь, хорша йеача санна, йего чIениг, вовшехйеттало цергаш.

– Хаац, Зану. Суна хаац… Кха тIе а йахана, нийсса цIа йан а халла хууш къанйеллачу суна ца хаьа хьуна жоп дала. Хьуна дешар хаьа, Iедалан балхана йуккъе а гIиртина. Сол хьекъал долуш хир йу хьо.

Маржа дуьне йаI-кх! ДIа мел боккхучу кого, олучу дашо карлабоху-кх генара Даймохк, ирсе кьоналла!

«Хьуна дешар хаьа, хьо Iедалан балхана йукъа а гIиртина…»

Карладийлира йуьртарчу школехь доьшуш Iийна шераш, Маилца цхьаьна ворхI класс чекхйаккхар. Ша йуьртан библиотекехь болх бина ши шо. Дуьххьара йуьртахь вовшахтоьхна исбаьхьаллин цхьаьнакхетаралла, Соьлжа-ГIалахь нохчийн театран сцени тIехь шаьш концерт хIоттор; «Ленинан некъ» газетнн йоьалгIачу агIон тIехь зорбатоьхна ша а, Маил а цхьаьна хелхадолуш даьккхина сурт; шайн коллективан кхиамех лаьцна радио чухула дуьйцуш, доккхадеш дог

детталуш, ша ладегIар. ХIетахь… хIетахь – и шиъ къона дара… Занун йалхитта шо, Маилан – ткъайасна шо. ХIетахь тIом бацара, адам маьрша дехара, хIораннан а бешахь йара ирсе бIаьсте. Хьанна хаьара, хьанна моьттура…

«Гур буй-те йуха Даймохк? Гур дуй-те кхин нохчийн маттахь газета, книга?… хезар дуй-те радио чухула ненан маттахь къамел? – хоьттура цо ша-шега, бIаьргех оьху дуьра хиш дIа а хьоькхуш. Ткъа Маил тешна ма вара тхуна тIехь хIоттийна хIара хьал Сталинна ца хууш, иза Iехийна, хIоттийна хиларх, дерриге ма-дарра шена и хиъча, цо тхо тхешан махка дерзориг хиларх… Ткъа Маила цкъа а ца олура харцдерг…».

Зану тешара мацца а цкъа шаьш дай баьхначу лаьтта тIе доьрзург хиларх. ХIораммо а санна, цо а шаьш новкъа девр долу денош дохкура. Новкъа йогIуш цхьаьний пхи-йалх машина гича, станцешкахь йаьсса лаьтташ цIерпоштан вагонаш йара аьлла хезча, хIор а дог теший хуьлура уьш шаьш дIадига кечйина хиларх.

«ХIаъ, тхо-м, дийна диснарш-м, мацца а цкъа цIа доьрзур ма дара, – ойла йора Занус, – Даймахке са а туьйсуш, цуьнга а кхойкхуш, кхузахь лаьттах баханчийн къа ду-кх. Маил, сан хьоме Маил, хьо суна хир вац-кх…»

Оццу цхьана ойланаша дIалаьцна ши зуда кхин вовшашка йист ца хилира йуьрта йоллалц.

II

Кхоьлина деана де къаьсттина а сингаттаме хуьлура Нико-

лай Кузьмична. Йочанца цхьаьна лаза йолура цуьнан хадийна ност. Лазарша карладохура тIеман хьалхара буьрса денош.

Немцойн фашисташа, тIе Iожаллин дарц деттащ, хIаллакдора машаре адамаш, сийначу цIарах йогура йарташ, гIаланаш, адамо эзарнаш шерашкахь кхоьллинарг…

Хьомечу Украинин латта мостагIчунна а дуьтуш, дегнаш къуьйлуш, малхбалехьа йухадийлар. Цаьрца цхьаьна, шаьш иттаннаш шерашкахь гулбина бахам а буьтуш, малхбалехьа уьдура фашистийн олаллин а кIел совца ца луу зударий, бераш, къенаниш.

Эххар а – Волга-хин бердаш. Кхин дIа йухадовла бакъо йац! Кхузахь Толаман Де тIекхачале, минометан снарядо аьтту ност оту…

Эзар исс бIе шовзткъе шолгIачу шеран берхIитталгIачу ноябрехь цIен бос а богуш, элдарчу дегIахь, каде, самукъане хилла гвардин капитан Бороденко шолгIачу дийнахь дуьйна тIеман гIуллакхна пайденна хуьлучуьра дIавелира гуттаренна а.

…Йеха санитарни цIерпошт. Йуккъера Ази. Ташкент, кхузахь госпиталехь – кхо бутт…

Госпиталера протезций, Iасанашций араваьлла иза хIетахь дуьйна ву кху гIиргIазойн лаьмнашкахь. Столыпинан заманахь кхуза кхелхинчу украинцаша йиллинчу йуьртахь болх беш вара. Йуьхьанца – историн а, географин а хьехархо, тIаккха – ишколан директор.

Хьанна моьттура, хIара дахар иштта хаьрцар ду. Ткъа цуь-

нан сатийсарш, дахаран Іалашонаш?

Карлайелира ша Киевски университетан исторически факультетехь доьшуш хилла хан. ХІетахь цо шен дахарна хьалха йаккхий Іалашонаш хІиттайора. Уггар хьалха – Іаьржа йеха месаш, жугІара бІаьргаш долу аьрха Света Пантелейчук йало. ТІаккха, дика дешарца университет чекхйаьккхина, цхьаьний аспирантуре даха, шиннех а Іилманчаш хила.

Іалашо кхочушхуьлуш дІайоьдура, Светлана а йалийра. Шиммоа тІехдика чекхйаьккхира университет, ший а аспирантуре дахара.Николай Россин XIX бІешеран исторех дисертаци йазйеш вара, ткъа Светлана – арахьарчу мехкийн керлачу историх. Амма эскарехь гІуллакхдан кхайкхаро, Николайн Іалашо цкъачунна йукъахйаьккхира. Делахь а, иза цуьрриг а шеквацара. Диъ шо дукха хан ма йац. Иза-х къона вара, цуьнан шортта хан йара аспирантура чекхйаккха а, шен Іалашо кхочушйан а. Цо тоамбора зудчун кхиамех. Николайс эскарехь гІуллакх дешшехь, Светланех историн Іилманан кандидат хилира. Иза цхьана Іилманан-талламан институтехь балхахь йара. Кхуьуш жима кІант а вара цаьршиннан. Николайн къеначу нанна шел ирсе стаг дуьненахь а вац моьттура.

ЦІеххьана – тІом. Цо дохийра Николайн доьзалан ирс. ТІом болабеллачу хьалхарчу деношкахь фашистийн бомбанаша дийра Николайн нана а, зуда а, кІант а…

Іилманча а цунах ца хили. Доьзал а бац. Аттала цуьнан ирс ца хили, и хьердаьлла фашистски экха, лаьллина, малхбу-

зехьа а дигна, ша схьадаьллачу тунгари чу а доьллина, цигахь цуьнан корта отуш дакъалаца а. Ткъа цуьнан бІаьхаллин накъостий цига кхочуш лаьтта. Советски латта тоххара цІандина фашистех. ХІинца тІом Германин махка тІехь бу. Стохка дуьйна шаьш бинчу меттигашка йуха дІаоьху тІом болчу хенахь малхбалехьа кхелхина бахархой а. Цигахь йухаметтахІиттош йу йарташ, гІаланаш. Ткъа гвардин капитан хилла, амма хІинца заьІап хьехархо Бороденко кху лаьмнашка а хиъна Іа.

ХІун дийр ду цо? Дийна йисина йиша а фашисташа Германе дІайигна. Хууш дац, иза дийна йу йац а. Цига йухавирзича а, дерриге а карладийр ду. Йуха а бастабаларна кхоьру хено берзийна деган чевнан муо. Изза кхоллам бу цуьнан зудчун а. Кху эвлахь, кху школехь девзина цаьршинна, кхузахь бозабелира цаьршиннан кхоллам.

Цуьнан майра а вийна Смоленскна уллохь хиллачу тІамехь, Курскехь йийна жима йоІ а. Цунна а ца лаьа Курске йухайерза.

Хало шераш ду хІорш. Цхьа къена нах боцурш, берриге а божарий фронтехь бу. Йуьртбахаман гІуллакх дерриге а зударийн кочахь дисина. Партийни а, советски а, колхозан а куьйгалла хІокху кхааннан карахь ду. Иза ша парторганизацин секретарь ву. Анастасия Федоровна – йуьртсоветан председатель, тІеман заьІапхо Сапар – колхозан председатель. Цара шайн ницкъ ца кхоош къахьоьгу фронтана. Дерриге а толамна, дерриге а оккупацех паргІатйаьхначу малхбу-

зен областашна дIахьийзадо цара. Хала-м ду, амма йуьртара цхьа а вахархо вац чIеIаш. Царна хаьа, мостагI вохийна, дIаваьккхича бен, Даймахкахь машаре дахар хIуттур доцийла. ХIинца цкъа-м хIор а доьзалехь бала бу. Дукха хан йу ловзарш, эшарш, самукъане иллеш ца хеза.

Йоьхначу тIе а таро йохийна нийсса шо хьалха кхуза балийначу нохчаша. ДIадаханчу шарахь, хIорш кхоъ мел гIертарх, цара латта дIа а ца дийра, массара а колхозан балха тIехь дакъа а ца лецира. Шаьш тахана-кхана Кавказе йухадоьрзур ду моьттуш, Iехабелла къинхьегамна йуьстахбевлла Iийра. Ткъа хIинца цаьрга мацалла хIоьттина. Махкаллин цамгарша ницкъ эшийна церан. Баларш хуьлу денна. Ткъа йуьртарчу Iедалан, колхозан а ницкъ бац царна гIо дан.

Складашкахь йолчух кIез-кIезиг дIало царна, амма цунах кхачо хилац. Шайга терра халачу хьоле хIиттийна цара бухара бахархой а. ТIом боцчу хенахь-м хIуттур дацара цаьрга и хьал, ткъа хIинца хала ду-кх.

Иза оцу гIайгIанечу ойланех йукъахваккха санна, цкъашозза меттах а хьайна, велхаозийра гаьнгали чохь вижина Iуьллу церан жима Вова. Николай Кузьмича, доккха са а даьккхина, шен кара къолам а эцна, хьалхауьйзира бицбелла Iохку Мария Петровнин дешархойн йозанан белхаш.

КIант а техкош, белхаш талла вуйлира иза. Амма хIинца цуьнан коьрте керла ойланаш хьийзара. Бес-бесара кехаташна, кехатийн кескашна тIехула йазйинчу хIор а цIеран шеншен, амма цхьатерра биографеш йара. Петькин, Витькин,

Аллин а дай фронтехь хIаллакьхилла. Доь доцуш вайна Маринкин да а. Любин да Прагехьа хьалхатеIаш ву, амма нана цомгаш Iуьллу.Ткьа Володин ваша, могIара салти, шина орденан кавалер ву. Машаре зама йелхьара, оцу берийн йаххьаш берийниш санна хир йара, ткъа хIинца уьш къеначу нехан санна йу.

Аьстамиров Берсин болх карабеача, цунна бIаьргашна хьалха хIутту Iаьржачу аматехь оза шийтта шо хенара жима кIант. Цуьнан баккхий кхиамаш бу литературин а, историн а, географин а предметашна. Амма иза ларавац оьрсийн меттан грамматикица. Николай Кузьмична гIайгIа хуьлу цуьнан болх таллар. ХIор а дашехь шишша-кхоккха гIалат. ХIетте а, Николай Кузьмична лаац, шиъ а диллина, цуьнан догдохо. Къинхьегамна тIера, дешарехьа боккха безам болуш, хьекъале бер ду иза. Цул сов, цаьршинна йуккъехь цIеххьана цхьа шатайпачу хьолехь кхолладелла доттагIалла ду…

* * *

Йуьртан а, школан а куьйгалхой мел чIогIа гIертарх а, церан ницкъ ца кхаьчнера школехь доьшу хан йолу нохчийн бераш дерриге а дешарна йукъаозо. Цуьнан кхоъ бахьана дара: нохчийн берашна йа гIиргIазойн а, йа оьрсийн мотт а ца хаьра. ХIокху махках а, кхузарчу къаьмнех а боьлла цахилар, шайна тIехIоьттина хало а. Цундела, школан хьехархойн коллективо къаьсттина а йоккха терго йора доьшуш долчу нохчийн кIеззигчу берийн. Занятеш чекхйевллачул тIаьхьа

биллина дIа цаьрца болх бора, харцахьара лелча а, гечдора. Шаьш иштта церан догъэцча, важа дисина бераш а школе дахкаре догдохура хьехархоша.

…Дешаран шо доладелла бутт а балале, пхьоалгIачу классераБерса а, ворхIалгIачу классера Митька Величенко а валош Николай Кузьмичан кабинет чу йеара пхоьалгIачу классан куьйгалхо къона хьехархо Валентина Андреевна. Шина а кIентан йаххьашна тIехь сийна буьччалгаш а, цIийн хьоькхнаш а йара.

– Сан бехк бац! Иза ша хьалха летира сох! – мохь хоькхураМитькас, велха а воьлхуш, – даим массеран а кочахь ву иза. Цо сайна тIулг тоьхча, летта со. ТIехула тIе, ша, урс Iоьттина, сан гай хоьцур йу бохуш, кхерамаш туьйсура цо…

Берса, вист ца хуьлуш, оьгIазе шен довхочуьнга а хьаьжна, доккха са а даьккхина, соне вогIавелира.

– Митькас дуьйцург бакъ дуй, Берса? – хьаьттира Николай Кузьмича.

Берса вист ца хилира.

– Гой хьуна, Николай Кузьмич! Бакъду, дера-кх! ДIатийний? Вистхила йуьхь ма йац цуьнан!

– Ткъа хьо вист ма хила! Хьоьга ца хоьтту цо. Хьан гIоггIал воцу Берса ма дика лета хьох? Хьайн бехк нахана тIетатта ма гIерта! – Берсегахьа гIодаьккхира Валентина Андреевнас.

Баркаллех буьзна ши бIаьрг Валентина Андреевне а хьажийна, йуха а охьатаьIира Берса.

«Бераш – бераш ду-кх, – ойла йора Николай Кузьмича, цаьршинга а хьоьжуш, – шайниг дуьтий ца Iа уьш цхьаннахьа а, цкъа а. Чевне хIума ца хуьлура царна йукъадогIург-м. Цхьа сахьт далале, тан а тайна, цхьаьний ловзуш дIаволалур ву. Амма Митька иштта дIавахийта тарлур дац. Цхьанна гечдахь, бисинарш а эвхьазбевр бу».

– ХIаъа, дера, ду шу, Митя, дика кIентий. Вокх-воккханиг жимачух лета. Кху цхьана баттахь масазза а низам талхийна ахь. Классан куьлйгалхочо масазза а валхийна хьо. Хьайн къена нана ас педсовете кхойкхийла лаьа хьуна? Хьан да вийча, дагна хилла чов ца йоьрзуш, синтем байна хьийза, хIинца хьох гIайгIа а хилла лела иза. Вайн ирсан, вайн даймехкан дуьхьа шен дахар дIаделлачу хьайн ден, тахана гена Польшехь фашистех леташ волчу хьайн вешин, йерриге халонаш эшош, шена там-товр ца лоьхуш, церан дуьхьа кху цIахь дийнахь-буса а къахьоьгучу хьайн ненан жимма мукъа а ойла йан йезара ахь. Хьан хенара пионераш, фронтехь фашистех леташ, халкъан турпалхой а хилла, дIахIиттина, ткъа хьо… Дийцина а хIун до цуьнан!

Николай Кузьмича, пхьаьрсийн голаш стоьла тIе а хIиттош, шина куьйга корта а лаьцна, охьа а таьIна, доккха садаьккхира. Митька корта а оллийна хIоьтина лаьттара.

– Уроке гIуо ший а. Амма, хаалахь, Митя, нагахь иштташ хьох йуха а далахь, хьо школера дIавоккхург хилар.

Митя сихха араиккхира, ткъа Берса, меттах а ца хьовш, ша лаьттачохь сецира.

– Вало, Берса, уроке дIагIо, – букъа тIе дайн куьг дуьллуш, шеца хьалха дIаозийра иза Валентина Андреевнас.

– Со жимма тIаьхьа соцу, Валентина Андреевна, – элира вукхо, хьала а ца таьIаш.

Валентина Андреевна бIаьргашца хаттар деш Николай Кузьмиче хьаьжира.

– Iадвитахьа, Валентина Андреевна. ТIаьхьа тIевогIур ву иза.

Берсин цхьадолчу аматаша Николай Кузьмична дагавоуьйтура 1942-чу шарахь тIамехь шен бIаьхаллин хьуьнаршца берриге махкахь гIараваьлла хилла нохчийн кIант Нурадилов Ханпаша. Сталинград мостагIех ларйеш турпала воьжна иза дIавоьллинера Донан лаьттахь. Иза дара Николай Кузьмична чов хилале нийсса кхо бутт хьалха. Бакъду, Николай Кузьмична и ша цкъа а ца гинера. Амма цунна дика дагадогIура иза вийначул тIаьхьа Донски фронтан политурхалло арахецна плакат. ХIинца а шена гуш санна хетара оцу тIера къоначу нохчийн кIентан сурт. Маж-мекх далаза горга йуьхь, баккъал а аьрзучух тера майра хьажар, некха тIехь ЦIечу Байракхан а, ЦIечу Седанан а ши орден. Советски Союзан Турпалхочун цIе вийначул тIаьхьа йелира цунна.

ХIетахь Ханпашех лаьцна поэто Долматовскийс йаздина, бIаьхойн уггар дезачех цхьаъ хилла дIахIоьттина илли хIинца а дагахь хаьара Николай Кузьмична, хIинца а, цкъацкъа, ша висча, лоххачу озаца шена олуш меттигаш а йора. Дагахь лаьттара плакатан цхьадолу могIанаш а:

… «ТӀемало-наьрт, тӀемало-аьрзу, тӀемало-рыцарь – иза йу турпалхочун-пулеметчикан, гвардин старши сержантан, комсомольцан Нурадилов Ханпашин бакъ цӀе…

…Нурадилов Ханпашас шега схьаэцнера доьналла долчу нохчийн халкъан тоьлла гӀиллакхаш: цуьнан турпалалла а, аьрзунан каделла а, цуьнан майралла а, къонахалла а, доьналла а…

… Нурадиловс шен пулеметца 920 фашист хӀаллаквина…

… Хьажал хьо, бӀаьхо, ламанан аьрзунан, турпалчу пулеметчикан Нурадилов Ханпашин суьрте! Кавказан турпалан, нохчийн халкъан кӀентан бӀаьхаллин хьуьнарш тӀамехь доьналлин масал хуьлда хьуна а, хьан накъосташна а…

…ТӀамехь кхерам хӀун йу ма хаалахь, нохчийн халкъан доьналла долчу кӀанта ма-иэшайарра, майрра иэшайелахь Ӏожалла…»

Дерриге а шен фронтан дахарехь политрук хилла Николай Кузьмич, газеташ доьшуш, дукхазза а тӀеӀитталора нохчийн халкъан кӀенташкара дийлинчу тӀеман хьуьнарех лаьцна долчу дийцаршна. Амма даиманна а цуьнан даг чохь висинарг Ханпаша вара. Ца диццдора тӀаьхьа «Известия» тӀехь ша дешна Нурадиловн коша тӀехь цуьнан командиро диначу къамелера довха дешнаш а:

«Ламанан аьрзу! Иллеш дукхадезара цунна. ДӀадевр ду шераш. Керлачу, хазачу зӀаьнаршца лепар ду вайн дахар. Ткьа Нохч-ГӀалгӀайчоьнан ирсечу кегийраша, Донан мехкарша, Украинан кӀенташа гвардин старши сержантах Нуради-

лов Ханпашех иллеш бохур ду».

Уьш дерриге а цхьана секундехь хьаьвзира Николай Кузьмичан коьртехь. Ткъа Берса, дӀавоьгӀча санна, ша хӀоьттинчохь меттах ца хьовш лаьттара. Хьехархо, и шиъ шаьшша а витина, арайелира.

– Берса, хьан соьца гӀуллакх ду? – хаьттира цо, шен ойланаш дӀа а лаьхкина.

КӀанта, вист ца хуьлуш, корта таӀийра.

– Схьадийцал, цӀахь бохам-м ца хилла вайна? Воккха стаг цомгаш хилла?

Берсас корта ластийра.

– Йа хьо хьуо могаш вац? Го суна, хӀокху деношкахь йуьхь тӀера бос байна, гӀийла ву хьо. ЦӀахь йуург йац хьан? Схьавоьл суна улло.

Берса, тӀе а вахана, Николай Кузьмична хьалхха дӀахӀоьттира.

– Йу. Со а ву могаш.

– Ткъа хӀун хилла хьуна?

– Николай Кузьмич, со сайн бехкенна ца летта Митех…

– Иза-м суна хууш ма ду. Ас-м ца вира хьо бехке. Цунна сецнера хьо?

– ХӀа-хӀа. Митька коьртехь волуш цхьа масех кӀанта, тӀехбеттамаш беш, аравала а ца вуьту со…

– Забарш йеш ма хуьлу, Берса, – велавелира Николай Кузьмич, – забарш а йо, наггахь буй-тӀара йеш меттиг а хуьлу, амма уьш тӀаьхьало йолуш хӀуманаш дац. Ас дош ло хь-

уна, Митькина тоххара дицделла хир ду шуьшиннан дов.

– Амма суна ца дицло. Диц а лур дац. Царна забар хиларх, суна забар йац цара йийриг… ТӀехула тӀе, иза йа дуьххьара а, йа суна цхьанна йина а ца Ӏа уьш…

– Ой, хӀун ду иза, дан мукъане а? – цецвелира Николай Кузьмич.

Берсин ши бӀаьрг хих буьзира, ца велха гӀерташ, бухара балда чӀогӀа цергашца схьалецира цо. Логашад хьала-охьа уьдура. ТӀаккха, жимма Ӏийна, берриге шен ницкъ тӀе а гулбина, вистхилира:

– Бандит, фашист, йамартхо олий бен, сан цӀе ца йоккху цара… Тхо, нохчий, Даймахкана йамарт хилла, бандиташ хилла, оха немцошна гӀо дина бохуш, тӀехбеттамаш бо цара…

КӀант цхьа гӀулч хьалха а тесна, велхаран маьхьарца шен маракхетча, дегӀа тӀера массо а чо ирахӀоьттира цуьнан.

– Николай Кузьмич, ахь алахьа бакъдерг, – дерриге дегӀ дегош, шен корта Николай Кузьмичан некха тӀе а таӀийна, воьлхура Берса. – Тхан йуьртарчу нахана бӀаьрга а ца гина и бандиташ а, йа немцой а… Кхечахьа, генахь, хӀун хилла суна хаац, со жима вара… Дадас а боху шена хӀумма ца хаьа… Дядя Коля, алахьа, бакъдуй цара бохург?… Тхо, махках даьхна, кхуза схьа хӀунда далийна?…

КӀанта даррехь хьалхахӀоттийначу хаттаро вохийра Николай Кузьмич. Мацах цкъа университетехь дуьненан историн муьлххачу а темина лаьцна кхиамца докладаш йина, лаккха-

ра хаарш а, наггахь бен хуьлуш йоцу корматалла а йу бохуш, профессорша хестийна, шен эскаран декъехь тоьлла политрук хилла, шарахь сов хIор денна Iожаллина дуьхьал хIиттарх, цкъа а ца воьхна Николай Кузьмич, хIинца оцу жимачу кIанта велхарца деллачу хаттарна дуьхьал дала жоп ца карош, дегIе хьацар тоьхна, хиъна Iара.

– Ма велха, сан кIант, – элира цо эххар а, Берсин Iаьржа, жима корта шен некха тIе а таIийна, цуьнан гIоргIачу месех куьг а хьоькхуш. – Уьш цхьа а бакъ дац. Оцу масех кIанта, дуьххьалдIа хьо хьийзо шайггара даьккхина иза. Шу схьа хIунда далийна суна ца хаьа. Гитлеровски фашисташа болийначу кху неIалт хиллачу тIамо массо а ваьккхина шайн махках а, доьзалх а, йиша-вешех а. ХIинца цкъа цхьанне а дац атта. Амма хIинца тIом чекхбала герга бу. ТIаккха хуур ду вайна дерриге а. Ткъа хьо а жима ву. Цхьана а хIуманан ойла а ца йеш, тIетаIий деша. Воккха хилча, Iилманах кхетча, хьуна хьайна а хуур ду дерриге а…

Николай Кузьмича, шен киснара схьадаьккхиначу кIайчу йовлакхца кIентан йуьхь тIера бIаьрхиш дIа а даьхна, цуьнан пханарш тIе а хевшина лаьттачу бекъачу букъах дайн куьг туьйхира:

– Ткъа хIинца уроке гIуо, сан кIант. Берашка а ас эр ду, иштгазабарш кхин ма йелаш аьлла…

КIант классе дIа а вигна, йуха чувеана Николай Кузьмич шена хьалхахIоьттинчу халачу хьолан ойла йан охьахиира. И дешнаш цунна хезнера хьалха а лахара кхетам болчу цхь-

ацца баккхийрачу нахехь а. Амма баккхийниш совцо атта дара. ХIинца дерг ша ду. И зуламе эладита берашна йуккъе даржаро пайда бийр бацара. Амма, муха сацо деза иза? И эладитанаш бакъ дац бахарх, уьш совцур бац. Царца тIетаьIIина кхетаман болх бан беза. Муха, мичара дIадоло деза? Николай Кузьмична шена а ца хаьа бакъдерг. Амма иза тешна вара дерриге халкъ бехке цахиларх. ТIехула тIе, шайн заманахь Маркса а, Энгельса а лаккхара мах хадийна оцу халкъан. Цунах лаьцна диканиг аьлла Сталина а, Орджоникидзес а, Кировс а, кхин дуккха а большевикийи партин деятельша а. Ткъа хIинца хIун хилла? Ца хаьа. Нагахь оцу гIуллакха тIехь цо политически гIалат далийтахь, тIаккха а хир ду гуттар доьхнарг. Амма гIуллакх иштта дуьтийла-м йац…

Дуккха а ойланаш йиначул тIаьхьа, цо сацамбира суьйранна педсовет гулйан. Оцу дийнахь шеца хилларг а, шен хилла сацам а зудче дIабийцира цо.

– Хаац суна-м, Коля, хьуна хIун аьлла хьехар лур ду, – элира. Мария Петровнас, майрачуьнга леррина ла а доьгIна, тIаккха, дикка ойла а йина, тIетуьйхира: – Ахь схьалаьцнарг политически маьIна долуш гIуллакх ду. Цхьа бехк ца баьлча, дийнна халкъ махках доккхур дац. ДIогахь, коьрттехь хиъна Iаш Сталин ма ву дерриг хууш, гуш а. Цхьа бахьана ца хилча, цо хуьлуьйтур ма дацара иза.

– Сан даго ма боху соьга, кхузахь дийнна халкъ бехке хила йиш йац, – шениг дуьйцура Николай Кузьмича. – ХIанхIа, Машенька, со советски стаг, коммунист а ву, со Iелур

вац бакъдерг дIа а таIийна. ТIехула тIе, сан йоллу ойла йолуш со цхьаъ хилла а ца Iа. Йа хьо хьуо а ца теша айхьа дуьйцучух. – Иштта-м ма дара иза, Коля. Амма, ахь гIалат далийтахь, бохам хир бу-кх вайна. Ас йийца ма ца оьшу хьуна хIара зама. Ког когах кхетта а, галвалахь, вахана агIо ца хоуьйтуш, тIепаза войъу. Хьанна хаьа, вайн коллективехь хила а тарло хьуна бохам хила лууш стаг. Цул, айхьа цхьаъ доладале, цкъа хьалха Рахманкул Жапаровичах дагавалахьа. Шуьшиннан вовшех лачкъийна хIума а дац.

III

Школан дешаран декъан заведующис Рахманкул Жапарович Юсуповс леррина ладуьйгIира Берсин хьокъехь Николай Кузьмича шега дийцинчуьнга. Амма, и гIуллакх педсовете дилла цуьнан сацам хилар хиъча, резавоцуш корта хьовзийра цо.

– Мегар дац иза, Николай Кузьмич. И тайпа гIуллакх педсовете ца дуьллу.

– Ца мага хIун ду кхузахь? Бераш кхетош-кхиош дац ткъа вай? Бахархошна йукъахь кхетаман болх бан декхар дац ткъа вайн?

– Амма вайн школин программина а, хьехархошна хьалха латтачу декхаршна а йукъадогIуш дац партин а, правительствон а сацамаш школашкахь бийцаребар. И халкъаш партин а, правительствон а сацамца махках даьхна. Дисинчух хьо кхеташ хир ву моьтту суна.

Николай Кузьмич хьаллагIеттира.

– Делахь хIета, кхоьру-кх хьо? – кIоршаме Iоттар йира цо Рахманкулна. – Ленински кхайкхамца партин могIаре хIоьттина, Ленинан весеташ кхочушдан дуй биъна, хьо шира большевик а йухаваьлча, партехь боцчу хьехархошка дийца сан хIумма а дац!

Оцу шен моханца аравала дагахь дIаволавелла иза сацийра, вагийча санна, цIеххьана хьала а иккхина, бIаьргех долу куьзганаш катоьхна дIадаьхна, сурт даккха санна, цуьнан бIаьргаш чу вогIавеллачу Рахманкула. ТIера массо чо а боьжна, хIоа санна, цIанбелла корта, лекха, шуьйра хьаж, хьекъале, гIайгIане ши бIаьрг, оза, йеха йуьхь, ло санна, кIайн маж, йуккъера даьIахк ца хаалуш, ведбелла, кхоьссина тIелатийча санна, шуьйра мара…

БархI шо хьалха горга йуьхь-марш, Iаьржа маж-мекх а долуш цхьана буса меттара а гIаттийна вигна элдарчу дегIара Рахманкул, кхо бутт балале, набахтехь къежвина, букар хьовзийна, йуьхь эрча а йаьккхина, Колыме хьажийра. Дуккха а дехарш, аьрзнаш диначул тIаьхьа, тIом болабеллачу шолгIачу шарахь цуьнан аьтто хилира цигара дIа фронте ваха. Амма Рахманкулан шершинчу кого иза меттахIотта ца вуьтура: цо дакъалаьцначу дуьххьарлерчу тIамехь луьра чов хилла иза, вехха госпиталехь Iиллинчул тIаьхьа цIа а вирзина, кху школехь тийна болх а беш хан токхуш вара.

Николай Кузьмич валлал дохковаьллера ша ойла ца йеш аьллачу дешнашна. Цунна гора Рахманкулан лекхачу хьаьжа

тIе оцу минотехь хьацар тухуш.

– Накъост Бороденко! Со большевикийн партин, советски даймехкан кIант ву, – элира Юсуповс лохачу озаца, амма сацамболлуш. – ХIаъ, ас дуй биъна Ленинан весеташ кхочушдан. И дуй бара сан дахарехь хала даьхкинчу деношкахь суна ницкъ а, собар а, къонахалла а лург. Хаалахь, партина, халкъана тешаме хилла со лаьттан кийра воьрзург хилар!

Рахманкула, охьа а хиъна, шен хьаьжа тIе а, коьртах а йовлакх хьаькхира.

– Гечделахь суна, ойла а ца йеш, ас и дешнаш аларна, – бехказвала гIоьртира Николай Кузьмич. – Кхетий хьо, Рахманкул Жапарович, сан чIогIа дог лозу оцу нохчех… Тахана хилларг дуьххьара хилла гIуллакх ма дац. Айса иза иштта Iаддитахь, суна сайх чекх са гур ду. Вай-х, советски адамаш хилла ца Iаш, хьехархой, коммунисташ ду. Хьуна-м суначул а дика хаа ма йеза къаьмнийн хьокъехь йолу ленински политика.

Николай Кузьмич луьйчура сецча, цуьнга хьала а хьаьжна, догцIена велакъежира Рахманкул.

– Суна хIунда дуьйцу ахь иза, Николай? – элира цо хьала а гIеттина, тIевахана, Николай Кузьмичан белша тIе куьг а диллина. – Суна дика хууш ма ду уьш дерриге а. Хьо жима ву, цундела сиха а ву. Сихалла дика ма йац, цо стаг хIаллакво. ТIехула тIе, стеган ларлуш хилар кIиллолла а ма лара цкъа а. Суна гинарг хьайна гинехь, ас лайнарг айхьа лайнехь, хьо а хир вара ларлуш. Стенна оьшу, цхьанне а пайда а бо-

цуш, эрна хIаллакьхилар? Со лоцучу шарахь сол хьалха сан накъостий лийцира. Царна йукъахь бара берахь дуьйна соьца цхьаьна кхиънарш а, дуккха а хенахь соьца балхахь цхьаьна лаьттинарш а. Халкъан мостагIий бу аьлла, лецнехь а, партина а, халкъана а тешаме, хьанала нах уьш хиларх тешна ву со даим. Ас, цаьргахьа гIодоккхуш, бакъдерг элира. ТIаккха со а туьйхира царах дIа. ХIинца цкъа царах хилларг цхьанне а ца хаьа. Цхьанне а ца хаьа, цхьа а тайпа баьлла бехк боцуш, тхо бехкедина хилар а. Халкъан мостагIий ду аьлла, адамашна хьалха тхуна тIе кхоьллина цIе хIинца а дIайалаза йу. Партина, халкъана, даймахкана хьалха со цIена хилар, суна санна, нахана а хаахьара, тахана а со валарх шеквер вацара со. И де цкъа тIекхочург хиларх теша со, хIунда аьлча сайна тIехь хIоттийначу харцонна ас бехке ца йо парти. Империализман гуонна йуккъехь дохку вай. Партин могIаршка, партин, советийн органашка балха нисбеллачу мостагIийн болх бу иза. Амма партин а, халкъан а бекхамах кIелхьарбевр бац уьш. Со хьоьга хIун ала гIерта аьлча, хьо ларлуш ца хилча, и сайх хилларг хьох а хиларна кхоьру со. Вайшиннан вовшех къайле йац, цундела дуьххьалдIа боху ас хьоьга: нохчий Даймахкана йамарт хилла, уьш бандиташ бу бохуш, и эладита шашаха кхолладелла дац. Къайлах даржош ду. Иза хьуна хьайна а хаьа. ХIетте а ву хьо даррехь нохчий реабилитировать бан гIерташ. ХIан-хIа, Николай, дуьхьал ву со и Берсин гIуллакх педсоветан заседане хIотторна. ТIех шуьйра публика йу иза. Суна а ма хаьа оцу халкъашна тIехь йинарг ирча харцо йуй-

ла. Амма вайша тховса, хьехархой а гулбина, цIенна дIадийцахь, вайша кхана сарахь цIахь-м хир вац. Иза бакъдерг ду хьуна. Вайша хIаллакьхилча, нохчий шайн махка боьрзург хилча-м, вайша, бIаьрнегIар ца тухуш, лийр ма вара. Вайша хIаллакьхир ву, ткъа нохчашкара бала цуьрриг а байлур бац.

«Машас дуьйццург ду-кх хIокхо дуьйцург а, – ойла йора Николай Кузьмича, – школерчу дешархошна йукъахь орам тосуш шовинизм йу, ткъа со, школан директор, коммунист, йуьстах а ваьлла Iен веза. ХIан-хIа, иза хуьлийтийла дац…»

Николай Кузьмича, гIанта охьа а хиъна, доккха садаькк хира.

– ХIета, берашна йукъахь шовинизман ун а доржуьйтуш, цуьнга биэндоцуш хьоьжуш Iийр ву-кх вайша. Иштта бохий ахь соьга?

– ХIан-хIа, Николай, ас иштта ца элира хьоьга. Ас-м, ларлуш хила, бохура. Ахь, тховса хьехархой а гулбина, къаьмнийн доттагIаллин хьокъехь долу гIуллакх царна хьалха а хIоттийна, оцу агIор берашна йуккъехь кхетаман болхбар царна тIедожорах вайн нисдала хIумма а дац. Хьан приказ, йа педсоветан сацам кхочуш-бархьама, берашца къамелаш деш цхьана дийнахь цхьацца бахьанаш лело а мега цара. Амма шайн къамелашкахь цара нохчий бакъ беш дош а эр дац, йа ала а баьхьар бац. Йа цара хьуна луъучу тайпана берашца къамелаш дича а, оцу берийн дегнаш чохь хьуна йита луу лар а йуьсур йац. Оцу хьехархошка, цаьргахула берашка а, шайгга ойла йайта йеза оцу гIуллакхан. Уьш шайн синкхе-

тамца тешийта беза, ахь ма-аллара, вуон, зуламе халкъ дуьненахь цахиларх, хила йишйацарх, советски халкъийн бертахьчу доьзалан членех и цхьаъ хилар а, массеран йоллу бакъо хила иза хьакъхилар а. Амма муха дан деза иза? Кхузахь жимма ойла йан йеза. Ас сайна хетарг эр ду хьоьга. Гой хьуна, Николай, хьо украинец ву, хьан зуда оьрси йу, со узбек ву. Тайп-тайпанчу къаьмнех долу вай кхоъ оцу нохчийн бала кхаьчна хьийза. Кхечу агIор хила йиш а ма йац иза. Вайн советски халкъийн цхьа Даймохк а, цхьа Iалашо а, цхьа некъ а бу. Цундела советски халкъийн доьзалехь муьлххачу а халкъана хилла бохам, лазам вукху дисинчийн дагах кхета.

Стоьла тIехь лаьттачу графина чуьра хи стака дуьззина чу а доьттина, дIа а мелла, шен сирачу мекхех дайн куьг хьаькхира Юсуповс.

– И нохчий, кхуза схьабалабаллалц, цкъа а суна гина адамаш дацара. Къилбаседа Кавказехь бехаш нохчий, гIалгIай буйла а, церан шайн автономни республика йуйла а хаьара суна. Амма кхин дIа царах лаьцна хIумма а ца хаьара. Ткъа нохчий схьабалочу хенахь, кхузахь дуьйцура, уьш бандиташ, разбойникаш, къуй бу, цара, котам йуьйчул башха ца хеташ, шаьлта а хьоккхий, стаг воь бохуш. Со а, со саннарш-м а ца тешара оцу эладитанех, амма тешарш а дуккха бара. Хьуна ма хаьа и дерриге а. Суна хетарехь, адмийн исторехь хилла йац дийнна халкъ бехкедеш, дийнначу халкъана тIехь таIзар деш меттиг. Нагахь хиллехь а, суна ца хезна. Ткъа, бала а бина зударий, бераш а, къена нах а кхуза охьатийсича,

меца, гӀийла, махках бовларна дегнаш доьхна уьш сайна гича, оцу суьрто соьга ойла йайтира. ХӀара хӀун къам ду-те, сил луьрачу таӀзарна кӀел дожа, кхунах хӀун бехк баьлла-те аьлла, дагадеанчу ас, цкъа районе вахача, библиотеке а вахана, справочни литература кегийра. Доцца аьлча, йоккхачу советски энциклопеди тӀера Кавказски тӀамах а, нохчех а, церан республикех а лаьцна статьяш йийшира ас. Дуьззинчу шина бӀе шарахь цара турпала къийсам латтийна шайн къоман маршонехьа паччахьан колонизаторшна дуьхьал. Оцу шина бӀешеран къийсамехь паччахьан инарлаша къиза хӀаллакбина уьш. Байъина, Сибире хьийсийна, эзарнаш доьзалш Турце кхалхийна. Со чӀогӀа цецвуьйлу и халкъ дуьззина хӀаллак ца хиларх. Шайн коча доьллинчу олаллица машар бан ца туьгуш, турпала къийсам латтош, Октябрьски революцина тӀе а баьхкина, уггар хьалха революцигахьа а бевлла, шайн махкахь советски Ӏедал а хӀоттийна, социализман толамехьа жигара къахьегна цара. Сайна хиъначо соьга кхин а кӀорга ойла йайтира. Шайн къоман маршонехьа, мехкан бозушцахиларехьа дуьненахь а уггар йоккхачу, нуьцкъалчу империна дуьхьал иттаннаш шерашкахь къийсам латталур ма бацара бандиташка, къизачу, йамартчу халкъе. Революцин хьалхарчу деношкахь цуьнгахьа а бевлла, шайн махка тӀехь советан Ӏедал хӀоттор дарий-те бандиташа, йамартхоша? Оцу хаттаршна жоьпаш лоьхура ас. «ХӀан-хӀа, царна тӀехь йинарг ирча харцо йу, – бохура ас сайга. – Царна йукъахь йамарт, зуламе нах хилла хир бу. Уьш хӀор а халкъах бовлу. Амма

йамарт, зуламе халкъ хилла а дац, йа хила йиш а йац. Адам доьхна лелачу кху тӀеман заманах пайда а эцна, партина а, халкъана а ца хууш, йа парти а, халкъаш а Ӏехийна, халкъан мостагӀаша дина гӀуллакх ду иза. Цуьнан шеко йац. Иштта, бехк боцуш бехке ца вира со? Иштта, бехк боцуш бехке а бина, хӀаллак ца бина партина, халкъана тешаме сан накъостий, доттагӀий?» Амма сайн и ойланаш ас лачкъийра. Кхераме йу иштта ойланаш. ХӀун дан деза аьлча, оцу гӀуллакхна дуьхьалдӀа маӀашца тӀе а ца гӀерташ, флангехула тӀеваха веза. Хьехархошна, берашна и халкъ довзийтича, церан цуьнга безам гӀуриг хиларх дог тешна ву со. Историн урокашкахь темаш йу Кавказски тӀамах, Шемалах лаьцна. Оьрсийн сийлахь-баккхийчу йаздархоша нохчех лаьцна боккхачу безамца йазйина произведенеш а йу. Урокехь а, урокал арахьа а царах пайдаэцча?

ХӀетталц кхоьлина, гӀайгӀане хилла Николай Кузьмичан йуьхь цӀеххьана йекхайелира.

– Баркалла хьуна, Рахманкул Жапарович, – тӀе а вахана, Юсуповн чӀоггӀа куьг лецира Николай Кузьмича. – Со гӀалатах ларварна а, суна нийса некъ гайтарна а, баркалла хьуна. Тховса цхьа план а хӀоттийна, йуха а цкъа хьох дагавер ву со.

«Ой, и дагадан-м ма дезара суна! – ша-шех цецвуьйлура Николай Кузьмич тӀаьхь-тӀаьхьа а. Баккъалла а аьлча, приказца тӀетеӀорах нислур долуш хӀума а ма дац хӀара. Приказ – приказ ду. Рахманкула ма-аллара, коьртаниг – цара шаьш дийриг кхеташ, шаьш дечух тешаш дар ма ду. Рахьманкула

дуьххьал схьа ца аьллехь а, йеккъа мершок а йу со. Амма дика болх а хилла-кх Машас со хIокхунна тIехьажийна…»

…Багара ца ходуьйтуш цигаьрка а уьйзуш, буса вехха Iийра Николай Кузьмич оцу гIуллакхан ойла йеш. Уггар хьалха цо схьалаьцнарг иссалгIачу классан учебника тIера дIадаханчу бIешеран кавказски ламанхоша паччахьан колонизаторшна дуьхьал латтийначу къийсамах лаьцна тема йара. Оцу къийсамехь йоккха меттиг дIа ма лаьцна барамехь царалахь уггар доккха хиллачу нохчийн къомо. Маркса, Энгельса, оьрсийн прогрессивни интеллигенцис а оцу заманахь нохчийн халкъан лаккхара мах хадош аьлла дуккха довха дешнаш а ма ду. Ткъа граждански тIеман заманахь? Сталинан, Орджоникидзен, Кировн белхаш бозшуш, иза ду-кха тIе ма Iиттавелла цара нохчех лаьцна йаздинчу могIанашна.

Николай Кузьмичан йуьхь цIеххьана йекхайелира. Нохчийн халкъан истори а Iамийна, школехь дешархоща исторически суьйре вовшахтоьхча? ДуьххьалдIа, цхьа бахьана а доцуш иза дар-м дика а хир дац. Машас ма-аьллара, ас гIалат далийта а тарло. Нохчий реабилитировать бан гIертарг хир ву со. Дерриге а дIадоло деза иссалгIачу классехь. ТIекхочуш йолчу дIадаханчу бIешарахь ламанхоша шайн къоман маршонехьа латтийначу къийсаман темина тIера. Оцу урокашна дика кечам а бина, берийн тидам царна тIехьовзо беза. Кхузахь гIо далур ду Машега а. Оьрсийн йаздархойн дахар а, кхолларалла а Кавказца чIогIа йоьзна ма йу. Оцу дерригенах лаьцна йолу литература гул а йина, школан библиотекехь

выставка йича?

…Массо а цецваьллера хьехош а йоцу педсовет директороцІеххьана гулйарх. Школехь болх а дика дІабоьдура, дерриге гул а делла, дийцар дан оьшуш гучудаьлла гІуллакх а дацара. Берриге членаш схьагулбелча, чувеанчу Николай Кузьмича, ша хиьна Іачуьра хьала а ца гІоттуш, цхьа а тайпа официале кепаш йукъа а ца йалош, хьехархошна дІадийцира оцу дийнахь берашна йуккъехь хилла дов.

– Шуна ма-гарра, сан Іалашо йац, и гІуллакх дийцаре а диллина, къамелаш дойтуш, заседани йахйан, – элира цо. – Вай советски хьехархой ду. Ас шуна хьеха оьшуш йац къаьмнийн хьокъехь йолу ленински политика. Йуьртахь хьалха а хезна суна, шуна хезна хила а тарло, лахара кхетам болчу цхьацца наха нохчийн халкъах лаьцна даржийна цхьа а тайпа бух боцу эладитанаш. Вайна цхьанне а хууш дац и халкъ махкахдаккхаран бахьана. Гитлеровски мехкашдІалецархойх вайн Даймохк маьршабоккхучу тІамехь дакъалоцуш ду вайн махкара дерриге халкъаш. Доккхачу халкъо, ша доккха хиларе терра, доккха дакъалоцу, жимачу халкъо, шен жималле хьаьжжина жима дакъалоцу. Амма массара а Іеннориг цхьа цІий ду. Нохчийн халкъан дуккха а кІентий бу тахана а фронтехь майра леташ. Хьанна хаьа, оцу жимачу халкъана йукъахь цхьа йовссарш йевлла а хила тарло, советски Іедал ца дезаш, Даймахкана дуьхьал йамарт куьг айбина. Иштта-ниш массо халкъа йукъахь а хилла, болуш а бу. Амма нийса хир дац, и йовссарш бахьанехь, вай дерриге а халкъ бехке-

дича. И бераш, зударий, къена нах хIуманна а бехке бац. Вуон, зуламе адамаш массо къомана йукъахь а ду; амма вуон, зуламе халкъ дуьненахь хилла а дац, хила йиш а йац. Халкъ – халкъ ду. Хила а хилла, хир а ду. Аш дика ойла йича, шуна хуур ду, нохчашна хилла бохам вайна массарначул а тIех беза а, хала а хилар. Цундела церан догъэца деза вай, церан деган чевнах хьакхадаларх лардала деза. Со парторг а, вайн коллективан куьйгалхо а хиларе терра, ас декхарийла до шу, деха а доьху шуьга, оцу эладитанех дешархой ларбар а, бахархошна йуккъехь и тайпа хабарш дуьйцуш стаг нислахь, иза, кхетош, нисвар а.

Хьехархой дIа а бахийтина, ша висина Николай Кузьмич, багара ца ходуьйтуш цигаьрка а уьйзуш, вехха Iийра оцу гIуллакхан ойла йеш. Цо тоам ца бора ша накъосташка диначу къамелах. Приказ – приказ ду, амма коьртаниг цара шаьш лелориг кхеташ а, тешаш а лело дезар дара.

Школехь кхин долу гIуллакхаш дерриге Iадда а дитина, шолгIачу дийнахь районе ваханчу Николай Кузьмича и де дерриге а, партбиблиотекехь а, райбиблиотекехь а книгаш кегош дайъира. Цуьнан болх дIаболабелира тIаьххьара а арахецначу Советски йоккхачу Энциклопедин ткъе итталгIачу а, кхузткъе цхьаалгIачу а шина тома тIера. Царна тIера нохчийн историх лаьцна статьяш йешча, цуьнан шен а боккха тидам тIебахара нохчийн халкъан историна.

Николай Кузьмича дагалаьцначу гIуллакх тIехь доккха гIо дира Мария Петровнас а. Классал арахьа урокашкахь дешар-

хощца цо йоьшура Пушкина, Лермонтовс, Толстойс йазйина произведенеш, литературни кружокехь кӀорггера довзуьйтура оцу сийлахь-баккхийчу йаздархойн Кавказца доьзна дахар а, кхолларалла а.

Цул тӀаьхьа цхьанне а цкъа а ца хезира нохчийн берашна тӀехбеттамаш беш а.

Оцу хьелашкахь тасаделира Николай Кузьмична а, Берсина а йукъахь и шатайпа доттагӀалла…

IV

ТӀаьххьара бисина болх а теллина, дегӀана жимма йал йан дагахь дӀатевжинчу Николай Кузьмична сема наб озийра. Амма иза самаваьккхира велха волавеллачу Вовас.

– Ца оьшу тхуна дечиг, бабушка, ца оьшу! – хезара цунна уьйтӀахь хӀусамнанас цхьаьнга бен латкъамаш. – Шу дийнахь цхьа-шиъ веана Ӏийча а, цхьа хӀума дара, шу-м масийтта вогӀий. Ас хӀун лур йу шуна? Бац-кх сан аьтто!

«Йуха а нохчий бу-кх, мисканаш!» – аьлла, доккха садаьккхира Николай Кузьмича. ТӀаккха, хьала а гӀеттина шен протез цӀийзош, неӀаре а вахана, арахьаьжира иза. Гихь тӀедачу дечиган кегийра маххьаш а долуш уьйтӀахь догӀанехь лаьттара ши зуда.

– Маша! Схьа чукхайкхахьа и шиъ.

Дуьхьал жоп ца луш, чуйеана Мария Петровна неӀарехь а сецна резайоцуш майрачуьнга хьаьжира.

– ХӀун дан воллу хьо, и шиъ чу а йалийна?

– ХӀун дан воллу бохург, хӀун ду? Вайн йерг цаьрца йоькъу-кх.

– ХӀан-хӀа, сан хьомениг, тоьар ду. Вай ваьш а ду халла лол бетташ хене довла гӀерташ. ТӀехула тӀе, ас оццул хала кхиийна йалх котам а лачкъийна сан цара. Сийсара тӀаьххьара йисинарг а йаьхьна.

– Оцушимма лачкъийна хьан котамаш?

– Хаац суна. Нохчаша-х лачкъиний уьш.

– Иштта долуьйту-кх стага шех гӀалат! Хьанна хаьа, нохчийн халкъана йукъахь цхьа масех йовсар йаьлла хила тарло, уьш бахьанехь дерриг халкъ махках даьккхина. Уьш бахьанехь халачу таӀзарна кӀелъэгна бехк-гуьнахь а доцу зударий, бераш, къена нах а. Хьо а гӀерта изза дан. Цхьамма хьан котамаш йаьхьна, хӀинца хьо кхузарчу берриге нохчех бекхам эца гӀерта. Ахь йийриг ниййсо йац, Машенька! Кхузахь мел дина къола оцу мискачу нохчашна тӀетоьтту. Амма цхьа нах зовкх хьоьгуш бу-кх, дерриге а царна тӀе а тоьттуш.

– Цара бен ца лачкъийна сан котамаш. Суна дика хаьа иза.

– Сан Дела, ма доккха зиэн дина-кх ахь тхуна! Йалх котам! Дийнна йалх котам! – гуттар беламе йуьхь а чӀачкъийна, корта хьийзабора Николай Кузьмича.

– Виэла хьо. Хьо виэла а мегар ду. Хьайна хьалха йиллинарг йиъчахьана волуш волу, – дегабаам бира Мария Петровнас.

– ДӀайалахьа, Машенька, йалх котам бен йуй уьш? Йалх нал йайча а хьийзар ма вац, хьо санна, бӀарзвелла. Дика лач-

къайо! Мацалла бала-м ца беза уьш? Цхьа хало тIеIоттайелча-м, вала охьавожа ца везий, ткъа шен дахарехьа къийса деза. Хьуна баккъала а ала лаахь, сан безам бу оцу нохчашка. Хьуна хьайна а ма хаьа церан истори. Цхьана а заманахь, цкъа а ца севцца уьш боьхна. ХIан-хIа, Машенька, оьрсийн гIарабевллачу прогресивни кIенташна уьш безар эрна ца хилла! Шаьш ма-йарра ламанан аьрзунаш йу! Ткъа хIинца, ара а йалий, чуккхайкха и шиъ. ГIиллакххехь а ма дац, и ши миска уьйтIа, догIане а хIоттийна Iар!

Шен йайна котамаш дагайаьхкича, Мария Петровнина цIеххьана тIейеана моха иштта сиха дIайайра. Ша барта хIуъу дийцахь а, дагахь кхин дара цуьнан. Цхьа диканиг дан шена дагадеача, шеначул а тIех майрачунна изза лууш хиларо йоккхайейора иза.

Шайн гира маххьаш охьа а дехкина, хотташа йуьзна чуйеана ши зуда, халла къаьсташ маршалла а хаьттина, ийзалуш неIарехь сецира.

– Ой, Зану, хьо йац иза? – цецваьлла, хьалагIеттира Николай Кузьмич. – Маша, хьуна ца йевзира хIара? Бехк ма биллалахь, Зану, хIокхунна хьуо ца йовзарна. Iаламат хийцаделла хьан йуьхь-сибат. Машенька, кхин а цхьа гIант хIоттадехьа стола улло!

ХIусамнанас стола улло хIиттийна гIанташ неIарехьа а оьзна, царна тIе охьахиъна ши зуда ийзалуш чухула дIасахьаьжира. Муха ца ийзало, хIокху цIа чохь цIена дара, ткъа и шиъ хотташа йуьзна, тIадийна лашкайаьлла йара. Царна и

шиъ жерга хетахь? Ца хетийла а дац. Довхачу цIа чохь малйеллачу мачашна тIера, даьтта санна, лелина цIун, кегийра Iаьмнаш хIиттош, цIенкъа Iийдалора. КIамлора дегI а, амма мIараш хьакха йиш йацара. ОххIай, ма дохкойаьллера-кх и шиъ чуйарах! ХIусамдай чохь цIена Iаш, догдика, оьзда нах бу. ГIиллакхна цара чуйола аларх, йогIуш хуьлу ткъа? Хьанна хаьа, церан дагахь дерг хIун ду? ХIун гIуллакх дара, хIокхарна хIара гатто йан? Амма хаза-х ма ду кху довхачу цIа чохь. ХIетта деттинчу бепиган хазачу хьожано, дагна там беш, цергех хи туьйсуьйтура. Меро схьалецира хи чу йоьхкинчу наьрс-помидорийн хьожа. Ма дика хир дара-кх хIусамнанас цаьршинна цхьацца частар бепиг а, цхьацца наьрс а йелча…

Ткъа дохлуш долу догIмаш тIетта тIе кIамлора.

– Машенька, хIуъу лой а, йуург лохьа цушинна. Миска Зану йаI, баланаша гIелйина-кх хьо. ДIайаханчу аьхка хьайн майрачуьнца цхьаьна со шайга веана дагадогIий хьуна? – хоьттура Николай Кузьмича. – ХIаъа, хеназа кхелхи Маил. ХIун дийр ду ткъа, иштта дуьне ду-кх хIара. Велларг дIавуллу, висинарг веха. Кху заманахь цхьа а вац дуьненах сакъералуш. ХIор а доьзале бала беана тIамо. ХIетахь шаьш хиллачу цIеношкахь йуй хьо?

– ХIан-хIа, сайн марваша волчохь Iаш йу со

– И цхьа пхьарс сакхат берг вуй иза? Иза-м ца хилла фронтехь?

– Ца хилла, дера-кх. Мацах цкъа нохчийн ловзаргахь дев-

наш даьлча, цхьамма шаьлта тоьхна сакхат бина цуьнан иза.

– Дов хьаштдоцу хIума йу. ТIехула тIе, шаьлта хIунда туху?

Буй-тIара йина, дерзо а ца мегара?

Шена оьрсийн мотт кIезиг хааре терра, къамелна кIорге ца гIерташ, Николай Кузьмичан хаттаршна доцций жоьпаш а луш Зану а, йист ца хуьлуш Хелипат а хиъна Iара. Ткъа Николай Кузьмича, хIуъу дина а, кхушиннан самукъадаккха гIерташ, ца соцуш хабар дуьйцура.

Уьш иштта Iашшехь, Мария Петровнас, стоьла тIе йуург а хIоттийна, ши зуда шуна тIекхайкхира. Цаьршинна гора тIера йуькъа Iаь гIуьтту чорпанах дуьзна ши бошхап, мекхан бепиган кIеда цастарш. Чорпи чуьра ах гучу а йевлла гун масех картол думин цуьргех тарлора; цергех хи доладелира, хи чу йоьхкина копасташ чохь кад гича. Амма ши зуда, шуьна тIе ца хуьлуш, йехха Iийра. Эххар а, вовшашка а хьаьжна, хьала а гIеттина, шаьшшиннан гIанташ эцна, йахана охьахиъначу цаьршимма, Iайгаш кара а лаьцна, тIехулара схьаэцначу чорпанах меллаша цхьацца къурд бира. Гор йаI, ма мерза, чомехь йара-кх и ши-кхо картолг йукъа а тесна керлачу копастех йина чорпа оцу мекхан бепигца йууш! Моьттура, иштта мерза кхача дуьнен тIе йаьлчахьана цкъа а ца биъна. Йалтех рицкъа кийра дахаза мел хан йаьллехь а, и шиъ сих ца лора йуучунна тIехь. Сихха кхачорна кхоьруш, цуьрг дожа ца дуьтуш, кIез-кIезиг доккхуш, марзо оьцуш, дехха бепиг Iуьйшуш, тата доцуш чорпех къурдаш деш, шуьна тIехь ма-

хуьллу хан йахйан гӀертара и шиъ.

– Йузайелахь и шиъ, вайна бухахь цуьрг ца дитий а, – бохура Николай Кузьмича шен зудче. – Мисканаш йаI, ломара дечиг кхехьа ницкъ бу ткъа шуьшингахь? ХIара цIемза де, гена меттиг…

Мария Петровнас, йай карахь тIе а йахана, йуха а бошхепаш дуьзира. Николай Кузьмична гира Занун накъосто шена хьалха Iуьллу баьпкан ши цастар хьа а ца деш, йеккъа борщ муьйлуш.

– Бепиг кхоллуш йаа, – куьйгаишарца йоккха стаг кхето гIоьртира иза.

Бехкала йахана йиэла а къежна, Занугa масех дош элира йоккхачу стага.

– Хелипатан цIахь кхо бер ду. Церан кийра йалтин рицкъа дахаза масех де даьлла. Аш пурба лахь, и бепиг кхузахь а ца дууш, шеца цIа хьур ду цо, – шаьшшиннан къамел, халла оьрсийн дешнаш а карийна, гочдира Занус.

Николай Кузьмичан хьаьрсачу, дуькъачу цIоцкъамашна тIехуларчу шуьйрачу хьаьжа тIе шад гулбелира; дегийра бIаьрнегIарш. Цуьнан шен бертаза хи доьссира бIаьргаш чу. Хьала а гIеттина, дехьа чу а ваьлла, Мария Петровна шена тIаьхьакхайкхира цо.

– Машенька, сан хьомениг…, – бIаьргех йовлакх а хьоькхуш, дегочу озаца вистхилира иза.

–ХIун хилла, Коля?

– Сан дехар ду хьоьга… вайгахь долу дерриге бепиг дIа-

лохьа оцу йоккхачу стагана. Ойла йехьа, хьо санна зударий бу уьш, вайшиннан Вова санна, шайн бераш деза царна а. Мел хала ду царна…

Николай Кузьмичан дешнаша дог дохийна Мария Петровна корах арахьаьжира, арахь гуш адам дацара. Кхоьлина, дошан баса йирзина стигал, йукъ-йукъа лайн чимаш а ийна, серсаш шийла дерз, гуобаьккхина хIоьттина сингаттаме тийналла.

– Хьанна хаьа, Сталин гIалатваьлла хила а тарло, – элира цо меллаша.

– Иза а ма ду адам. Ткъа гIалат ца долуш стаг хила йиш йац.

–ГIалат! ГIалат хуьлу иштта?! Итт эзарнаш коммунисташ, партин, пачхьалкхан деятельш хIаллакбина! Гойтуш бехк а боцуш, йинарг кхиэл а йоцуш! Иза а гIалат хилийтахьа. Цхьанна, иттанна, бIенна, эзар стагана тIехь кхиэл йеш а, валийтахьа гIалат. Ткъа – масех халкъана тIехь кхиэл йеш, уьш махках дохуш? Иза дуьххьалдIа къиза, зуламе акт ду.

– Коля! – мохь белира Мария Петровнин. – Доьху хьоьга, хьайн ойланаш хьайн коьртехь совцор! Со а ма кхета деригенаха. Вайшиннал лакхахь болчеран а ницкъ ца кхаьчна и харцо сацо. Ахь ма-аллара, эзарнаш адамаш хIаллакдина, халкъан мостагIий бу бохуш, цIераш а техкина. Хьанна хаьа, иштта, хьо санна, кху харцонашна резабоцуш, бакъонна тIегIертарна хIаллакбина хила тарло уьш а. Ткъа могIара ши коммунист, йуьртарчу школан хьехархо а бен доцчу вай-

шинга хIотталур йац дуьненахь нийсо. Амма вайшиннан ойланаш цхьанна хаахь, вайша тIепаза-м дойъур ду.

Зудчо дуьйцучуьнга ла а доьгIуш, готтачу цIа чохь дIасахьийза Николай Кузьмич, цIеххьана саца а сецна, цунна тIевирзира.

– ХIан-хIа, Маша, вайша тIепаза дайъалур цаьрга, – тIаьххьара дош кхечарах къастош элира цо. – Вайша саннарш миллионаш бу! Цхьа де догIур ду, вайн урамехь а дезде хуьлуш. Хено гойтур ду, хиллехь – гIалаташ а, йинехь – йамартло а. Ленинан идейш йехар йу, дуьнен чохь адам мел деха. Ткъа хIинца, дехьа чу а гIой, оцу шина зудчун догъэца.

V

Гуобаьккхина лаьмнаш долуш, тогIехь, шина республикин дозанаш къаьстачохь, нийсачу экъанна тIехь нийсачу урамашка йоькъуш йиллина йурт йу. Дукха хан йац иза йиллина. Урамашца дийгIина гIаргIанаш хIинца а шайн къоначу хенал тIех ца девлла. Иштта къона ду бошмашкара стоьмийн дитташ а. Кхо-диъ шо хан йелахь, кхин хан йац цара стом ло. Хаза кхиа йоьлла бошмаш, толуш лаьтта урамаш, цIенош.

Иза хIокху ламанан районан центр йу. Кхузахь бехаш нохчий бац, амма дийнахь ган тарло гондIарчу йарташкара меллаша гIаш, нисйелча –ворданахь кхуза схьаоьху нохчийн зударий, божарий, бераш.

ХIокху йуьрта хIинца шозлагIа веана Муса. Амма, цуьнга къа а ца хьоьгуьйтуш, цунна атта карийра кхузахь боль-

ница. Иза хетта кӀорггера мотт ца оьшура. Больницин цӀе йаьккхичхьана, муьлхха а кхетара оьшучух. ХӀинца иза лаьттара тӀулган лекха бух буьллуш, йехха йиначу кӀайчу гӀишлон дуккха а корех шинна роггӀана тӀехӀуьттуш. ЦӀийнан тхевнна тӀетоьхначу эчигна, дайн татанаш деш, тӀедеттара догӀа. Тхевнан маьӀигашкахь охьаӀенара чахчарешна чохь ӀаьӀна догӀанан хи. ТӀадийна шелвелла Муса, хорша йеача санна, вегавора, амма цунна шело ца хаалора.

Дехьо корехь хӀоьттина лаьтта кхин а цхьа нохчо, коран ангалина тӀе а теӀаш, чӀогӀа мохь бетташ, чохь волчу цомгашчуьнца къамелдан гӀерташ воллу. Мусана вевза иза. Покровскера Ӏалха ву иза. ТӀом болабалале хьалха школехь хьехархо хилла Ӏалха. Фронтера нохчий цӀа бохкуьйтуш, иза Покровске веача, цунна дуьххьара тӀекхаьчнарг Муса ву. ХӀетахь Ӏалхина тӀехь эпсаран духар дара, некха тӀехь цхьа орден, шиъ мидал а йолуш. ХӀинца цунна тӀехь эпсаран чоа ду, тӀехула шуьйра доьхка а дихкина. Коьртахь лергаш долу куй, когахь – хохолаш[2]. Амма чоин белшаш тӀехь погонаш а, куйна тӀехь седа а бац. Цул воккха цхьа ваша Сталинградна уллохь вийна. ХӀинца уьш кхоъ ваша ву. Массо а зоьртала, могаш, догдика. Покровскехь болх ца нисбелла, шен вежарийн доьзалшца ломара, колхозан ферме балха вахара иза. Цундела уьш, дукха гӀел ца луш, хене бовлуш бу. Бакъду, дукха хан йоццуш цомгаш хилла, кхуза больнице валийна цуьнан къена да. Цунна тӀаьхьавеана хир ву Ӏалха.

[2] Хохолаш – бӀегӀаган мачаш

Цхьа бутт хан йара Муса генна лаьмнашка лесхозе колхозна хьун хьакха вахана. ПхийтталгӀа шо бен доцчу цуьнан-м ницкъ, дера, бацара хьаннаш хедо, уьш ломан басешкахула охьа хи йисте текхо, чехкачу хи чу а туьйсуш, охьахьийсо, лахахь схьалеца, аратекхо. Амма цӀахь Ӏен йиш йацара. Цуьнан да кхузткъе итт шо хенара къена стаг ву. Иштта къена йу десте а. Оцу кхааннен кхин гергара а, йуьртара а стаг вац хӀокху агӀор. Йа уьш мича махкахь бу а ца хаьа. Цхьадика, хӀорш кхоъ хӀинццалц могаш лаьттира. Схьадалийначу хьалхарчу шина-кхаа баттахь шаьш цӀера йеанчу ши гали хьаьжкӀех гӀетакх деш Ӏийра. ТӀаккха, кхаш тӀера кӀен, мекхан кан лехьош, акха стоьмаш бууш а, кӀел ца диса гӀиртира. Ӏа тӀедеача, йалтех буьртиг боцуш дисира. Йалта хаьдда бисинчу хьалхарчу баттахь чекхйелира церан мискачу йийбарх йохка а, хийца а мегаш йолу массо а хӀума. ХӀинца болх бийр бу бохург хьехочохь а дацара. Ӏа ма дара. Дохнан фермехь ца бича, кхин болх а ма бацара.Хилча а, къеначу шимма болх муха бийр бара? Ткъа десте – десте йу. Уьш дика бехачу хенахь а, меракӀантаца къиза хилла иза. ХӀинца, къелло гатбича, уггар а карзахйаьллера. Да чохь воц-воцчухула Муса хьийзавора цо, сагӀа деха гӀо бохуш. Цо дуьххьара шега и дешнаш аьлча, Ӏадийча санна висира Муса. СагӀа деха! Нохчаша даим а иэхье деринарг! Йа цунна а, йа цуьнан вархӀе дена а ца гина сагӀа доьхуш нохчо! Мусас дуьхьало йира. ТӀаккха церан жимачу доьзалехь дов доладелира. Бакъду, шен зудчунна а, кӀантана а йукъахь долу дов дена ца хаьара. Мусас дукха

садиттинера дестечуьнгахьара хуьлучу цатемашна. Къеначу ден дог ца доьхчахьана. Ша бахьана долуш цаьршинна йуккъе вас ца йоьжчахьана, шена цатам хиларх могуьйтура Мусас, амма дестечо хIинца тIеIуьттург дан йишйоцуш гIуллакх дара. Мацалла велча а.

– Цхьанна гахь, тIаьхьарчу тIаьхьенна а тIехтохам хир бу. Ас дийр дац иза, нана, – йухагIоьртира Муса.

– Мацалла дала деза вай? Йа къена со, таьлсаш коча а тийсина, арайаларе догдоху ахь? Йа, хьо цIа хиъна а Iаш, хьан къена да хIитта веза нехан неIаре? – тIейегалора цунна десте. – Вайнах боццуче гIуо. Районехь Iаш цхьа а нохчо вац. Йуьрта йуккъе а ца хьийзаш, йистошкахула хIума йеха. Адам дика ду. Жима хьо неIаре хIоьттича, кхалла хIума ца луш вуьтур вац.

Муса вист ца хилира. ДIа ойла йича, цхьана агIор бакъ-лоьрадесте. СагIа дехар эхь ду бохуш, кху чу а дийшина, мацалла дала йиш-м йац. Шена хьалхара да вохуьйтийла а ма дац. Дависарг-йаI, Мусал хьалха кхечо дIадолийна мукъане а делара. Мусана ца лаьара и иэхье гIуллакх шегахула дуьххьара къомана тIеэца. Хьанна хаьа, къайллах иштта цхьаццан-хьа кхин берш лелаш хила а ма мега? Цо динарг диса а ма тарло цхьанне а ца хууш. Амма – хаахь? ХIан-хIа, дуьйцийла а йац! Цулла-м, мацалла валар гIолехь йу…

Масех де делира цуьнан даг чохь къийсаман дарц хьийзаш. Де-дийне мел дели, ойла дестечо аьллачунна тIетийжа-ра. Бакъду, шен дуьхьа а, йа дестечун дуьхьа данне а дацара

цуьнан ойла хуьйцург. ТӀаьхь-тӀаьхьа гӀеллуш, мажлуш кӀелвуьсуш лаьтта шен къена да гича, дог дешара цуьнан.

«ХӀан-хӀа, кӀелхьарвала некъ лаха беза, – сацамбира цо тӀаьххьара а, – хӀара мацалла а валийтина, мацца а цкъа кхуьнан йа сайн вежаршна тӀекхаьчча, ас хӀун ала деза?»

И сацам хиллачу шолгӀачу дийнахь, Ӏуьйрре гӀеттина, пхьаьрса кӀел тӀоьрмиг лаьцна, кху йуьрта веара Муса. Цхьана урамехула масазза а дӀасавахара иза, масазза а цхьацца цӀенойн кетӀахь сецира. Амма даго ца вуьтура, кевнах чоьхьа а ваьлла, неӀаре а вахана, хӀусамдайшка куьг кховдо. Ӏожалла! Стенна кхоьру иза цунах? ХӀун ду шен, шен доьзалан, шен къоман а сийл деза? Сий дайна вехачул-м, валар гӀоли ма йу! Вала хӀунда ле? Буьйсанна ара а вуьйлуш, йолчуьра лачкъийча? СагӀа доьхучул-м, къоладар тоьлу!

Оцу ойланаша Ӏехош, шена хаа а ца луш йуьртах араваьккхинаМуса йуьрта йисттехь лаьттачу цхьана дехачу, тишачу божална тӀеӀоттавелира. Баьсса тӀоьрмиг карахь дестечунна хьалха гӀойла а ма дац. ТӀехула тӀе, уьш кхоъ меца дара. Миччара йаьккхина а, пхьуьйранна хӀума йахьа йезара. Ткъа, хьанна хаьа, оцу божалахь каро а ма мега пайдехьа дерг. ДӀогахула котамаш лела йежаш. Божална чуьра хуртӀур деш араиккхи ши хьакха. Цхьа хӀума ца хилча, хьийзар ма йацара уьш оцу чу. Ма дика хир дара оцу чохь цунна хӀоаш карийча!

Муса божали чу велира. ЦӀенкъара нехийн баьрзнаш кегош кхин а шиъ хьакха йоллура. БӀаьргаш жимма боданах

боьлча, Мусана хиира и баьрзнаш мацах цкъа гурахь буракаш, жIаьнкаш, копастанаш цIанйеш дIатийсинчу лоьдгех хилла буйла. Бехк а ца хилла хьакхарчийн уьш кегорах.

Муса чуваьлча, шайн болх битина, хьалатаьIира ши хьакха. Цхьаннан кIомсаршна йукъалаьцна йоккха кIайн бурак йара. Мусан ши бIаьрг серлабелира. Хьакхин багахь дерг жовхIар хиллехь-м, тергал а дийр дацара цо. Цунна гург дийнна бахам бара. Цуьнан меца са йухадерзо ницкъ болуш. Шен цергех теснaчу хих къурд бина, божалан неI тIе а чIаьгIна, хьаьвдех хьокха а баьккхина, тIеволавелира иза. Дуткъий, доца цIагарш хьала а саттийна, хур-хур деш дIаикккхира ши хьакха. Масазза а хьокха тоьхча, эххар багара бурак охьатесира хьакхано. Схьаэцна, хечех хьаькхна, тIера шеташ дIа а йаьхна, Iуьйшуш хан ца йойъуш йиъна чекхйаьккхира цо. ТIаккха, неI йиллина, ши хьакха ара а хецна, баьрзнаш тIехь цаьршиннан меттиг дIалецира. Дуьххьара карийначу жимчу бурако дог-ойла гIаттийра цуьнан. Нехаш кегор-м эрна хир дац! Таханенна десте Iеххол хIума карайахьара. Кхана цхьа гIайгIа бийр бара цо. Ши жIаьнк! Копастанан дог! ХIан-хIа, хIара болх иштта каде хилахь, церан хIусамехь масех дийнахь йаа хIума хир йу!

Цхьа-ши сахьт далале, Мусан тIоьрмиг йуьккъелц буьзира. Амма, шена карийначу хIонсах бIаьрмециг вуьйлуш, цо кхин дIа а кегайора нехаш. ХIан-хIа, кхин карийча, цуьнга йахьалур йац. Тоийта деза. Кхана йуха а вогIур ву иза. Амма хIара меттиг къайлехь латто йеза. Нагахь цхьанна хаалахь,

адамаш гIертар ду кхуза. ТIаккха цара цхьана дийнахь къажбийр бу хIара баьрзнаш.

Муса кхийринарг хила а хилира. Иза мел къайлехь латто гIертарх нахана хиира цо и беркат мичхьара кхоьхьу. Кхо де далале наха иссаза тIекIелдехира и баьрзнаш. Церан доьзал йуха а меца бисира. ХIинца, къола ца дича, кхин некъ бацара кIелхьарвала.

– Дада, вай иштта мацалла дала Iийна девр дуй-те? – элира цо цхьана суьйранна шен дега.

– Ца Iийна хIун дийр ду вай… Со къена ву, хьо жима ву. Болх Далла тIе а биллина, совцур вай. Рицкъанаш Делехь ду, – суьлхьанаш хьийзочуьра йукъах а ца волуш, жоп делира цо.

– Наха, къоладой а, шайна рицкъа лоху. Изза дийр ду ас а.

Ден керара суьлхьанаш охьадиийгира.

– ХIун элира ахь? – тевжина Iачуьра охьахиира иза. – Къола? Хьанна дан воллура хьо къола? Хьо хьера-м ца ваьлла?

Дена тIейеана моха сихха дIайелира, кIант шена дуьхьал вист ца хилча.

– Варийлахь, Муса, кхин цкъа а хьайна дага ма дайиталахь иза. Къоладар дика гIуллакх дац. Бусалба динехь дихкина иза, нохчийн гIиллакхехь а оьзда дац иза. Хьо хьенан хIун лачкъо воллура? Кхузара бахархой а ма бу шайна дита а, вайна дала а доцуш. Шаьш оццул хала бохккушехь, шайн долчух вайна дакъа дан а гIерта. Эхь ма дара вайна, оццул дикачу оцу адамийн рицкъанна тIе къайлах куьг кховдийча.

– Ас неханиг лачкъор йац, ткъа колхозниг лачкъор йу…, – халла къаьсташ вистхилира Муса.

– Цуьнан хIун башхо йу? Колхоз а, пачхьалкх а адамийн йу. Дерриге а ду адамийн къинхьегамца IаIийна. ТIехула тIе, колхозо а, пачхьалкхо а до вайна гIо. Колхозо лучух хене ца девлла вай дIайаханчу аьхка а, гурахь а? Варийлахь, мегар дац хьуна. ТIехь дола дан да-нана доцчара хIуъа лела-дарх, иза хаза ду ма мотталахь. Иэхь ду хьуна иза. Вай кхоъ бен дац, башха, мацделча, делха бераш дац. ХIинцца бIаьсте тIейогIур йу, тIаккха нитташ, хохаш гучубевр бу.

Хьовзийна чекхдаьхна суьлхьанаш, хьарча а дина, гIовталан кисана а таIийна, тIаккха дехха доIа а дина, йуха а цунна тIевирзира да.

– ДагадогIий хьуна, кIант, хьо доьшуш волуш, буьйсанна ахь суна дIайаханчу паччахьан заманахь адамашкахь, къаьмнашкахь латтийначу Iазапах лаьцна, революцис вайн маххахь советан Iедал хIотторах лаьцна кинижкаш тIера хабарш дийцина? – хаьттира цо Мусага.

ДагадогIу дера-кх. Цхьа-ши шо хьалха ма дара иза. Цкъа иза «Чрезвычайный комиссар» йоьшуш волуш дена гира цунна тIехь нохчийн суьрташ. Цо дийхира и книга шена хозуьйтуш йешар. Ши бIаьрг хьаббой, меллаша суьлхьанаш а хьийзош, вист ца хуьлуш, резахуьлий, наггахь корта а таIош, леррина ладоьгIуш Iара иза.

Цкъа Муса, кIадвелла, сецча, цо дийцира шаьш, нохчийн къехоша, советан Iедалехьа къийсам латторах, шена цкъа

Орджоникидзе гарах лаьцна, кхин, кхин дуккха а.

– Ткъех шо хьалха, йокъанаш хилла мацалла хIоьттира Украинехь. Мацаллех бевдда, хене бовла рицкъа лоьхуш, вайн махка баьржира Украинера, Кубанера дуккха а нах. Божарий, зударий, бераш. Доьзалшца цхьаьна. Меца, берзина. Нохчийчохь ца хIоьттинера мацалла. Лаьмнашкахь Iалашбеллера бахам. Цундела гIертара уьш цига. Амма сов сискал йолуш нохчий а бацара. ХIинца тIедаьхкинчу вайгахь а, кху бухахь долчу къомехь а долу хьал хIоьттинера Нохчийчохь. Бакъду, вай кхуза дукха далийна. Вайна тIебаьхкина гIалгIазкхий кIезиг бара. Уьш вайна тIе шайн лаамехь баьхкинера, ткъа вай –нуьцкъах схьадалийна. Со хIун ала гIерта аьлча, оццул шаьш гIаддайна болушшехь, цкъа а, цхьаммо а нехан хIуманна тIе куьг ца кховдийра цара. Лачкъа а ца йора, йеха а ца йоьхура. Цара болх бора. Къахетара мисканех. Меца, дерзина бераш гича, дог дешара. ДуьххьалдIа йуучух болх бора цара.

Амма хала дара царна а, тхуна а. Мисканаш, хIинца вай санна, массо а шайн синошкахьа бевллера уьш. Наношна совдевллера шайн бераш. Церан ницкъ бацара царна кхача латто, уьш дузо, уьш мецачу Iожаллех кIелхьардаха. Ткъа бер хьоме хIума йу. Гуш лаьтташшехь уьш мацалла далийта ца лаьара наношна. Цундела цара лоьхура уьш гуттаренна а шайна тIелаца нах. Бераш доцчу доьзало схьаоьцура уьш. Гор, Муса йаI, ирс долуш ву хьо и наной ца гина! Кхечу къомана йукъахь, девзаш доцчу адамийн кара бер дIа а лой,

маьхьарца йуьртах йолура нана. Бер тӀелоцуш стаг ца карийча, иза буса эвла йуккъе, йа некъа йистте охьа а дуьллий, шена цуьнан мохь хазарна кхоьруш, шина куьйга лергаш а къовлий, къаьхьа бӀаьрхиш а Ӏенош, Ӏадийча санна дӀахьаьдда йоьду нана гича, цунах дог Ӏаьвжий, боьлхура тӀеман цӀергахь бахчабелла йуьртара къонахий.

ДагайогӀий хьуна ПетӀамат, Элижа, Мархет а? Вайна тӀехула агӀор басахь цӀенош долуш волчу Кераман Жабраил? Хьаьрса а волуш, нохчийн мотт шера а ца бийцалуш? ХӀетахь, иштта вайн йуьртахь дисина, оцу наха кхиийна бераш дара хьуна уьш. И дерриге а цахуучунна моьтту и бераш оцу нехан ду, и нах оцу берийн дай-наной бу. Кхин а дуккха а дисира иштта бераш. Амма, ши-кхо шо даьлча, меца хан дӀайаьлча, йуха а баьхкина, цхьадолу бераш шайн дай-наноша дӀадигира. Уьш диъ дисира. Хьанна хаьа, церан наной белла хила а мегара. Масех жима зуда, вайнахе маре а йахана, шайн доьзал а болийна, вайна йуккъехь йисира.

Да, ойлане ваьлла, цхьана ханна вист ца хуьлуш сецира.

– Гой хьуна, Муса, цхьа де цхьаьнгахь ца лаьтта. ХӀара пачхьалкх – вайн цӀа ду, ткъа хӀокхунна чохь деха къаьмнаш цхьа нана-доьзал бу. Йиша-вешех цхьанна цхьа бохам, цхьа халахетар хилча, бисинарш цунна гӀоьнна, цуьнан догъэца гӀоьрта. Иштта, шайн ницкъ ма-кхоччу, вайна гӀо дан гӀерташ, вайн лазамна дарба лоьхуш лела кху мехкан къаьмнаш а. Царна йамарт хилча, нийса хир дуй? Хьуна дагадеанарг дика хӀума дац. Тахана тӀамехь дакъалоцуш ду дерриге адам.

Герз лело хьуьнаре волу массо стаг тІамехь ву. ЦІахь бисина зударий а, къена нах а царна дуург, тІедухург, герз латтош ду. ЦІахь долчу вай болх ца бахь, вайн барт ца хилахь, вайн къоланаш дан долахь, толам баккхалур бац вайн пачхьалкхе. Меца а, шийла а дуьсур ду. Вуо-м а хьоьгур ду, лийр а ду. Амма, йерриге халонаш ловш, сатухуш хила деза вай. Вайначул мел хала ду тІамехь болчарна. Ахь дІа ладоьгІча, цхьа а доьзал бац кхузахь тІамо да, кІант, ваша вайъаза. Цхьа а доьзал бац кхузахь кийра буззалц сискал гуш. Цара садетта. ХІетте а, оццул холчохь шаьш бохккушехь, цара шайн ницкъ кхочу гІо до вайна. Царна къола дан гІертар дика ма дац. Иэхь ма ду иза. Далла а, Іедална а хьалха гІиллакх доцург ма ду ахь дагалаьцнарг. Сатоха деза, собаре хила веза, Муса.

Мусас сатуьйхира. Цул тІаьхьа дукха хан йалале цунна хезира, хьун хьакха лесхозе нах бохуьйту бохуш. Баттахь болх бан цига воьдучунна ши пунт хьаьжкІаш, кийла моз а, кийла даьтта а лора. Цига ваха сацамхилира Мусан. Бакъду, колхозан председатель Сапар дикка йухагІиртира, иза цига ца вахийта гІерташ. Жима ву, бохура. Амма мичахь бара цунна цига бахийта баккхийниш? Бан а бацара-кх. Зударшка далург Мусага а далур ма ду. Муса къар ца лой хиъча, эххар а резахилира Сапар. Шена йелла продукт йерриге цІахь а йитина, накъосташна тІаьхьа а хІоьттина, лесхозе вахара Муса. Цхьадика, цуьнца цига баьхкинчу оьрсийн зударшкахь а, гІиргІазойн баккхийчу нахехь а жимма хІума йара. Иза цІахь доьхна хьал дитина веанийла хуучу цара, шайгахь йолчух

кIез-мезиг луш, меца ца витира иза.

Хьун хьакха вахана бутт кхочуш, стомара лулахоша цуьнга хабар кхачийра, да-нана чIогIа цомгаш больницехь Iуьллу, чехкка цIа кхача аьлла.

ХIинца иза больницин корехь ву. Цкъа, водий, десте чохь Iуьллучу цIийнан коре хIутту, тIаккха да волчу вогIу. Оцу шина корана йуккъехь некъ биллина цо. Амма корах чухьежар бен, кхин цаьрга вистхуьлийла дац. Десте гуттар а чIогIа йу. Иза синкхетамехь йац. Муса коре хьаьвзича, Мохьмад, цкъа халла охьа а хиъна, вистхилира. Амма Мусана ца хезара цо дуьйцург. Мохьмад йуха а дIатевжира. Муса вехха хьийжира кIайчу гIайбех халла бен ца къаьстачу ден кIайчу може, мокхачу йуьхь тIерачу буткъбеллачу мере, нур дайначу бIаьргашка… Коьрте хьийза цхьаъ цхьаннел ирча тайп-тайпана ойланаш. Беснешна тIехула охьаледара дуьра бIаьрхиш. Садукъдан санна, логе хIуьттура хораман шад. Цо беснешна тIе куьг хьоькху, мара ийзабо. Амма лиэдачуьра сацац йа ши бIаьрг а, йа мара а. Маржа дуьне йаI! Леш доллу-кх и шиъ. Iожалла-м хIоранна а тIехIотта йезаш киртиг ма йу. Дай-наной а даим лаьтташ ма дац. Мацца лей а, цкъа ле уьш. Муса ша а лийр ву цкъа. И дац цуьнан дагна бала бинарг. Цуьнан ши бIаьрг догIанах белхориг, цуьнга са уьйзуьйтург кхин ду. Даймахке, доьзалшка, йиша-веше сатуьйсуш, леш доллучу цаьршиннах къахета. И шиъ делча, цо хIун дийр ду цаьршинна? Больницера цIа дига деза, дIадолла кечдан деза, дIадолла а деза. Мила вер ву цунна улло? Хьан дийр ду цуьнан

жимачу дагна маслаӀат? Муха воьрзур ву иза шийлачу, йаьссачу, къечу хӀусаме ша? ХӀун хир ду цунах цаьршиннал тӀаьхьа? Мичахь бу-те цуьнан йижарий? Дийна вуй-те ШахӀид? Хаац-кх царна тахана Муса дедоьхна хьийзийла.

Кийрара мохь ца балийта гӀерташ, дог къуьйлура цо. Дехьо коре хьийзачу Ӏалхех а эхь хетара велха. Муса жима ма вац, цуьнан пхийтталгӀа шо ду. Хаза хир ма дац, иза воьлхуш гича. Амма, амма ма чӀогӀа кийра хьаьвзина хӀара бала! Логе хьалагӀерта иза, кхин дӀа сецалац иза…

Везан Дела, хаац-кх цхьанне а хӀокхуьнан кийрара къаьхьа бала. Мохь аьлла ша велхале, Ӏалхина генавала гӀоьртина, больницина гуонах йолчу баролна тӀехьоду иза. Амма цуьнан ницкъ ца кхочу оцу масех секундехь сатоха.

Цуьнан кийрара къора мохь болу…

Дог йухадерза ца туьгуш, букъ тоьхна, пенах корта а таӀийна, вехха лаьтта иза цигахь. Цунна ца хаало Ӏалха шена тӀевогӀуш а, цо шен белша тӀе куьг дуьллуш а.

– Ма велха, кӀант, – хеза цунна, генараь санна. – Ма велха. Хьо жима велахь, а нохчочуьнгахь товш дац велхар. Дика тӀедеача – куравала а ца веза, бохам тӀебеача – велха а ца веза. Халонна тӀеӀоттавелча, гор вужуш ца хуьлу, ткъа берриге ницкъ тӀе а гулбой, текхаш вахана а, хьалха дӀавоьду! Хьалаайбал хьайн корта!

Мусан букъа тӀехьахула дӀа куьг а дохуьйтий, иза шена тӀеозаво Ӏалхас. ТӀаккха, цуьнан пхьарс а лоций, цуьнца цхьаьна больницехьа дӀаволало.

– ЦӀе хӀун йу хьан?

– Муса йу.

– Гой хьуна, Муса, хьо оцу шина коре хьийзаш, тергалвеш Ӏийра со. Суна гира, кийра хьаьвзинчу балано бӀарзвина, сайх къаьхкина хьо йуьстахволуш а. Стаг даим могаш а ца льтта, даим дийна а ца льтта. Амма, цомгаш хиларх, чӀогӀа цамгар кхетарх даим леш а ца хуьлу. Суна тахана гина хьан да-нана. Нана чӀогӀа йу, амма Мохьмад гӀолехь ву. Да-нана даим льтташ дац. Церан дай-наной белла, сайниш а лийр бу, вай дерриг а лийр ду. Иштта ма ду дуьне. Хьуна иза хаьа. Хьо бӀарзвинарг кхин ду. И ший лахь, айхьа царна а хӀун дийр ду-те, царал тӀаьхьа хьайх а хӀун хир ду-те бохуш, ойланаш йеш, бӀарзвелла хьийза хьо. Оцу Дала мукъалахь, и шиъ толур ду. Амма, Дала шайна тоьхна оьмар чекх а йаьлла, и шиъ лахь а, церан вежарша, кӀенташа лелон дерг лелош, и шиъ дӀа а дуллур ду ас, ткъа хьо хьайн нахана тӀекхаччалц, сайн кӀентан санна, хьан дола а дийр ду. Хьуна оьшучохь да а, вежарий а хир ду тхо кхо ваша. Вохий ма хьийза.ТӀехула тӀе, хьуна цхьанна тӀехӀоьттина ца Ӏа хӀара де. Цомгаш хилларг, кху чохь лоьраша дика дарбанаш а леладой, товой аравоккху. Да-нана деллачу берийн Ӏедало дола до. Ца гина хьуна эвла чу вуллучохь гуонаха беш йолуш долу даккхий, дехий, кӀайн цӀенош? Интернат йу иза. Нохчийн маситта бер ду цигахь кхобуш. Даа а, тӀедуха а ло царна, хаза чохь Ӏен цӀенош ду, кӀеда, цӀена мотт-гӀайба йу, хьоьхуш хьехархой бу. Ша мел холчохь делахь а, Ӏедало витац стаг бохамехь тес-

на. Вало, хIинца вайша Мохьмад волчу гIур ву.

Йехачу цIеначу сени чу ваьлча, цаьршинна дуьхьалкхийтира лор-йиша.

– Шуна хIун оьшу, накъостий?

– Цомгашчу воккхачу стагана тIехIотта лаьара тхойшинна.

– Мила ву иза?

– Покровкера Мохьмад.

– Фамили?

– Хаац суна. Зуда а, майра а цхьаьний далийна и шиъ. Суна хетарехь, воккха стаг и дIо неI йолчу палатехь ву.

Лорйишас корта хьовзийра.

– Мегар дац цунна тIеваха. Къамелдар дика дац цунна.

– Амма, цунна тIе ца хIиттича, цадовлуш хьал хIоьттина-кх тхан.

– ХIан-хIа, мегар дац. Кхетий хьо, иза хIинца а чIогIа ву.

Лорйишин пхьарс а лаьцна, иза а эцна, дехьо а ваьлла, цуьнца лохха къамел дан хIоьттира Iалха. Наггахь Мусагахьа бIаьрг тухуш, корта а теIош, Iалхе ладоьгIуш лаьттара лорйиша.

ТIаккха, дежурки чу а йахана, ши халат йохьуш, сихха йухайирзира.

– Сагатдо ахь, жима стаг? – хаьттира цо, халат тIейуха Мусана гIо а деш. – Баккхий нах кестта, то а белла, цIа богIур бу. Воккха стаг вуьззина къонах ву. Оццул чIогIа кхетта цамгар иэший цо. Тахана хIума а кхаьллина, метта охьа а хуу. Са

ма гатде, диканиг. Кестта цIа догIур ду и шиъ. Жимма ахь сатоьхчахьана, дерриг а дика хир ду.

ХIун дара а хаац, Iалхин а, оцу догцIеначу оьрсийн йоьIан а дешнаша сапаргIат даьккхира Мусан. Лесхозехь наха шен дола деш, церан мах хадо ца хиира цунна. ХIетахь иза бохамехь вацара, ткъа хIинца бохам тIехIоьттича, цунна хьалха ша висина моьттинчу хенахь хааделира Мусана ша цхьа воцийла а, адамийн дикалла а.

ХIара шиъ чукхаьчча, Iалхас делла салам дIа а оьцуш, хьалаайъавала гIоьртира Мохьмад. Амма Iалха, цуьнан оза куьг схьа а лаьцна, белша тIе дайн куьг диллина, саца а вина, уллохь лаьттачу гIанта тIе охьахиира.

Мохьмадца цхьаьна палатехь Iуьллуш кхин а кхоъ стаг вара. Iалхина бIаьрг ма-кхийтти хиира уьш мича къомах бу. Доккха сира ши мекх а, озачу йуьхьа тIехь боккха, беха мара а болуш волу воккха стаг гуьржи вара. Цунна дуьхьал маьнги тIехь коьртахь къорза пес йерг узбек вара. Сонерчу маьнги тIехь нохчийн жима кIант Iуьллура.

Мохьмадна уллорчу тумбочкина тIехь а, чохь а миска даарш дара. Iаьржачу бепиган йуьхк а, узбекийн кхаллар а, йакъийначу кемсийн кан а, масех Iаж а.

– Воккхачу стагана тIаьхьадаьхкина шу? – хаьттира гуьржичо. – Дика даьхкина. Дика адам ду Мохьмад. Оьзда стаг ву. Схьа чувалийначу хенахь гIуллакх дика дацара сан маххахочун. Амма тхо, кавказски къена нах, мокхаз санна, чIогIа ду. Тхо лийр дац шуна, шайна паргIат Iелаш. Шу цIа дир-

зича, Мохьмад волчу хьошалгIа вогIур ву со. ТIаккха тхойша цхьаьний сан даймахка Кахете, гIур ву. Цигахь сан ширачу доттагIаша тхойшинна хьалха хIоттор йу чагIарх йуьзна чури. Тхаьшшинна хачапуриш йууш, тIе чагIар муьйлуш, чангула а лоькхуш, гуржийн мехкаршца хелхавийр ву. Амма сан генацвале реза вац чагIар мала. Шен цIархочо шайна дихкина, боху. ХIумма а дац. Ишттачу дийнахь маларх къа хир дац. Амма хелха-м вер ву. Тхан йуьртарчу уггар хазачу йоIаца! ХIан, генацвале?

Мохьмада, виэла а къежаш, корта хьийзабора.

– ХIара кхо стаг а, кху чуйогIу и оьрсий йоI а ца хиллехь, чIогIа бIооьшур бара сан, – элира цо, гуьржичун къамел сецча. – Шайна тIаьхьабеанчу кхачанех ах суна схьало.Ткъа и йоI, ша балха йогIуш, суна хIума ца йохьуш ца йеана цкъа а. Хьашт дац, ас йуур йац аьлча а, ца Iа. Хьайн зудчунна ло олий, дехьа чу йохьуьйту. Цхьацца забарш йеш, сан догъиэца гIерта берриге а. ХIара гуьржи ву самукъане стаг. Масазза а Нохчийчохь хилла ша, боху. ДIогахь Iуьллучу узбекан зуда йац. Ша товелча, цхьа жима зуда а йалийна, со ловзарга кхойкхур ву бохуш забарш йо цо. Дика адамаш ду. Вайх чIогIа къахета царна. ХIокхара цамгар йаййина сан.

Чувеанчу шиннан дукха Iойла доцийла хууш, къамел сацийна, дIатийра Мохьмадан накъостий.

* * *

«Гор, ШахIид йаI, ма халачу хьоле вожийна-кх ахь со! –

ойла йора Іалхас, Мохьмадан лекхачу, хебаршка ихначу догучу хьаьжа тІе шен шийла куьг а диллина. – Хьанна моьттура, хьан доьзал суна кху хьолехь карор бу. Хьо дийна ву, хьо шайна тІекхочур ву моьттуш, хІорш Іа, ткъа хьо, хьо вина, хьо кхиийна нана-нохчийн латта цхьана къацахетарша хьайгара дІа а даьккхина, хьо байлахь витинийла хууш санна, генарчу белорусски латто шен кийра тІеэцна…»

…ДІайаханчу аьхка фронтехь хьалхатеІачу советски эскарщца цхьаьна июнан тІаьххьарчу деношкахь Бобруйска улло кхечира Іалха гІуллакхдеш волу инарлин И.А.Плиевн дошлойн-механизированни группа. Цхьана суьйранна церан участкехь тІом соцунгІа а хилла, жимма садаІа меттиг йаьлла, шен эскадронца жимачу кІотарахь садаІа сецначу Іалхина тІевалийра цунна вевзаш воцу къона сержант.

– Накъост капитан, хьо нохчо вуй? – хаьттира цо, маршалла хаттар а доцуш.

– Ву. ХІунда хоьтту ахь?

Нохчийн а, гІалгІайн а халкъаш махках даьхначул тІаьхьа оцу къаьмнех болчу салташний, эпсаршний тІехь шатайпа тергам латтабора эскаршкахь гІуллакхдечу пачхьалкхан кхерамазаллин органийн белхалоша. Ткъа вуьшта, кхечу къаьмнех болчу бІаьхаллин накъосташца вошалла ларделира цхьа а тайпа хийцам боцуш. ХІетте а, органаша къайлах лелочу эладитанаша кІез-кІезиг буллуш цатемаш буллура цхьаццаннийн дегнаш чу. Дукха хан йалале массо фронтера нохчех, гІалгІайх а могІара бІаьхой тыле дІабигира. Изза кхоллам эп-

саршна тӀе а кхочур буйла хууш, шайн полкан штабера стаг веача, йа ша цига дӀакхайкхича, дог духура Ӏалхин.

– Кхузара дӀа генайоццуш цхьана йуьртахь чӀогӀа чевнаш хилла Ӏуьллуш сан доттагӀ ву… Нохчо ву иза. Тахана хилла цунна чевнаш. Валарна кхерам болуш хьал ду… Ша валале йа ша тыле дӀавигале, шена тӀе цхьа нохчо кхачор дехна цо соьга. Цунна цхьанхьахула-м хезна кху полкехь хьо хилар. Кхетий хьо, накъост капитан, лачкъийна вигна а, хьо а воцуш цунна тӀе йухаверза йиш йац сан… Хьайна хаахьара, тхойшинна вовшийн мел чӀогӀа дукхавеза. Тхан дивизин разведкин начальник ву иза. Ӏаламат майра, каде, хьуьнаре, догдика… ТӀом болабеллачу хьалхарчу дийнахь дуьйна схьа даим а цхьаьна ву тхойша. Хьайна хаахьара, иза мел дика кӀант ву…

– Генахь вуй иза? – хьаьттира Ӏалхас.

– Пхи-йалх километр.

Сихха полкан командирна тӀе а вахана, шена тӀеӀоттаделла гӀуллакх цуьнга дӀадийцира Ӏалхас. Вуьшта а Ӏалха догдоьхна лелий хуучу полковнико, дуьхьало ца йеш, оцу буьйсанна мукъа витира иза. Говрашкахь воьду хӀара шиъ ах сахьт далале дӀакхечира йаьгна чим хилла лаьтттачу хьуьнна йуккъерчу жимачу йуьрта. Ларамаза дийна дисинчу деккъачу цхьана цӀа чохь Ӏуьллура чӀогӀа чевнаш хилла масех салти. Узарш деш, синкхетамах а бевлла, харцлуьйш Ӏохкучу царна гуонах хьийзаш лорийиша а, капитанан чинехь хирург а вара. Баьрччехь, кӀел сийна буц а йаржийна, оцу тӀетесначу плащ-

палатки тIехь, берриге накха а, хьаж а бинташца дIа а лаьцна Iуьллучу дархочунна тIевигира иза сержанто. Дархо, ши бIаьрг а биллина, Iалхега хьаьжира. Цуьнан дог-ойла айъалур йацара-те аьлла, салам делира Iалхас.

– Ва Iалайкум салам! Бехк ма биллалахь, со хьала ца гIаттарна…

Дархочо са чуоьзча, цуьнан накха иэтIачу левсих тарлора.

– Лейтенант Магомадов, хьуна къамелдар зуламе ду! – схьа мохь туьйхира корехь лаьттачу капитана-хирурго. – Хьо тыле дIа хьажавале, хьуо кхоош хьайн дегIе жимма ницкъ баийта. ХIинца-хIинц машина кхочу бохуш ладоьгIуш Iа со.

Лейтенант велакъежира:

– Алексей Михайлович, со Iожаллех цкъа а ца кхийриний хьайна хуъушехь, хIунда дуьйцу ахь иза? Со кхузахь вуьсур волуш ма ву. Цул, со а витина, шу дIадахале, жимма къамелаш де вай…, – дархочо шен ши бIаьрг сержанте хьажийра. – Баркалла хьуна, Вася. Шуна кхета хала болчу тхоьгарчу балано кхайкхийти соьга хIара махкахо сайна тIе. Айхьа суна мел доккха гIуллакх дина, мел боккха там бина хьайна хаахьара, Вася… Тхо, нохчий, жима халкъ ду. Цундела эскарехь гIуллакхдеш берш а кIезиг бу… Эзарнаш километрашка йахйеллачу фронтехь масех миллион бIаьхошна йукъахь цхьацца-шишша массанхьа а баьржина сан махкахой каро хала ду… Амма, даима санна, хьо ларий хьайна тIедиллинчу халачу декхарца… Баркалла хьуна, Вася. ХIинца, ахь бехк ца биллахь, ас кху сайн махкахочуьнцатхешан ненан маттахь

къамел дийр ду… Хьайн цIе йиийцахьа…, – Iалхе хьалахьаьжира дархо.

– Iалха йу сан цIе.

– Мичара ву хьо?

– Веданара.

Дархо цхьана минотана садоIуш дIатийра.

– Суна хетарехь, сан оьмар миноташка йирзина. Цундела сайна ала луург хьоьга сихха дIаала гIоьртур ву со… Нохчий шайн даймахкахь, шайн йарташкахь бехаш хилча-м, вайх хилларг вайн доьзалшка дIахоуьйтур дара накъосташа, командованис… ХIинца со а, хьо а валарх, вайн доьзалшна хуур дац. Уьш мичахь бу а, дийна бу-бац а ца хаьа вайшинна… И ду соьга хьо схьакхайкхийтинарг… Сан дехар ду хьоьга ас йоху цIераш дIайазйар…

Арахь машинан тата хезча, сихха корах арахьожура лор. Амма цо ладоьгIу машина гучу ца йолура.

– Со Бенара ву. Фамили – Магомадов йу тхан, цIе – ШахIид йу. Кхузткъе итт шо хенара да ву сан Мохьмад цIе йолуш. Нана йац… Десте йу Бесира цIе йолуш. Элита а, Белита а цIераш йолуш сол йоккха шиъ йиша а, дейтта-пхийтта шо хенара Муса цIе йолуш цхьа ваша а ву. Ший а йиша Бенахь марехь йу, Ахьмад а, Iадиз а цIераш йолчу шина стагехь. Хьо валаза дийна вайн нахана тIекхачахь, и сан нах а лахий, цаьрга сох хилларг дийцалахь…– ШахIидан ницкъ тIаьхь-тIаьхьа оьшуш, аз, гIеллуш, хеда дуьйлира. – Ткъа вайн нахе беана бала, бохам… Цуьнан ойла йан воьлча, хьервал-

лаза вуьсу… Амма вайн халкъ мацца а цкъа шен махка цIа доьрзур ду. Мацца дирзина а, цIа доьрзур ду… Хено къастор ду дерриг а… Партис иштта дуьтур дац и гIуллакх… Вай теша цунах. Ткъа вайнахана бохам бинарш таIзарх кIелхьара а бевр бац…

Iалха, мацца а цкъа шаьш вайн дай баьхначу лаьтта тIе цIа дирзича, тхан йуьртан кешнийн кевне, гу тIе, сан безамна цхьа жимо гIайракхан тIулг богIа, алалахь…

– ХIан-хIа, ШахIид, ахь санна, ас а лоцур йу и къиза Iожалла. Со а тешна ву, вайн халкъе беанчу иэрчачу бохамо хIара дуьне а къахьдина, хьо хьуо Iожаллин бага гIиртина хилар. Изза до ас а кху деношкахь, амма, хьо санна, ирсе ца хилла со…

– Лейтенант, къамел ма дехьа…, – йукъагIоьртира лор. Амма иза ШахIида сацийра.

– ХIумма а дац, Алеша… Цхьа масех минот бен ца йисина…

ШахIид вала герга вуйла хиъначу Iалхас цуьнан корта меллаша хьала а айбина, шен кара биллира.

– Вася… сан доттагI!

Шен цIе йаьккхича, сержант ШахIидна хьалхха гора вуьйжира.

– ХIун боху ахь, ШахIид?

– Хьуна хаьа-кх, Вася, тхан халкъана тIехь динарг… Тхо йамарт, кIилло а хилла-м ца дина цунна и таIзар…Тхан жима халкъ… Жимачунна халахетийта атта ма ду… Нагахь тхан

халкъана хьо волчохь цхьамма вуон дош алахь… тхоьгахьа гIо даккхалахь… Тхуна йамарт, кIилло нах дара ма алийталахь…

– Ахь хIун дуьйцу, ШахIид! Хьан эр дара шуна харцдерг? Дукха хенахь дуьйна, дерриге а дуьненна хууш ма ду шун халкъ майра, тешаме, доьналла долуш хилар!

– Баркалла хьуна, Вася… Со теша хьох, сайн вешех санна… Iалха… со леш воллу… Вайн дайн гIиллакхехь дIаволлалахь со… Виц ма лолахь – Нохчийчоь… Нохчийн кIенташка дохий ма хьийза ала… Цул а йаккхий халонаш тIеIиттайаларх, вайн дай а ца боьхна… Дала хьукма долда… вайн халкъана тIехь и харцо лелийначарна!…

ШахIидан дешнаша гуонах дерг дерриге а диццдина, цхьана минотана шен ойланашца гена нохчийн лаьмнашка, винчу йуьрта вахара Iалха. Нохчийн уггар ширачу йартех цхьаъ. Буьрсачу Шемалан столице. ГIараваьллачу харачойн Зеламхас дуьххьара шен бекхаман куьг айбинчу меттиге. Цигахь вина, цигахь ваьхна Шемалан тоьллачу наибех цхьаъ хилла волу Iалхин дендена Эдал. Iаьлбаг-Хьаьжин гIаттамехь дакъалоцуш вийна Iалхин денда. Деникинцех леташ Соьлжа-ГIалина уллохь воьжна Iалхин деваша. И санна йу нохчийн муьлххачу а доьзалан биографи. Нохчийн халкъо бIеннаш шерашкахь шайн цIийца хьандина и исбаьхьа лаьмнаш дIадаьхна цаьргара. Ванах, кхин гур доцуш ду-те Iалхина ша вина, бераллахь левзина и хьоме лаьмнаш, хьаннаш…

Оцу къаьхьачу ойланех Iалха йукъахваьккхира ШахIидан

малделлачу дегIо…

– ШахIид!? ШахIид!? – мохь белира сержантан. –Велла! Хьо турпалх а къинхетам ца бин-кх Iожалло! ШахIид, сан доттагI, сан ваша, ламанан кура леча… Суна хаьара, ахь Iожалла лоьхийла… Сан ницкъ ца кхечира хьо ларван… Ва, неIалт хуьлда хьан цIеначу даг чу дIовш доьттинчунна!

Шайн халкъ бехк-гуьнахь доцуш махках даьккхинчул тIаьхьа йерриг фронташкахь а, партизанийн боламашкахь а дера а, турпала а летара нохчий. Оцу тIе уьш тоьттура масех бахьано. Шайн халкъана тIекхоьллина и харцо а, дина иэхь а ца лалуш, тIеман арахь Iожалла лоьхуш летара. Даймахкана йамарт хилла боху нохчийн халкъана тиллина цIе харц хилар хаийта гIерташ. ТIамехь болчу нохчийн кIенташа турпала хьуьнарш, Даймахкана тешам а гайтича, бехк-гуьнахь доцуш и харцо тIе а кхоьллина, махках даьккхинчу халкъана тIера и харцо дIайаккхаре догдохуш а. Амма, шен халкъана эхь дина, цунна харц таIзар дина аьлла, мостагIашкахьа ца волура цхьа а.

Халкъ таIзардеш махках даьккхинчул тIаьхьа тIамехь хьуьнарш гайтинчу нохчашна орденаш йалар а, турпалхочун цIе тиллар а сацийра. Фронтан командованис йа Москвахь чекх ца бовлуьйтура уьш. Цундела, эскаран, дивизини, йа полкан командованин хьехарщца, орденна а, йа турпалхочун цIарна а хьуьнар гайтинчу цхьаболчу нохчийн эпсарша шаьш кхечу къомах йазбойтура – гуьржий, хIирий, гIезалой, гIумкий, суьйлий, и. дI.кх. а. Иштта цхьа могIа хIилланашца то-

ламан де тIекхаччалц тIамехь бисира дуккха а нохчий,

Iалхин ца дийзира цхьа а хIилла лело. ШахIид дIавоьллинчул тIаьхьа цхьа бутт баьлча, тIамехь луьра чов хилла, йеххачу хенахь госпиталехь а Iиллина, йуха фронте ваха ца магош, цIа хьажийра.

ЦIа мичахь ду-м ца хаьара…

… Iалхас доккха садаьккхира. Цхьа кIира хьалха хиънера Iалхина ШахIидан доьзал Покровкехь хилар. Цунна и хиъначу хенахь Мохьмад а, Бесират а чIогIа цомгаш дара, ткъа Муса лесхозехь вара. Цомгашниш больнице а балийна, Муса цIа кхайкхира Iалхас. Амма ШахIидах хилларг Мохьмаде дIахоуьйтийла дацара иза товелла верззалц.

– Мохьмад, хIара кIант а валош со хьуна тIеваран бахьана дийца лаьа суна, – долийра Iалхас, ша цуьнан могашаллахаьттина ваьлча. – Ас хьехар дала воккха ву хьо, цундела хьуна соьгара хьехар ца оьшу, ткъа гIо оьшу. Тхо санна, махках ваьккхина хьо, амма хьайн йиша-вешех, йуьртахойх къастаро хIара бала тхуначул базбина хьуна. Iожалла вайна тIаьхьа хIоьттина лела. Сахьт дац валаран. Цунна а ца кхоьру хьо. Цунах кхера а воккха ву хьо. Кхузахь Iуьллучу хьайн а, хьайн хIусамненан а ойла кIезиг йо ахь. ХIара дуьне иштта декъаза дуучул, нахана бала а хилла дехачул, делла дIадовлар гIоле ма йу, боху хьан даго. Амма хьан дагна бала бинарг, хьан садуург, хьуна хьайн цамгар а, гуонаха хьийза Iожалла а йиццйинарг кхин ду. Ахь ойла йо делла шаьшшиъ кху чуьра арадоккху долчу дийнан. Тезет хIотто йуьртахой а бац, кадам

дIаэца гергарниг а вац, тIаьххьарчу новкъа ваккха нийсарой а бац. Шаьш делча, лийчо, марчо хьарчо, сагIа даккха, мел кхайкхо стаг хир вац-кх, боху хьан даго. Цул а дазделла хьуна шайл тIаьхьа кIант висар. Цуьнан дола дан стаг цависар. Бакъ дуй и, Мохьмад?

Ши бIаьрг хьаббина, ладоьгIуш Iачу Мохьмада меллаша кхузза корта таIийра:

– Бакъду иза, Iалха. Сан дагахь дерг цIенна схьадийци ахь.

– Амма оцу агIор ахь сагатдан ца оьшу, Мохьмад. Сингаттамо йолчу тIе а чIагIйо цамгар, Iожалла гергауьйзу. Хьан сапаргIат мел хили дегIа тIера цамгар сиха дIаайбалур йу. Генахь бисина хьоме Даймох, байлахь дисина дай-нанойн кешнаш йукъа а лоцуш, дуй биъна, ас дош ло хьуна, нагахь, цхьа Делан болх хилла, сайл хьалха хьан а, хIусамненан а Iожалла хилахь, сайн да-нана санна, лоруш, царна тIехь айса дендерг шуьшинна тIехь деш, шуьшиъ дIадолла а, шен нахана тIекхаччалц, хIокху лаьттачу шун кIентан сайн кIентан, вешин ас дендолу дола дан а. Нагахь ас хIара сайн дуй къарбахь, хьуна деллачу дашах со вохахь, Дала хьуна дуьхьал йуьхьIаьржа а валавойла со!

Делкъанна йуург йохьуш чуйеанчу лорйишас йукъахдаьккхира Iалхин къамел.

– Гой хьуна, жима стаг, дада дика Iаш ву. – Мусан белшах куьг туьйхира цо. – Ткъа хьо воьхна хьийзара. ХIинца арадовлар доьху шуьга, накъостий. Цомгашчунна дика дац дукха лер. ХIокхо хIума кхалла а йеза.

Іалха хьалагІеттира.

– Амма шуьшинна хІума хила йиш йац, Мохьмад. Шуьшиъ, Дала мукъалахь, толур ду. Схьало хьайн куьг. Меттахъхьен пурба дац хьуна, – Мохьмадан куьг схьа а лаьцна, тІе охьа а таьІна, цуьнан некхах шен накха туьйхира Іалхас – Марша Іойла хьо! Вайн везачу Дала маршалла дойла хьуна! Варийлахь, цхьана а хІуманна са ма гатделахь. Дала диканна цхьаьнатухийла вай.

Цаьршинга хьоьжуш хІоьттина лаьттачу Мусана гира ден балдаш дегалуш, дазделла бІаьрнегІарш тохалуш, царна йуккъера схьа Іовдаделла бІаьрхин тІадамаш, хебаршка ихначу мокхачу беснешна тІехула меллаша шершаш кІайчу можа йукъа а доьлла, довш.

VI

Тахана дог декхаделла, дегІ дайделла райисполкоман председателан кабинета чуьра арайелира Анастасия Федоровна.

Исполкоман председатело Турсунбековс цуьнга бешийтина спецпереселенцашна гІодаран хьокъехь болу правительствон сацамаш. ЦІенош-бахам вовшахтоха ахча а, машанна даьхний доло цхьацца бежана а лур ду царна. Цул сов, пачхьалкхо нохчашна хІор а син цІарах ло йалта а жимма алсамдаьккхина. Дукха ца леш, тІедогІучу йалташна дуьхьал гІур бац-те уьш…

Кертах дІатесна лаьтта шен говр схьайаста ойла хилла,

цкъа дуьрстанан урх схьа а лаьцна, йуха а дӀахийцира цо. Дерриге гӀуллакхаш чекх а ца дохуш, цӀа гӀойла а ма дац. Комендатуре а йахана, нохчийн хьокъехь дагайала дезаш дуккха а гӀуллакхаш ду Анастасия Федоровнин. Нохчашна йукъахь нисло хӀинца а гӀадданза наггахь стаг. Цхьаццаволчун аьтто хилла шайн долара безачу механ хӀуманаш шаьш махках дохучу дийнахь кӀелхьарйаха.Цхьаццаволчун доьзал жима а, кегий бераш цахиларо а аьтто бина. Иштта, гай йуьзна, дегӀехь ницкъ болчу цхьамма шен зудчунна тӀе зуда йалийна. Цхьана стеган ши зуда хиларх-м кху махкахь башха тамаша а ца бора. И шираллех дисина гӀуллакх Ӏедало дукха хан йоццуш дӀадаьккхина меттигерчу бахархошна йукъара. ХӀинца а нисло къайллах шиъ-кхоъ зуда кхобуш узбек, киргиз. Амма уьш мацах цкъа балийнарш бу. Кху тӀаьххьарчу шарахь, зудчунна тӀе зуда а йалийна, уьш ший а цхьана стагехь йехаш меттиг хилла йац. ХӀинца иштаниг нохчашлахь долалуш лаьтта. Кхузткъе итт шо хенарчу воккхачу стага бухарчу зудчунна тӀе йоӀ-стаг йалийна. КӀел хӀотта тхов а, даамала а доцуш, вала верас воцуш йисина и йоӀ а йахана цуьнга.

Ткъа воккхачу стага Ӏедалх лечкъадо иза ша шена йерзийна хилар. ХӀара да-нана делла йисина шен гергарчу нехан йоӀ йу, цундела, тӀе а лаьцна, кхобуш йу, боху цо. ЙоӀа а чӀагӀдо изза. Ткъа гӀуллакх иштта цахилар Настина шера го.

Йуьртахь нохчийн маситта бер ду, ткъа царах школе лелаш йалх бен дац…

Кхин масане ду уьш! Дерриге а йуьртсоветан декхаршна чудогӀуш а, Анастасия Федоровна шайца ларор йолуш а гӀуллакхаш ду уьш. Амма нохчий спецпереселенцаш бу. Цаьрца доьзна кхолладелла гӀуллакх – иза жима делахь а, доккха делахь а – комендатурехула къасто дезаш хуьлу. Хьалха кхузахь комендант хиллачу Чалийца дерриге а гӀуллакхаш дика дӀанисдора цо. ХӀокхо санна, нохчех къахеташ, доглозуш, церан гӀуллакхна шен са дӀаделла, болх бора Чалийс. Амма иза цхьа бутт хьалха, кхузара дӀа а ваьккхина, кхечахьа балха вахийтина. Ткъа мила, муха стаг ву-те керла комендант?

Цхьа хӀума-м йаздеш стоьла тӀе йуьхьар а вахана хиъна Ӏачу коменданто, маршалла а хоттуш, Анастасия Федоровна чоьхьайаьлча, шен балхах йукъах ца волуш, цунна неӀарехь гӀант гайтира.

– Хьайн гӀуллакх схьадиййца ахь, гражданочка, нохчаша йа къоладина, йа йиттина хьуна?

Анастасия Федоровна цецйелира.

– Суна-м иза а, йа важа а ца дина нохчаша. Со Покровкехь йуьртстоветан председатель йу. Хьуна ма хаъара, цигахь бехаш нохчий бу. Церан хьашт-дезарех лаьцна хьоьца къамел дан йеанера со.

– ХӀаъа, суна йуьйцу хезна хьо. Васильева Анастасия Федоровна. Девзаш хир ду вайша. Сан фамили Кривошеев йу. Иван Харитонович. Сол хьалха хиллачу коменданто Чалийс а, ахь а нохчий, шайн тӀома кӀел боьхкина, кхаьбна бохуш, дийцина соьга. Йоккха гуманизм йу иза-м. Схьадийцал. Со

ладугӀуш ву.

Анастасия Федоровнас цхьаъ ца дуьтуш дӀадийцира нохчашкара хала хьал, оцу халачу хьоло уьш зуламашна тӀететтар, комендатуро жимма а шен гӀо лаьцча, нохчашка и цхьадолу зуламе гӀуллакххаш ца леладайта а, цаьрга хӀоьттина хала хьал жимма аттачу даккха таронаш хилар а. Ша и дуьйцуш, аз дегадора, легашка шад хӀуьттура Анастасия Федоровнин. ТӀулг белхабалла инзаре ирча дара цо дуьйцург. Амма Кривошеевн йеакӀов йуьхьа тӀехь цхьа а тайпа хийцам ца хаалора. Оцу чохь цхьа а адам доцуш санна, шеквоцуш ла а доьгӀуш, шен болх бора цо.

– Дийцина йелин хьо? – хаьттира цо, Анастасия Федоровна къамел дечуьра сецча. – Оцу къеначу стеган бухарчу зудчо арз диний хьоьга, шена тӀе зуда йалийна аьлла?

– Ца дина.

– Къеначу стага йигначу йоӀа арз диний хьоьга, ша шена ца везачу къеначу стага нуьцкъах маре йигна аьлла?

– Ца дина.

– Дай-наноша аьрзнаш дой хьоьга, шайн бераш доьшуш дац бохуш?

– Ца до.

Кривошеевс, ши куьг дӀаса а тосуш, белш саттийра.

– Ткъа ахь тхоьга хӀун де боху?

Анастасия Федоровна цецйелира. Иза ца тешара шена и дешнаш хазарх.

– Ой, цара муха до аьрзнаш? Аьрзнаш дан йиш йоцчу хе-

нахь кхолладелла и гӀуллакхаш. Ткъа иштта гӀуллакхаш хила таронаш вай йитича, хилла девлларш мага а магийтича, царах хӀун хир ду. Уьш вуьшта а бу боккхачу балехь…

– Белахь, бу-кх шайн бехкенна, – йукъахйаьккхира иза Кривошеевс. – Шаьш советски Ӏедална дуьхьал гӀуьттучу хенахь, шаьш Гитлерна герз буйнахь гӀо дечу хенахь, ойла йан йезара цара таханлерчу дийнан. Цхьа а вац царна хиллачунна бехке, уьш шаьш бу. ДӀадаханчу бӀешеран дохалла оьрсашна дуьхьал гӀазотан тӀом бинарш уьш ма бу. ХӀетахь бӀе эзарнаш оьрсий хӀаллакбина цара. Революци хиллачу хьалхарчу дийнахь дуьйна, шаьш махках баххалц, советски Ӏедална дуьхьал герз буйнахь дуьхьало йина. ХӀара тӀом болабелча, цхьа а фронте ца воьдуш, шайн хьаннашкахь, лаьмнашкахь бандитийн гӀеранаш кхоьллина, советски эскаршна букъа тӀехьахула йамарт тӀелетта. Доцца аьлча, кху тӀаьххьарчу бӀе шовзткъе итт шарахь кавказски ламанхошна а, вайн махкарчу кхечу халкъашна а йукъахь барт, доттагӀалла хила ца дуьтуш, цигахь къаьмнашна йукъахь мостагӀалла латтийнарш и нохчий хиллий хаьий хьуна, лоруш йолу Анастасия Федоровна?

Анастасия Федоровна йист ца хилира. ДуьххьалдӀа шен легашка гӀоьртинчу шадах къурд а бина сецира иза. Цунна хаац бӀе шо, цхьаъ ах бӀе шо хьалха хӀун хилла. Ца хаьа цунна нохчий советски Ӏедална дуьхьал хилла ца хилла а, цара Гитлерна гӀо дина йа ца дина а. Цо шен шовзткъе итт шо дерриге а Покровкехь даьккхина. Иза къинхьегамхо йу, йиъ класс бен хаарш а доцуш. Цунна дика хуург йалташ кхиор а,

даьхний кхабар а, керт-ковхь гӀуллакхдар а ду. Хьанна моьттура, цунах йоккхачу йуьртан куьйгалхо хир йу? Масане хир дац моьттург хилийти кху тӀеман шераша. Амма цунна цхьаъ хаьа…

– Стенна бехке бу и зударий, бераш? – хаьттира цо, Кривошеевна тӀе ши бӀаьрг боьгӀна. – Уьш а бара Гитлерна гӀо деш?

– Иза вайшиннан хьекъал оьшуш гӀуллакх дац, накъост Васильева. Ас цхьа хьехар дийр ду хьуна. Хьо зуда а хиларна, хьан майра а, ши кӀант а фронтехь хӀаллак а хиларна, хӀинца хьо цхьа хиларна а, ахь нохчашна деш долу йишийла шайна ца гучуха ӀадъӀийна кхузахь. Амма тӀех хӀума дика дац. Советски Ӏедалан мостагӀий хиларна, Даймахкана йамарт хиларна, правительствон сацамца нохчашна таӀзар дина. Сталина буха куьг йаздина болу и сацам цхьаммо а дӀасатетта а, бийцаре бан а оьшуш дац. Кхийтин хьо? Уьш кхуза бусто а, кхетош-кхио а ца балийна. Кхийтин хьо? Нагахь меттигерчу бахархойн, йукъараллин долаллина тӀе куьг кховдадо-кх цара – тхоьга схьаала. Нагахь кхин хӀуъу цхьа Ӏедална, меттигерчу бахархошна зуламе дерг до-кх цара – тхоьга схьаала. Оха таӀзар дийр ду. Ткъа уьш шаьшлахь вовшийн карах белча а, вайн гӀуллакх дац. Кхийтин хьо?

– ХӀан-хӀа, ца кхийти! Уьш а ду, тхо санна, адамаш. Зударий, бераш, къена нах…, – эххар а мохь белира зудчун.

– Делахь, хьо цӀа йахча, тховса ойла йер ахь. Хьуо тахана мичахь хилла а ма дицде.

Кривошеев, кIоршаме вела а къежна, зудчуьнга арайала йезар хоуьйтуш, хьалагIеттира.

* * *

Комендантурин сени чохь лаьттара безамехь, цIена йуьхь-сибат долуш йукккъерчу дегIара шовзткъа шо хенара нохчо. Бесни тIехь а, чIениг тIехь а уьрсо хадийна цIийн хьоькхнаш йара. Схьахетарехь, Iуьйранна аравалале мажмекх даьшнера цо. Цкъа-шозза комендантан кабинетан неIаре а вахана, ладуьйгIира цо. Чуьра схьа дов хезара. Зудчун а, стеган а.

Церан къамел дахдала доьлча, уьйтIа а ваьлла, пальтон киснара кисет схьайаькххира цо. Томкин цигаьрка а хьарчийна, иза бага а лаьцна, цIетуханца кIожам лато вуьйлира иза. Чолакхчу аьрру пхьаьрсо новкъарло йеш, дикка къахьийгира цо кIожамах цIе ца леташ. Эххар а, цигаьрка а латийна, боккха баькххина кIур пехашна чу а оьзна, шуьйрачу мераIуьргашкахула а, багахула а дIахийцира. Коменданто ша хIунда кхайкхина ца хууш, сагатлучу цуьнан са декъаделира.

Бешехьа а вирзина, керта тIе а тевжина, цигаьрка уьйзуш лаьтта иза, цIийнан неI йоьллу а хезна, тIехьахьаьжира. БIаьргех йовлакх а хьоькхуш, оцу чуьра арайелира церан йуьртда Васильева. Иза шега хьажа кхиале, дIавирзира нохчо. Схьахетарехь, зудчунна ша кхузахь гойла ца лаьара цунна.

Оьзна йалазчу цигаьрканах кхоам хетта, цхьана метта

шозза-кхузза кIур а бaьккхина, кертал дехьа а кхоьссина, чувахара иза. Цхьана масех секундехь неIарехь соцунгIа а хилла, неIарх пIелгийн голаш туьйхира цо. Чуьра схьа оьгIазе аз хезча, меллаша чу а ваьлла, маршалла а делла, неIарехь ирахь сецира.

Нохчочун маршаллина дуьхьал жоп ца луш, кехаташ кегош, вехха Iийра комендант. ТIаккха шен цIен ши бIаьрг цунна тIебуьйгIира цо.

Хьалха а таьIна, гуонаш севсина цIен ши бIаьрг цуьнан дегIа тIехула а кхарстийна, цхьана йукъана нохчочун чолакхчу пхьаьрса тIехь сецира.

– Покровкера вуй хьо?

– Ву.

– Наибов Асвад вуй хьо?

– Ву.

Стоьлан гIутакх схьа а оьзна, оцу чуьра схьаэцна, нохчочуьнга дIагайтира коменданто цхьа кехат

– ХIара кехат девзий хьуна?

– Девза. Хьалха хиллачу коменданто даьккхина соьгара иза.

– Хаьа. Тхоьца болх бан тIелоцуш, ахь делла расписка ду хIара. Покровкехь а, районерчу кхечу йарташкахь бехачу нохчийн а дагахь дерг а, лелориг а тхоьга схьадийца тIелаьцна. Цул сов кхин декхар дуьллу хьуна тIе. Шаьш долчуьра оьрсех, киргизех, узбекех, кхечу къаьмнех болчу нахера Iедална дуьхьал даьлла дош, гIуллакх а тхоьга дийцар. Кхий-

тин хьо?

– Кхийти.

ДӀакхевдина, сейфа чуьра цхьа папка схьа а эцна, куьзганаш доьхкина, оцу йукъара цхьа-ши кехат деша вуьйлира Кривошеев.

«Аьстамиров Ӏабдул-Ӏаьзам. 1877 шарахь вина. Граждански тӀом болуш Советан Ӏедалехьа тӀом бина. Нохчийчохь Советан Ӏедал хӀоттош йуьхьанца жигара дакъалаьцна. Амма тӀаьхьа контрреволюцин элементашца уьйр йолуш хилла. Хьуьжарехь дешна ву. Ӏаьрбийн мотт хаьа. Ша-шеца болх беш, бусалба динан Ӏилманан шуьйра хаарш долуш ву. 1932 шеран мартехь Нохчийчохь Советан Ӏедална дуьхьал хиллачу гӀаттамехь дакъа ца лаьцна цо, амма оцу гӀаттаман дакъалацархошца гергарлонаш, доттагӀаллаш долуш хилла. 1933 шеран февралехь РСФСР-н УК-н 58-чу статьяца бехкевина, лаьцна, бархӀ шо хан йаьккхина, 1941 шеран февралехь лагершкара дӀахецна…»

«Эскарханов Ӏалха. 1916-чу шарахь вина. Йуккъера образовани. ТӀом хилале хьалха эпсарийн школа чекхйаьккхина. Финнашца тӀамехь а, хӀокху тӀамехь а жигара дакъалаьцна. Хьуьнаре, хьекъале, майра а эпсар ву. Партина а, советски Ӏедална а муьтӀахьалла гайтина. «ЦӀечу Байракхан», «ЦӀечу Седанан» орденаш, масех медаль йу. Шен халкъ махках даьккхинчул тӀаьхьа партина а, советски Ӏедална а хамталла йеш дош а, гӀуллакх а ца даьлла цуьнгара. Амма цуьнан дагахь латтош къайленаш хиларан шеко йац. 1945 шеран аьхка

цхьана тӀамехь луьра чевнаш хилла, йеххачу хенахь госпиталехь Ӏиллинчул тӀаьхьа, тӀамехь гӀуллакхдарх мукъаваьккхина…»

– Покровкехь вехаш Ӏабдул-Ӏаьзам а, Ӏалха а цӀераш йолуш шиъ стаг вуй?

– Ву.

– Уьш муха нах бу?

– Хаац. Уьш ший а тхан эвлара вац. ТӀе, Ӏалха тӀамера цӀа веана дукха хан а йац.

Комендантан хьаьжа йуккъе шад хӀоьттира.

– Уьш бовза беза хьуна. И воккха стаг молла вуй?

– Хаац суна. Йуьртахь белларш дӀа-м бухку цо.

– И «хаац» боху дош дицделахь таханчул тӀаьхьа. Со Чалий ца хилар а ма дицде. Оцу шина стага дӀа мел олучу дашна а, дӀа мел боккхучу когана а тӀехь тидам латтор бу ахь. Ӏаьрбийн маттахь дешний ахь?

– Сан хенарчу массара санна, цхьана-шина шарахь дешна ас а.

– Молла-м вац хьо?

– Вац. Молла хила итт-пхийтта шарахь деша деза.

– ХӀинца буй шун иштта лакхара дешна молланаш?

– Бац. Цхьа наггахь бен.

– Кху районехь вуй цхьа а?

– Хаац. Берриш бовза кхиъна вац со.

– Хьуна бевзарш?

– Хааршна сол дукха гена ца бевлла.

– Далла гІуллакх дой ахь?

– Дукха хан йу ца де.

– ХІунда?

– Іедало дехкарна а, со башха кІорггера бусалба цахиларна а.

Нохчочо дуьйцучух цавашара а хаац, йа реза хилла дара а хаац, комендантан балдаш раздовлуш делакъежира.

– Тахана дуьйна дІа хийцавала веза хьо. Іедалера маьрша ву хьо бусалба динца йолчу агІонна. Делаца йолу хьайн йукъаметтиг чІагІйан йеза ахь. Даррехь Далла гІуллакх а де. Хьайн бусалба динан хаарш шардан а, лакхадаха а лаьа бохуш, хІокху районерчу масех моллица гергарло а таса. Цаьрца а, кхечу цхьа масех стагаца а цхьаьнакхетча, Іедална а, Сталинна а лиэ. Массаьрца а кІеда-мерза хила. Массеран а хьайх тешам бахийта. Нохчашна гІоьнна пачхьалкхо ахча къастийна. ХІор а доьзална цхьацца бежана нисдан сацам а бу. Луш йолу продукт а жимма алсамйаьккхина. Покровкерчу нохчашна уьш дІайала хьо чІагІвина.

– Баркалла, Иван Харитонович…

– ДІабаханчу баттахь ахча деллий хьуна кхузахь?

– Ца оьшура иза-м…

Ша ахчанан ведомость кечйеш, Кривошеевна дагайеара кху чохь цхьа кІира хьалха хилла инцидент.

Покровкехь вехаш волчу къоначу стага Солтагериев Лоьмас Сталине арз йаздинера. Оцу тІехь кІанта дуьйцура нохчийн халкъ бехк боцуш махкахдаккхар а, махках дохучу

дийнахь а, схьадалош новкъахь а цунна тIехь бина ницкъ а, кхузахь шаьш хьоьгу Iазап а. Кехат районера ара ца даьллера. Цхьа кIира хьалха и кIант ша волчу кхайкхира Кривошеевс.

Кривошеевна моьттура иза цхьа бIаьрла жимстаг хир ву. Амма хIара оза йуьхь йолуш, дегIана хесара йалхитта-вуьрхIитта шо хенара кIант вара. ХIокху шиннан къамел деха ца хилира.

– Солтагериев Лоьма вуй хьо?

– Ву.

– Оьрсийн мотт мичахь Iемина хьуна?

– ГIалахь хьехархойн техникумехь шина шарахь дешна ас.

– ХIара арз ахь йаздиний? – кхо маьIиг йеш хьарчийна кехат дIагайтира цо.

КIантана девзира иза:

– Йаздина.

– ХIара хIунда йаздина ахь?

– Оцу тIехь дуьйцу ас иза хIунда йаздина.

– Сталина, правительствос а биначу сацамашна дуьхьал ву хьо?

– Сталинна хууш дац тхан халкъана тIехь динарг!

– ХIета, цунна а ца хууш даьхна шу махках?

– Цунна ца хууш ца даьхна, цуьнга харц дерг а дийцина, иза Iеха а вина, даьхна.

Кривошеев, хьала а гIеттина, ши куьг букъа тIехьа а лаьцна, цIа чухула волавелира.

– Хьан тентак коьртехь хьекъал ду ткъа хилларш хаа а,

къасто а? Шайн дайша а, вежарша а лаьмнашкахь советан Iедална дуьхьал тIом беш, фашисташна гIо деш, мичахь вара хьо?

– Бакъ дац иза! – мохь белира кIентан.

– Сацайе хьайн муцIар, фашистийн къутIа!

КIант дIатийра.

– Кхин йаздийр дуй ахь хIара тайпа арз?

– Кху районера арадолуьйтуш ца хилча, эрна ду йаздар.

– ДIакхочург хилча, йаздийр дара ахь?

– Дара.

Уллош тIехволуш, цIеххьана саца а сецна, шен ницкъ макхоччу ластийна, цуьнан лерган агIох тIара туьйхира Кривошеевс. ДIакхоссавелла кIант, пен лаьцна, ирахь сецира. Цергашца къевллина балда а лаьцна, оьгIазаллех буьзна баьргаш Кривошеевна тIе а боьгIна, лаьттара иза. Цуьнан шина а мерIуьргахула цIий доладелира.

– Кхузашхула схьадалош къа а ца хьоьгуш, шайн лаьмнашкахь дайъа дезаш дара шу! Аганара бераш цхьаьна! Дуьнен чуьра шун хIу дIадаккха! Бандиташ! Фашистийн хьадалчаш! ХIара тайпа а, цхьана тайпа а кехат йаздан хьуна дагадагIахь, – кIентан мера кIел Iоьттира цо цуьнан арз, – ас набахтехь вахкор ву хьо! И хьайн фашистийн диркх цIанйай, суна гучуьра дIавала!

– Хьо ву-кх бандит а, фашист а! – мохь белира собар кхачийначу кIентан.

Шена хезначух ца тешаш, цхьана минотана акъваьлла

лаьттира Кривошеев. ТӀаккха, катоьхна иза шиний куьйга схьа а лаьцна, шен ницкъ ма-ббу легаш Ӏаьвдира. Цуьнан садукъдала доьлча, дӀа а хецна, вортанна тӀера схьа а лаьцна, мийра тоьхна неӀ йиллина, сени чу кхоьссира…

– Солтагериев Лоьма цӀе йолуш кӀант вуй Покровкехь? – хаьттира цо нохчочуьнга, куьг таӀо цунна хьалха ведомость а йуьллуш.

– Ву.

– Къаьсттина а боккха тергам оцу кӀантана тӀехь латтор бу ахь. Ӏедална дуьхьал цо къамел дой хьожуш, ладогӀа. Мацвелча, къола данза Ӏийр вац иза. Ишттаниг цуьнгара далахь, соьга хаам бе. Доцца аьлча, цо закон талхийна меттиг лаха.

Коменданто шега кховдийна ахча, дагар ца деш, пальтон чухуларчу кисана таӀийра нохчочо.

VII

Мария Петровнас, дика йуза а йина, кара бепиган буханкин цхьацца ах а, хи чу йоьхкина помидораш а йелла, дечиг дӀа а ца оьцуш цӀа хьажийна ши зуда, шаьшшиннан маххьаш гӀиргӀазойн цхьана йоккхачу стагана сусмех[3] дӀа а доьхкина, цӀа йогӀура. Шиннен а йаххьаш йекхайелла йара хӀинца. Дицделлера кӀадйалар а. Моьттура, дуьненара дерриге рицкъа кара а лаьцна, шаьшшиъ цӀа йогӀу. Шен-м дукха ойла а ца йора Занус, иза йоккхайера кегийчу берашца йисинчу Хелипатан тахана хӀара аьтто нисбаларх.

---

[3] Сусма – йакъийна нехча

Шаьшшиъ школана гено йаьлча, Хелипат саца а йина, шегара помидораш а, сусма а цуьнга дӀакховдийра Занус.

– Ахь хӀун до? – цецйелира Хелипат.

– ДӀаэца. ХӀорш хьуна йуьту ас.

– Делхьа, оьцур йацара-кх. Хьо а ма йац, цӀахь баьрчче хьаьжкӀийн гали хӀоттийна, Ӏаш!

– Со цхьаъ бен йац. ХӀара бепиг суна шина-кхаа денна тоьур ду. ТӀехула тӀе, ас денна йоккху сайна мацалла ца йаллал хӀума. Ткъа хьан цӀахь кхоъ бер ду. ДӀаэца, Хелипат, суна лаьа царна хӀорш лойла.

Хелипатан ши бӀаьрг хих буьзира. ХӀан-хӀа, цунна кӀезиг хӀума дацара иза. Цаьрца оьзна деши а, уьш а цхьацца агӀор дехкича, цо, деши дӀа а теттина, и дуьра помидораш а, сусмин пхи межарг а схьаоьцур бара. Шен дуьхьа а доцуш, ткъа мацалла мажделла, тишачу йургӀана хьаьрчина, ша цӀа йаре ладоьгӀуш, шийлачу цӀа чохь мацалла лечу кхаа беран дуьхьа. ХӀетте а, уьш схьаэцца, царна тӀе куьг ца кховдадора Хелипата. Церан дуьхьа ма йахана ткъа Зану гена лаьмнашка, церан дуьхьа ма кегийна цо хӀара шийла хатт.

– ДӀаэца, хӀумма а дац, – каратаӀийра Занус цунна уьш.

Дегочу куьйгашцца схьа а эцна, уьш вукхарна тӀе тужуркин кисана тийсира Хелипата.

– Оцу вайн везачу Дала хьан майрачун коьрта тӀера, цуьнан сина кхачо, хьо хьайн дех-ненах, йиша-вешех дӀатоха, вай вешан даймахка цӀа дерзо, вайн везачу Дала, Пайхамарша, эвлайааша къобалдина сагӀа хуьлийтийла хьан хӀорш! –

бIаьргех корталий тIам хьоькхуш, халла йистхилира и. – Дала дукха йахайойла хьо! Дала ирсе йолда хьо! Кху дуьненан даьхни дерриге а ахь сайна делча санна, хазахийти-кх суна…

– Хьанала хуьлда хьуна а! Иза-м доккха хIума дацара. ХIара рицкъа вайна деллачу Далла бу хастам. Иштта къинхетаме вайша тIеэцначу оцу оьрсашна а хуьлда Дела реза! Цаьршимма хIара дийр дуйла хиънехь, оцу керта гIур йацара со. Иэхь хетийти цара.

– Хьо-м дуьххьара йеанера, Зану. Со хIинца кхозлагIа йахана цаьрга. Кхуззе а, сан мохь дIа а ца оьцуш, кара хIума а йелла, цIа хьажийра. Иэхь хета, дера-кх. Цкъа а, шозза а ишттанехьа хIума йелча, кхозлагIа мукъане а дечиг дIаоьцур дац-те бохуш, йахара. Ас-м ишттанехьа а лур дара, ца оьшу хир ду-кх царна.

– Иэша-м, дера, иэшара царна. Цуьнан зуда ша а хуьлу хьардаш лехьош. ДуьххьалдIа вайх къахеташ лела уьш а. Кхечунна дохкийта дуьту.

Гена боццуш лома хьалаболучу урамехула схьагучувелира дуткъийчу серагийн цIов ги а тесна вогIу лекхачу дегIера вуткъа воккха стаг.

– Вий, йелла йала со дела!! – мохь белира Хелипатан, иза гича. – Боккха болх бу-кх хьо гай! Ахь диццдо-кх доллу хIума а.

–ХIун хилла? – Хелипатах ца кхеташ, дIасахьаьжира Зану.

– ХIун хилла бохург хIун ду! Велла Iуьллу Аюб вицвеллера-кх суна. Цхьа Дала ма-лоьхху Iабдул-Iаьзам а ву вогIуш.

Ши зуда воккха стаг тӀекхаччалц сецира.

ТӀедоьлхучу дерзо тӀадийначу кетаран тӀемгаш хьала а карчийна, уьш йукъах дихкинчу гатанах а доьхкина, шен когара маьхьсешна тӀехула йуьйхина йоций теш йолу калош ларйан гӀерташ, хатт кӀезиг болу меттиг лоьхуш, керта йистошца, ластта бӀаьра а вогӀавелла, вогӀура Ӏабдул Ӏаьзам.

***

Оцу йуьртахь пхи-йалх стагана а бен ца хаара и лекха, вуткъа хьаьрса воккха стаг а, цуьнан шийтта шо хенара хесара кӀант а мичара ву, мила ву. Амма массарна а хаьара, и шиъ нохчий махках баьхначу хьалхарчу дийнахь цхьа гӀуллакх хилла луларчу йуьрта вахханчуьра схьавалийна, шайн гергарчех-м хьовха, йуьртахойх а къаьстина, царах хилларг а ца хууш, кхузахь хан йоккхуш вуйла. ХӀетте а, кхуза схьакхаьчначу дуьххьарлерчу дийнахь дуьйна везавелира иза массарна а.

Тахана санна, йочане, амма бӀаьстенан йуьхьан де дара иза. Шовзткъе итт километр генара цӀерпоштан некъа тӀера стерчийн, говрийн ворданашца, эмкалийн ковраца схьабалийна ткъа доьзал йуьртан клуба чу охьахаийра. Масех доьзал цхьана вагонна чохь а болуш, инзаречу гаттехь цхьана баттахь цӀерпоштан товарни вагонаш чохь шайн лаамехь доцуш бинaчу бехачу некъо гӀелдинера адам. ХӀетахь хӀораммо а сатуьйсура, мичча махка, мичча хьоле кхийсина а, цкъа оцу вагонаш чуьра ара а даьхна, цӀена хӀаваъ чу а узуш, паргӀат

садаIаре. Цара сатийсина сахьт тIекхаьчнера. Амма хIинца а гуш дацара церан дегнашна маслаIат. КIадделла, гIелделла, бехделла адам. Доьлхучу берийн маьхьарий, цомгашчийн узарш. Цабевза мохк, меттигерчу къоман ца хаьа мотт, цайевза амалш. Церан хIораннен а йиша-ваша, гергарниш, йуьртахой бара. Амма мичхьа кхийсина-те уьш, хIун хилла-те царах? Маца гур бу-те уьш, йа гур а буй-те? Хаац. Хиндерг цахааро гIайгIане дожийнера адам. Ткъа оцу генарчу лаьмнашкахь царна, дуьне къайладоккхуш, тIегIертара Iаьржа, тийна, сингаттаме буьйса…

Оцу йоьхначу буса генарчу Тянь-Шанан лаьмнашкахь дуьххьара дийкира нохчийн назманан аз. Йуьхьанца ша дека доладелла иза дIаийцира йуххехь хиъна Iачу шимма-кхаамма. Цхьа-ши минот йалале, воккхачу стагана гуонах гулбелира цу чуьра берриге а божарий. ДIатийра берийн белхарш, цомгашчийн узарш а. Йиллинчу неIаршкахула ара а дуьйлуш, Iаьржачу бодашкахула генна дIакхерстира нохчийн ойланечу мукъаман аз.

ХIан-хIа, воккха стаг шен назманца Деле, пайхамаршка, эвлайаашка ца кхойкхура, халкъе кхаьчначу боккхачу бохамна цо леткъамаш а ца бора, цунна бехке болчарна неIалт а ца кхайкхадора. Ша хIетта кхоьллинчу назманца цо йийцира дайшна тIехIиттина халонаш, ца бухуш цара уьш эшор, Даймехкан, халкъан сий лардеш, маршонехьа къуьйсуш эгначу бIеннаш халкъан турпалхойх дуьйцура. Цо чIагIдора нийсонал, бакъонал харцо тола йиш цахилар, шен махках халкъ къ-

асто ницкъ дуьненахь цахилар, кхойкхура собаре хиларе…

Назма дӀатийча, адам самаделира. Хезара забарш, биэларш. ТӀаккха воккхачу стага, клубан жимачу сцени тӀе хьала а ваьлла, догцӀена вела а къежаш, адамашка хьаьжна, куьг хьалалецира.

– ХӀа-хӀани, сан йижарий, вежарий! – адаман гӀовгӀа дӀатийча, цхьанна а дагахь доцуш, къамел дӀадолийра цо. – Мухха делахь а, Ӏедало, махках даьхна, схьа а далийна, тахана кхуза охьадехкина вай. СхьадогӀуш новкъахь дуьйна наха цхьацца дуьйцу. Цхьаболчара – новкъара йухадерзор ду, кхечара – дӀа ма кхеччи, вукхара – кхо бутт баьлча, шо даьлча йуха цӀа дерзор ду бохуш, хабарш дийцира. Уьш дерриге а шуна хезна. ХӀунда, стенна, мича бехкенна, мел ханна вай кхуза далийна хууш стаг вац. Шо, пхи шо, итт шо даьлча а, йуха вешан махка дерзо дагахь ца даьхна вай махках. Кхин цкъа а вайна вешан Даймохк бӀаьрга ца гайта дагахь далийна. Амма иза иштта хуьлийла дац. Мацца дирзина а, вайн халкъ цӀа доьрзур ду. Тхуна къеначарна, и де, и мохк ца ган а мега, амма вайн тӀаьхье шен Даймахка цӀа йоьрзур йу. Дийнна халкъ шен махках а даьккхина диса йиш йац. Дукхахберш шина йуьртара нах бу кху чохь, ткъа, со санна, йиша-вешех, йуьртахойх а къаьстина нисвелла масех стаг ву. Вайна ца хаьа вешан йиша-вешех, йуьртахойх хилларг. Цундела хӀораннен а даг тӀехь гӀайгӀа йу. Варийлаш, дохий ма хьийзалаш, собаре хилалаш. Йиша-вешех, йуьртахойх хилларг а хуур ду, вовшашна тӀе а кхочур ду, йиша-ваша цхь-

анхьа а гуллур ду. Дика адамаш доцуш халкъ дац дуьненахь цхьана а махкахь. Сайн дахарехь дукха а адамаш, дукха а къаьмнаш девзина суна. Цхьана доьзалехь а вуон доьзалхо, цхьана халкъа йукъахь вуон адамаш а нисло. Ишттаниш кIезиг хуьлу. Амма халкъашна йукъахь вуон халкъ хуьлуш дац. Вай кху бухарчу халкъана тIедиссина хьеший ду. Хьаша оьзда хила веза. Кхузахь дехаш кхечу къаьмнийн адамаш а ду. Цаьрца тардала деза вай а. Цул сов, хIоранна а хаа деза вуочу стагехьа цхьаннен а безам ца хуьлийла. Волчу дена-нанна а ца веза вуон доьзалхо. Вай дика хилахь, вайца дика хир ду кхузара адамаш, вай вуон хилахь, вайца вуон а хир бу уьш. Цундела вай доха ца деза нохчийн гIиллакхех, къонахаллех, оьздангаллех, собарх, доьналлех.

Воккхачу стеган къамелах цхьа дош а шайна ца хезаш тIехтиларна кхоьруш санна, леррина ладоьгIура чохь болчу наха. Хезара йукъ-йукъа бер делха доьлча, и дIатедан гIерташ, нанас шабаршца и хьоьстуш йа човхош.

–ТIехула тIе, вайх хIоранна а хаа деза, вайн пачхьалкхехь массанхьа санна, кхузахь а Iедал хилар, цо бохург ваьш дан дезар а. Тахана вай схьадалош новкъахь сан къамел хилира кхузарчу колхозан председательца а, йуьртдеца а. Вайх хIор а доьзална кечйина хIусамаш йу. ГIаддайначунна гIо дийр ду, боху. Берашна деша йуьртахь ишкол йу, цомгашчуьнга хьажа лор ву. КIелвисина цомгаш верг охьавижо гена йоццуш, районехь, больница йу. Тховса вайга са а даIийтина, кхана вай вешан хIусамашка дIасадахале, йуьртан куьйгал-

хоша оцу дерригенах а лаьцна къамел дийр ду вайга. Уьш схьабахкале, шу кечдан лууш дуьйцу ас хIара. Iедало а, наха а шайн ницкъ кхочу гIо дийр ду вайна, амма Iедал а, адам а дика ду, тхо-м цара кхобур дара бохуш, паргIатдевлла Iен йиш йац вайн. ХIусамашка дIатарделлачул тIаьхьа, колхозан балха довла дезар ду. Варийлаш, вай вешан махка сихха цIадоьрзур ду бохучу эладитанех а теший, дийший ма Iелаш. Дала а боху, бахьанаш леладе. Къинхьегам, Iедална муьтIахь хилар, адамашца ийна, адамашна тешаме хилар – иза ву шуна вайн гIоьнча. Цул сов, хIинца а чекхбалаза тIом бу. Цигахь хIаллакьхуьлуш ду дукха адам. ТIамо адам гIелдина, къийдина. Вайн цигахь санна, массанхьа а мехкан берриге ницкъ тIамехь леташ долчу эскаршна гIоьнна хьажийна. Кхузара могаш-таза берриге а божарий тIаме а бахана, бахаман гIуллакхаш зударийн, берийн, къеначийн кочахь дисина. Уьш ца ларабо, царна хала ду. Схьадийцарехь, мацалла тIегIоьртина Iаш бу хIорш. ХIинца шуна хаа деза башха вайна гIо дан аьтто болуш кхузара Iедал а, адамаш а цахилар. Оцу зударшна, берашна, тIамехь леташ болчу бIаьхошна вайгара къинхьеганан гIо оьшу. Оцу дерригенах а кхеташ хила деза вай. Йуха а сан дехар ду шуьга нохчийн оьздангаллех, къонахаллех, гIиллакхах цадохар. Варийлаш, шайн хIусамашка дIатарделлачул тIаьхьа, колхозан балха довлалаш. Ткъа хIинца, гIеллой ца Iаш, делалой, декхалой хила! Иллеш ала, эшарш лакха! Кегийраша, мехкарша хелхаран бал баккха! Бохам, хало тIехIоьттича, вайн дай а ца цIийзина. Иза вайгахь товр дац.

Дала аьтто бойла вайн!

***

Цхьана эсарчу мохо дӀайаьхьча санна, дӀайелира нехан дегнаш тӀера гӀайгӀа. Цхьа кӀеззиг йукъана осалдевлла церан дегнаш йуха а чӀагӀделира. ТӀоьрмиг схьа а биллина, цу чуьра Занун кехат-пондар а, вота а схьа а эцна, цхьа йоӀ а гӀаттийна, сцени тӀевелира Маил. Цхьа сахьт хьалха нохчийн назманан гӀийла аз декначу клубехь, хӀинца стеган дог-ойла гӀаттош, къенаниг а къонвеш йолу нохчийн чехкачу хелхаран эшаран аз кхерстира. Тоьхначу вотано а, тӀараша а йегайора клуб. Кхоссавелла сцени тӀе хьалаваьлла цхьа жима стаг, байн ког шаршош, гуо а баьхьна, каде бухь

а боьгӀна, шеца хелхайалар доьхуш, Зануна тӀевирзира. Хьерайаьккхина вота йетташ хиъна Ӏачу Маиле хьаьжира Зану.Маила, эсала вела а къежна, резахилла корта таӀийра. Амма ша шолгӀа гуо эцна йогӀуш, цунна гира майрачун кхоьлина йуьхь. Стенан ойла йо-те цо? Зануна дагайеара Маил тӀаме вахале шаьш цхьаьна йаьккхина ирсе хан. Цуьнан бӀаьргашна хьалха хьийзара школа, уьш бинчу йуьртара клуб, шайн хелхарийн, эшарийн кружок, даим а ша а, Маил а цхьаьна хелхадийлар, республикехь хилла хьовсарш, газета тӀе даьккхина шаьшшиннан сурт. Ткъа тховса? Цабевза мохк, йоьхна йеана буьйса, хӀетте а, уьш хелхабуьйлу… Самукъа даьлла-м ца лела уьш, делахь а, иштта хила деза. Занун лерехь хӀинца а декара воккхачу стеган дешнаш: «ЦӀийзар вай-

гахь товр дац! Нохчийн къонахаллех, оьздангаллех, доьналлех ца духур вай!» Йуха гуо бохьуш йогІуш дІахьаьжначу Занун а, Маилан а хьажар тІеттІанисделира. Маилна гира чу хиш диссина кхоккийна шен къоначу зудчун ши бІаьрг. Иза кхийтира шен гІалатах. Охьа а таьІна, цІенкъа ши бІаьрг боьгІна, гал когаш шершош Зану шена дуьхьал йолайелча, вота чехка а йаьккхина, мохь туьйхира цо:

– Курра корта айба! Майрра ког шаршабе, нохчийн йоІ!!

… Цул тІаьхьа шо даьлла. Амма мел дукха хийцамаш хилла оцу цхьана шарахь! Оцу буса клубехь хиллачех дикка нах дийна бац. Велла хІетахь Зануца хелхаваьлла жима стаг а. Йуьртарчу куьйгалло а, Іабдул-Іаьзима а бохург ца хилира. Цхьаннен а ницкъ ца кхечира нахе шайн махках догдиллийта. Цара цуьнга сатуьйсура дийнахь а, буса а, набаро дІатебича, гІенах а, Іожаллина тІаьххьара сауьйзучо а. Шаьш тахана-кхана цига йухадоьрзур ду моттаро а, цамгарша а уьш ца битира кхузахь бахам вовшахтоха а, кхоччуш болх бан а. Тергал ца дира тІехь цІенош дан а, беш кхио а колхозо шайна къастийна латта а. Ца кечйира тІедогІучу Іаьнна йагориг а. ХІун до къахьегна? Тахана-кхана уьш-х дІагІур бу шайн дай баьхначу, церан цІийца хьандинчу, шаьш бинчу, кхиъначу махка…

Оцу дуьххьарлерчу дийнахь дуьйна, нохчашна-м хьовха, оцу йуьртахь дехачу дерриге адамашна а везавеллера Іабдул-Іаьзам. ГІийлачун дог оьцура, оьшучунна, дас санна, хьехар дора, гІо эшначохь дІахІотта даим а кийчча вара. ХІун

дара а хаац, махкалло, мацалло адам гІелдинчу оцу шарахь, цкъа а дегІах цамгар ца хьакхалуш могаш лаьттира иза. Хала дара цул къинхетаме, догцІена, оьзда стаг кхин хир ву ала. Массо а адамийн гІиллакхе верзарх догдиллина галваьлла стаг а, цунна хьалха хІоьттича, иэхь хетий, ша мича оьккхур ву ца хууш, гатлой хьаьвзара.

Іуьйранна хьалххе хьала а гІоттий, араволий, иза, дІайаханчу буса велла дІаволла везаш стаг вуй хьожуш, хІораннан керта хІуттуш, хІор а доьзале хаза дош олуш, чекхволура. ТІаккха колхозан балха воьдура. Балхара цІа вогІуш, хІор а денна иштта цхьацца серийн цІов а бохьуш вогІура, тІаккха буьйсанна серагех тускар дора. Уьш цхьадерш цуьнгара колхозо, къинхьегаман денош а йаздеш, дІаоьцура, цхьадерш йуучух хуьйцуш йа бахархошна дІалора, амма, дукхахьолахь, кегий тускарш а дой, кегийчу берашна совгІатна дІалора.

Воккхачу стага доккха дакъалоцура йукъараллин дахарехь. Йуьртан а, колхозан а куьйгалло цуьнгахула гІо дора гІаддайначийн, байшна, доьзал белла бисинчу баккхийчу нахана а. Массанхьа а кхочура и кхузткъе пхийтта шо хенара догдика воккха стаг, амма нахана иза цкъа а гІелвелла, гІайгІане воьжна ца гинера.

Ткъа бала воккхачу стеган кийрахь алсам бара массерачул а. Амма цуьнгарчу балин теш вацара, и тІулган лаьмнаш а, Іаьржа буьйсанаш а, цуьнан цІийнан дерзина пенаш а, жима Берса а воцург. Шен устазна тІаьхьа а хІоьттина, Со-

ветан Іедалехьа къуьйсуш тІом бинера цо. Амма оцу Іедало, ша кога хІоьттича, 1933-чу шарахь, лаьцна, Сибрех бархІ шо хан а йаккхийтира. Дийнахь ша балхара ваьлча, серийн цІов баккха лаьмнашна йуккъе хьалавоьдура иза. Оцу хенахь лаьмнашца шалхабуьйлуш бекара цуьнан назманийн гІийла мукъам, шатайпа исбаьхьа аз. Мотт ца хуучу тІулган лаьмнашка цо доьхура, генахь дисинчу, шаьш санна, тІулган лекхачу Кавказан лаьмнашка маршалла далар, шех къастийна шен гІийла доьзал – нохчийн халкъ цадиццдар. Цигахь ша висича, цунна хеталора оцу лаьмнаша шеца цхьаьна мукъам бо, ткъа тІулгаш тІехула шабарщца охьауьдучу шийлачу шовданаша шен кийрара бала дІаоьцу.

Буьйсанна Берса набарна охьавижжалц Далла гІуллакхдеш, хуий Іай, цунна наб кхеттий а хьожий, тІаккха шен дагна маршо лора цо. Ши бІаьрг а хьаббой, цхьана куьйга корта а лоций, шен назманан мукъаме терра дегІ а техкош, иза кхойкхура генахь бисинчу Даймахке, цигахь дисинчу дайнанойн кешнашка, Деле къинхетам боьхура холчахІоьттинчу шен жимчу халкъана. Амма цо цкъа а цІе ца йоккхура шех къаьстина, мичахь бу а ца хуучу шен доьзалан, къеначу йиижарийн, вежарийн. Иза ца кхоьрура Іожаллех, амма иза кхоьрура шен Іожалла, каш даймахкана генахь хиларна.

Ткъа мискачу Берсега мел ойланаш йойтура цо. ЙургІанна кІел таьІна, цуьнга ладоьгІуш, кІантана карлайолура вина йурт, нанас бина йиижарий, ша дукха левзина меттигаш, нийсарой. Мичахь бу-те уьш берриге а, гур буй-те цунна уьш

цкъа а? Къена да а велла, хIокху хийрачу нахана йукъахь висахь, цо хIун дийр ду-те…

***

Хоттах къеххкаш, шена хьалха лаьтта вогIавелла вогIучу воккхачу стагана ца гора некъа йистехь хIоьттина лаьтта ши зуда. Цаьршинна хезара воккхачу стага ша-шена меллаша бечу мукъаман аз. ХIинца а иза мукъавалаза вара лаьмнашкахь шен коьрте йиссинчу ойланех. Амма, шина зудчух бIаьрг кхетча, цуьнан сийна ши бIаьрг бекхабелира, хьаьрсачу мекхашна тIе куьг а хьаькхна, цхьа а талхаза цIеначу, кIайчу цергийн ши могIа гучу а боккхуш, догдика велавелира иза цаьршинна.

– ХIан-хIа, йижарий, муха ду шун гIуллакхаш? Бераш могаш дуй? ХIусамаш шийла-м йац? Дукха гIаддайний шун? Собаре хила шу. ХIинцца тIекхочур йу бIаьсте. ТIаккха шортта баа нитташ хир бу. Уьш дIабовлале, царна тIаьххье кхин рицкъа а тIедогIур ду. ДIадаханчу шаро-м Iехийра вай, амма хIинца Iехалур дац. Кхаъ бу шуна! ЦIенош деш вайна гIоьнна ахча лур ду пачхьалкхо. Цул сов, хIор а доьзална цхьацца йетт а ло. Иза билггал бакъду. Районера цIа йогIучу йуьртдас хIинцца дийцира соьга иза. Ткъа и зуда цкъа а харц ца луьй. Бежнаш вешан божалахь долуш санна, паргIат хила мегар ду вай. Ткъа бIаьсте ма-йоллура, вешан бошмаш а йуьйр йу. ХIинца-м хаьара вайна, кхузара латта муха лело деза! Колхозан болх а бийр бу. Бошмаш йийна девлча, цIе-

нош а дугӀур ду. ХӀаъ, маьӀаргонна дицлора-кх суна. Пачхьалкхо вайна луш долу кхачанан сурсаташ алсамдаьхна. Гур ду шуна, цхьа-ши шо далале, вай, вешан вархӀий ден ца хилла бахам а болуш, даха охьаховшуш! Ирс хуьлда шуьшиннан, Дала дукха йахайойла шуьшиъ!

Ши зуда шена некъ буьтуш сецна моьттуш, цаьрга и тӀекаре а йина, тӀехваьлла дӀаволавелира воккха стаг.

– Ӏабдул-Ӏаьзам! – тӀаьхьа мохь туьйхира Хелипата.

Воккха стаг, саца а сецна, йухахьаьжира.

– Делхьа, лакха ломан чӀожара ара ма-веллинехь долчу ӀандагӀна тӀе кхаччале велла Ӏуьллуш ву-кх тхан эвлара Аюб. Цунна хӀун де-те вай?

Ӏабдул-Ӏаьзаман гира серийн цӀов меллаша шершина лаьтта бахара. ЦӀеххьана кхоьлира йуьхь. ХӀун дара-те къонахчун йуьхь тӀе гӀайгӀане марха теснарг? Дийнахь сарралц болх бина, кӀадвелла цӀа вогӀучу цуьнан къеначу дегӀо мало йора-те йуха лома хьалавала, велла стаг цӀа вало? Йа шен нийсарг новкъахь, воьдуш лаьтташехь, Ӏожалло лацаро шен а ойла йайтира-те цуьнга? Шина зудчунна хетарехь, и гӀайгӀане вожийнарг оцу шиннах цхьаъ дара, амма и шиъ гена йара бакъдолчунна тӀекхиа.

Воккха стаг, цаьршинга кхин хеттарш ца деш, хьаж тӀе куьг а лаьцна, гуонаха дӀасахьаьжира. Схьахетарехь, цо шена накъост лоьхура. Амма оцу цӀемзачу дийнахь урамехь гуш стаг вацара. Иштта таро йоьхна иза хӀоьттина лаьтташ, йуххерчу кертара аравелира воккха стаг Сарыбай. Цунах бӀаьрг

кхетча, сапаргӀатделира Ӏабдул-Ӏаьзаман.

– Ассалам Ӏалайкум, Ӏабдулла-акхсакхал! – генара мохь а тоьхна, тӀевеанчу цо шина а куьйга Ӏабдул-Ӏаьзаман куьг лецира. – Шу догӀанехь ма лаьтта? Сингаттам болуш хӀума-м ца хилла?

– Керла сингаттам бац, Сарыбай, ша даим берриг бен.

– КӀант хӀун деш ву? Дукха хан йу иза суна ганза.

– Дика ву. Ткъа хьан йоккха стаг йуй могаш? КӀентан кехат деаний?

– Каьмпар[4] а могаш йу, кӀентан кехат а деана. ХӀинца цкъа дийна ву иза. Кестта, тӀом чекх а баьккхина, цӀа вогӀур ву ша, боху. – Сарыбайс, дӀаса а хьаьжна, доккха садаьккхира. – Акхсакхал, хьо дукха сиха вацахь, хьоьца жимма гӀуллакх ма дара сан.

– Схьадиййцал.

– Зударий болуш диййца ца лаьара суна.

Ши стаг йуьстахвелира.

– Ӏабдулла-акхсакхал, суна жимма халахетар хилла. Кхо уьстагӀ байна сан цӀера. Хьуна ма-хаъара, со буьйсанна наггахь бен цӀахь хуьлуш а вац, уьш лачкъош шена хиъча а, каьмпар арайала а йаьхьар йац. Ас хӀун дан деза, акхсакхал? ТӀаьххьара болу кхо уьстагӀ а лачкъийна, витина-кх со.

– Нохчех дегабаам бу хьан?

– Бу, дера, муха ца хуьлу, тӀаьххьара Ӏахар лачкъийна къу суна сайн шина бӀаьргана гина хилча.

---

[4] Каьмпар – гӀиргӀазаша йоккхачу стагах олу

Іабдул-Іаьзаман йуьхьах цІе летира. «Веза Дела, ма йоккха йуьхьІаьржо йу-к хІара! – бохура цо ша-шега. – Ма дукха гІиртира-кх со гІуллакх кху хьола тІе ца далийта. Нах ца бала гІерта, хьокхарна хьалха со йуьхьІаьржа хІуьтту!»

– Мила ву къу?

– ХІара сан лулахо Решед цІе йолу кІант ву-кх.

– Бакъ хир дац иза! Решед жима ма ву.

Сарыбайс дегабаам бира.

– ХІета, со харц луьйриг ву-кх. Жима ву! Ас къоланна тІехь схьалаьцначу минотехь хьайна иза гинехь, эр дацара ахь иштта. Іахар схьа ца бала, ша вала а, со виэн а кийча-м дера вара! Делхьа, шен жималла хІуъу дан а иэхь ма дац кхунна аьлла, хийтира суна. Ткъа, вуьшта а халла ирахь лелачу кхунна адамо тухур а ма йац, кхана акхсакхалца дуьйцур ас аьлла, Іахарца дІавахийтира ас.

– Валол, хІета, чу а гІой, хьажий вайша.

ЦІеххьана ши стаг цІа чу ваьлча, вагийча санна, товханна хьалхара хьалаиккхинчу Решедан аьтту буйнахь доккха урс къегира. КІегий санна, богу бІаьргаш цушинна тІе а боьгІна, меллаша йуха а ваьлла, соне дІахІоьттира иза. Цуьнга хьаьжна Іабдул-Іаьзам гІаддайна велавелира. Дан а дара сурт беламе. Товхана хьекхийча санна, кІуьрзаша Іаржйина оза йуьхь, буьйсанна бодашкахь цициган бІаьргашка тера оцу тІехь, кІегий санна, богу ши бІаьрг, баьлла тхонкех[5] тарбелла корта. Цуьнан дегІехь ницкъ бацара шел жимачу берана дуьхь-

[5] Тхонка – хІинцца лергинчу уьстагІан тІаргІа

ало йан а, амма иза воккхачу шина стагах лата кечвеллера.

– Дика мел дерг догІийла шуьга, Решед! – вистхилира Іабдул-Іаьзам.

ТІаьхьа чу ваьлла Сарыбай бен, Іабдул-Іаьзам гуш а воццчу кІентан карара урс лаьтта охьадуьйжира, воккхачу стеган девза аз хезча. Амма хаьттинчу маршаллина дуьхьал цо жоп ца делира.

Іабдул-Іаьзам чухула дІасахьаьжира.

Корах чу гІийла серло кхетта бодане цІа. Шардеш хьахаза, кІуьро Іарждина шога пенаш. ЦІенкъа даржийначу матардоьллачу чана тІетесначу истанга тІехь, цхьа шо хьалха цІена хиллачу, амма хІинца боьхачу йургІанех хьирчина, моггІара дийшина Іохку бераш. Товханахь йогучу алу тІехь овкъарех йуьзна Іохку жижиган цуьргаш.

– Бераш цомгаш-м дац? – хаьттира Іабдул-Іаьзама.

– Дац.

– Жижиг доттуш ца хилла хьо? ХІара мичара даьлла хьуна?

Решедан корта охьабахара. ХІинца хІун дан деза? Кхин стаг хилча-м аьшпаш боьттина а, валлалц дуьхьало йина а, къар ца луш кІелхьарвала гІоьртур вара, ткъа Іабдул-Іаьзаме харцдерг дуьйцийла ма йац. ТІехула тІе, Сарыбайс схьа ма лаьцна иза Іахар тилош. ХІун дан деза? Веза Дела, цаьршинна хаахьара, цо шен дуьхьа иза ца лачкъинийла! Цуьнан шен дейтта шо бен дац. Ткъа кху чохь Іуьллу цуьнан кхо йиша а, ши ваша а цул жима ду. Уьш меца дара, цара йуург йоьхура.

Церан да хIорш цIера бохучу дийнахь вийна, ткъа нана ши бутт хьалха кхелхина. Ша тIаьххьара са дIалуш, берийн доладар доьхуш, нанас весет дина Решеде. Ненан весет кхочуш а ца деш, цунна дуьхьал эхарта гIойла ма дац цуьнан. Ткъа иза нанна дуьхьалхIотта а ца йисина дукха хан. ХIан-хIа, сийсара цо Iахар дIалур бацара, шен дегIах дакъа ца дича. И хиира Сарыбайна. Цундела дIавахара Сарыбай. Амма… амма хIунда веана Iабдул-Iаьзам цунна хьалха а ваьлла? Иза-х хьекъал долуш стаг ву. Цунна-м хаа ма дезара Сарыбайн Iахар цо хазахета ца лачкъийнийла…

– Ахь шен уьстагIий лачкъийна, боху Сарыбайс. Бакъдуй иза? – хезира цунна.

ХIун ала-те цо? ХIан-хIа, къарвала ца веза! Сарыбай тIаьхьа а хIоттийна, Решед Iораваккха ма веана Iабдул-Iаьзам. Иза иштта веана хилча, цунах цуьрриг а иэхь дац аьшпаш боттарх.

Решед, хьала а таьIна, майрра Iабдул-Iаьзаме хьаьжира, амма цуьнан гIайгIанечу йуьхьа тIера кIайн маж, сийна ши бIаьрг гича, корта йуха а охьабахара. Царна чохь Решедна гира къинхетам, доглазар, бехкбаккхар а. Иза вацара ткъа, йала йоллучу церан нанна уллохь буьйса йаьккхинарг, тIаьххьара а цуьнан бIаьргаш дIакъевлинарг, чIениг хьала а оьзна, йовлакх дихкинарг, шолгIачу дийнахь иза дIайоьллинарг? И ши бIаьрг, цуьнан сийна пхенаш тIе а хевшина льтта декъана куьйгаш, дагна там беш долу цуьнан кIеда аз дацара ткъа церан нана лечу буса байлахь дуьсуш долу йалх бер хьаьсти-

нарш, цаьрга диканах дог ца диллийтинарш? Иза вац ткъа, хIетахь дуьйна, денна бохург санна, церан уьйтIа a хIуьттуш, цаьргара хьал-де хоттург, церан дола дан гIертарг? ХIан-хIа, Решеда цуьнга харцдерг дуьйцур дац. Цуьнан бакъо йац и дийца…

– Суна-м хаьа, Решед, ахь иза хазахета ца лачкъийний. Амма, оцу гIуллакхаша вайнехан вуон цIе йоккхуьйту. Йа нохчашна вуониг олийла лаьа хьуна? Ас цхьа таро йийр ма йара шуна, ахь соьга аьллехь.

Решедан ши бIаьрг хих буьзира, балда озийра. Берриге ницкъ тIе а бахийтина, ца велха гIоьртира иза, амма цуьнан ницкъ ца тоьура бIаьргех тIех туьйсу хиш а, логе гIерта шад а сацо.

– ХIун боху цо? – хаьттира хIинццалц вист ца хуьлуш Iийначу Сарыбайс.

– Цо ца лачкъийна хьан Iахар, – элира Iабдул-Iаьзама, Сарыбайга бIаьргашца ишарш йеш.

– Муха ца лачкъийна? Товханахь дотту жижиг стенан ду? – Iабдул-Iаьзама шега йина хичаш ца гиначу Сарыбайс, берашна тIе а вахана, цхьаннан гIевлангарчу гIайби кIел куьг а дахийтина, тIеда кхакха схьабаьккхира.

– ХIара хIун йу? ХIара ткъа?

Цхьацца гIайба хьала a ойъуш царна кIелхьара схьабаьккхина кхо кхакха Iабдул-Iаьзамна хьалха тесира цо. Беррийн маьхьарий девлира.

– ХIорш хIун йу? Сан устагIийн кхекхий дац хIорш? –

бохура Сарыбайс. – Йа хьан хьайн жа дара? Ас, таIийна акт хIоттийна, кху Делан сохьта коменданте дIавуьгуьйтур ву хьо!

Комендантан цIе йаьккхича, тIехь коч йоцуш волу цхьа кIант, хьала а иккхина, вахана, Решед шен берзинчу букъа тIехьа а лоцуш дIахIоьттира, ткъа йоккхахйолу йоI Зараъ, йан а йеана, Iабдул-Iаьзаман настарех хьаьрчира.

– Ваша, – мохь белира цуьнан, – ма вигийталахь цуьнга тхан Решед камдат волчу! Оха хIун дийр ду иза вигахь, тхан-х да-нана а дац… Ас хIун дийр ду тIаккха берашна?… Ваша-а-а, Решед ма вига алахьа цуьнга…

Бераша дог Iовжийна воккха стаг, йоьIан Iаьржачу месех куьг а хьоькхуш, кийрахь воьлхура.

– Тхаьш мацалла лахь а, оха кхин хIумма а лачкъайойтур йац Решеде… Алахьа Сарыбайга, оха, тхаьш даккхий хилча, болх а бина, и уьстагIий дIатокхур ду…

– Ма йелха, Зараъ! ХIумма хир дац…, – йоIана маслаIат дан гIертара Iабдул-Iаьзам.

Сарыбайс лелочо цецваьккхина Iабдул-Iаьзам шен дахарехь дуьххьара оьгIазвахара.

– Айхьа дуьйцург хIун ду хаьий хьуна? Акт хIоттадо? Комендантe-м хьовха, Сталине а дIадахьийта! Дайъийта цуьнга хIара буобераш! Уьш шайн махкахь дитинехьара, цара хьан уьстагIий лачкъор дацара, кху тIуьначу цIа чохь мацалла мажделла Iохкуш а хир дацара, шуьниш санна, дошуш, ловзуш лелаш хир дара! ХIаъ, Iедална йамарт хилла, Iедална

зуламдина, далийна уьш кхуза? Йуха а таIзарна дIалу! Ахь Iадбитича а, кхо де далале, Дала Ша дIаоьцур ду хIорш!

Сарыбай воьхна хьаьвзира. Къоладинарг ша волуш санна, иэхь хетта, цIийвелира иза.

– ХIара хIун гIовгIанаш йу аш йийраш? – йистхилира, церан дов а хезна, чуйеана Сарыбайн зуда Умсунай. – ХIунда йоьлху Зара, хIун хилла берашна?

– Сарыбай ву-кх хIорш коменданте дIабала гIерташ!

– Iабдулла-акхсакхал, сан кийрахь адаман дог дац моьтту хьуна! – мохь белира Сарыбайн.

– Бераш? Коменданте дIало бохург хIун ду? – майрачунна тIейирзира йоккха стаг. – Далла дохку байш! Хьо хьера-м ца ваьлла, чал[6]? Ма доккха хIума хили и хьан гирзаш даьлла кхо Iахар…

– Хьайна цахуург ма дийца. Йоло цIа гIо. Цхьа а вац бераш коменданте дIадала гIерташ!

– Вала, вала! Хьалхавала! Хилийтахьа, кхоъ-м хьовха, кхойтта уьстагI а, кхойтта эмкал а. Ас айса токхур ду уьш. Охьадахка кхекхий а. Берашна кIелтийса дика хир ду уьш.

– ДIадовлийша дIа! –огIазвахара Сарыбай – Шуьша ший а ца кхетта сох. Оццул къиза хила, со экха ду-м ца моьтту шуна? Кхекхий дIахьур ду ас. Хьала-охьа а, дахкалур ду, кхузахь дитича.

– Мегар ду. ДIаэца хьайн кхекхий а. ДIа аравала чехка! – кхекхий кара а делла, шен майра теттина неIарх араваьккхи-

---

[6] Чал – воккхачу стагах олу гIиргIазоша.

ра йоккхачу стага. ТӀаккха, Зараана тӀе а йахана, иза шен маракъевлира цо. – Ткъа хьо ма йелха, сан жима лулахо. Хьо йацахьара-м, каьмпаран дан хӀумма а дацара. ХӀокхо-м, денна йогӀуш, суна хи а дохьу, керт-ковхь гӀуллакх а до. Кхана Ӏуьйрре чал лам тӀе гӀур ву, вайша цхьаьна Ӏийр йу. Тоьур ду, ма йелха хӀинца.

Бераш дӀа а тедина, Ӏабдул-Ӏаьзамца арайелира Умсунай.

– Суна хаьара Решеда уьстагӀий лечкъадой, – элира цо шаьш кех девлча, – хӀетте а сайна хӀумма цахуучуха, Ӏадда Ӏара со, берех къахетара. Амма новкъа- м дара лулахо йамарт хилар. ХӀун дийр дара ткъа? Хазахеташ ма ца лелара иза. Воккхачу стага сийсара схьа ца лаьцнехь, со-м, уьш хьан лачкъийна а ца хаьа аьлла, къайладохур ду бохуш, Ӏаш йарий. ХӀумма а дац. Оцу кхаа уьстагӀах тхо дехаш а хир дац, йа къий а лур дац.

– Баркалла хьуна… шуна массарна а, Умсунай, – элира, цӀеххьана собарх а воьхна, ша Сарыбайна барттохарна доховаьллачу Ӏабдул-Ӏаьзама, – суна ма хаьа хьо оцу берийн дола деш хилар. Цхьа мисканаш бу-кх уьш. Ца бала гӀерташ, лела-кх. Дийцина хӀун до цуьнан, хьуна хьайна а гуш ду-кх цаьргара хьал.

– ДӀавалахьа, ма дийцахьа уьш! Цул, чу а дахана, цхьаьний чай мер ду вай. Бепиг-м дац сан, амма Ӏаламат дика чай ду, шура а тоьхна кхехкийна. Вало.

– Чай мала-м меца а вацара со, амма Сарыбайна хьалха бехказвала ца веача-м ца волу. ШайтӀа даг чу а иккхина, ха-

лахетийти ас цунна.

– Иза-м тоххара дицделла хир дара цунна.

Умсанайна тӀаьхьа дӀаволавеллачу Ӏабдул-Ӏаьзамана гира хьалхалеррачохь хӀоьттина лаьтта Хелипат а, голашна тӀе охьа а лахйелла Ӏен Зану а. БӀаьрг ма-кхийтти хиира Ӏабдул-Ӏаьзамана цхьана хӀуманна тӀехула цаьршиннан барт ийгӀинийла.

– ХӀун хилла шуьшинна? – хьаьттира цо, тӀе а вахана

– Шеллуш, йегош, ирахь а ца Ӏелуш йу хӀара, – Занугахьа корта ластийра Хелипата, – цӀа а гӀой, охьайижа аларх, дӀа а ца йоьду. Вайшинца дӀайогӀу ша, боху.

– Могаш йацахь, цӀа йаха йеза, Зану. Тхойшинна кхин накъостий нислур бу. ЦӀа йахалур йуй хьо?

– ХӀаъ…

Галйуьйлуш, дӀайолайелла Зану некъо голатухучухула къайла йаллалц цунна тӀаьхьа хьоьжуш а Ӏийна, Хелипате, ша хӀинцца схьавогӀу а аьлла, СарыбайгӀеран керта вахара Ӏабдул-Ӏаьзам. УьйтӀахь кертах тесна лаьттачу боккхачу Ӏожачу старана хьалха йол таса гӀерташ воллуш Сарыбай а, цунна тӀе а хӀоьттина, дов деш лаьтташ Умсунай а карийра цунна.

– ГӀовгӀа а ца йеш, чугӀохьа, каьмпар! ХӀара хӀун ду ша дан ткъа? Ӏедале дӀадала дезарг-м хьо а, Ӏабдулла-акхсакхал а дара. Ши Ӏовдал! Шуна-м, дера, моьттура, и халла ирахь лела бер а эцна, со комендант волчу ваха воллу. Со басмач ву-м ца моьтту шуна? Амма ашшимма доккха гӀо даькхи цуьнгахьа. Иштганиг цуьнга кхин ца леладайта, иза кхеро гӀерта-

ра со, ткъа ашшимма со бехке во. Ас а магийтича, кхечо а могуьйтур ду моьттуш, иза цхьа адамалла доцчу стеган керта гІортахь? Цо, вига а вигна, Іедале дІалур ву, тІаккха иза ваьккхина берийн колоне дІавуьгур ву. Йа, Іедале дІа а ца луш, лечу хьола тІе валлалц йеттар йу. Иштта меттигаш кІезиг ца хилла. Байъинарш а бу. Шаьш диканиг до а моьттуш, цунна зулам до аш.

– Бехке ву-кх со, Сарыбай. Вайша вовшех ца кхийтира. Бехке ву!

– Ву, дера-кх. ТІехула тІе, каьмпара этІо дог. Цкъа кхаллал бен рицкъа дацахь а, иза оцу берашца йоькъуш Іаш ма йу иза. ХІетте а, Решеда шена къола дича, цуьрриг а оьгІаз а ца йоьду. Сийсара иза Іахар тилош воллуш тІекхаьчча, айса цуьнан цІога ца дохдарх дохковаьлла со. Иза ахь дийр ду моьттуш, Іийра-кх.

– ГІиллакххехь дацара, Сарыбай. Да-нана доцчу оцу мисканна муха тухур йара?

– Вайша ду-кх церан да-нана. Вай дац церан дола дан дезарш? ДІа чугІо. Чай кечдешшехь, сту хи тІе бигна вогІу со.

Нох дохуш бежаш лаьтта сту а, цунна улло хІоттийна цхьа сту бужу салаз а гича, Іабдул-Іаьзамна дагадеара ша Аюб цІа вало накъост воцуш хилар.

– Хьо чу хІунда ца воьду?

– Чувеана Іойла дац сан, Сарыбай.

– ХІунда? Иэхь хета хьуна? Дитахьа уьш! Хьо сол воккха ву, ахь аьлларг-м тарлур дара. Со а ма ву берийн да, сан кий-

рахь а ма ду дог. Цхьа кIант немцоша вийна Ленинградна уллохь. Вукхуьнан а бац тешам. ТIом – тIом бу. Цигахь цхьа минот а йац тешам болуш. ХIинцца дийна хуьлу хьо, ткъа цхьа минот йалале, мичара йогIу а ца хууш йеанчу дIаьндарго тухий йуьхьарвохуьйту. Кхузахь советан Iедал хIотточу шерашкахь басмачаш лоьхкуш лелла со а. Уьш мел къиза адамаш дара хьайна хаахьара. Амма фашистийн къизалло басмачаш а бицбина. ТIехула тIе, хIара тIом эзарзза нуьцкъала а, къиза а бу хьалха хиллачел. Керла герзаш, керла техника. Ткъа оцу бераша диъна уьстагIий дицдер вай. ХIан, вало, чай мала воьду вайша. Сту тIаьхьа буьгур ас хи тIе. Хьо а воцуш чу гIахь, йуха а дов долор ду каьмпара.

– ХIан-хIа, Сарыбай, сан дIаваха деза. Цхьанхьа-м лома кIел велла Iуьллуш тхан цхьа воккха стаг ву, боху. Иза цIа ца валийча ца волу. Сайца бига накъостий лаха а беза ас. Амма, ахь хIара сту а, салаз а сайга делча, накъостий лоьхуш къа а ца хьоьгуш, сихха вахана, иза цIа валош вогIур вара со. И гIуллакх дехьа суна, берриге дика болх суна бинарг хир вара хьо.

– Сту-м, хьала-охьа а, лур бара ас хьоьга. Накъост ца хилча, хьо хьуо ларор ма вац.

– КетIахь соьга хьоьжуш лаьтташ цхьа зуда йу. Тхойша ларор ду.

– ХIан-хIа, цунах гIуллакх хир дац, акхсакхал. ХIей, каьмпар! – чу кхайкхира Сарыбай – Йалол, чехкка йаха а гIой, ТургIанбай схьакхайкхал. Доккха гIуллакх ду ала. Ма Iела-

хь! Ткъа ахь и зуда цIа йахийта, Iабдулла- акхсакхал. Вай хилча тоьур ду.

И ши сту дIабоьжна валале, лаьттах Iаса а гIертош, букар сеттина, схьавеара лулара воккха стаг ТургIанбай.

VIII

ТIетоьхначу догIано тIадийна, шелбина, лелхийна бигна, ломахь цхьана жимачу хьеха чу боьхкина Лоьма а, Берса а, Юрка а, Адашбай а, цIа баха догIа дIатере хьоьжуш дикка Iийначул тIаьхьа, и соцург а ца хилла, цIе а латийна, паргIатбевлира.

Дукха хан йацара веа кIентан доттагIалла тасаделла. Цхьа кIира хан. Лоьма доьшуш вацара, ткъа Берса а, Юрка а, Адашбай а цхьацца классехь доьшуш вара. Царна йуккъе гергарло теснера дукха хан йоццуш ломахь гучубевллачу акха кхуьучу хохаша. Дуьххьара кхузахь цхьаьнакхеттачул тIаьхьа, хIор а дийнахь цхьаьний богIура уьш лома. Кегий тIоьрмигаш дуззий хIетта хьалабевлла сийна хохаш а бохий, дечиган кегийра маххьаш ги а духкий, суьйранна цIа богIура уьш. ГIуллакхал сов, вуьшта а самукъане дара лаьмнашкахула кхерсташ. Къаьсттина Берсина а, Лоьмина а дезалора и гIуллакх. Оцу тIулган лаьмнаша цаьршинна карладохура генахь дисина даймехкан лаьмнаш. Амма, цаьрца дуьстича, хIорш цхьа дерзина, десте санна, хийра, шийла хетара.

ДогIано тIадийна бедарш йакъо гIерташ, цIерехьа цкъа букъ тухуш, тIаккха агIо лоцуш, хевшина Iаччохь дIасахьий-

зара уьш. Хабар дийца дог ца догӀура цхьаннен а. Шелонна а дацара иза. Мецачу чоьнн тӀе биъначу кӀочу хохаша дог кер-чадора. Уьш бераш делахь а, хӀораннен а дагна тӀехь шайнна-чул бала а бара церан. Мере оьзначу голашна тӀе корта а биллина, ши бӀаьрг цӀерга а боьгӀна, Ӏара Юра. Аьрхачу Лоь-мас шеквоцуш тӀера схьайаьккхина шен эттӀа тужурка цӀерга хьийзайора. Халла хезаш ша-шена илли бохура Адашбайс. Ткъа Берса, шен йоьхна неӀармачаш дӀа а йаьхна, тӀергӀан пазаташ йакъо гӀерташ воллура.

– Стенна оллавелла хьо, Юрка, гӀийла буо санна, горгвел-ла охьахиъна?

Юрас доккха садаьккхира.

– Советски эскаран дезде ма ду тахана. Ткъа тхан дай, ве-жарий генахь леташ бу. Хьанна хаьа, сан да кху минотехь мича хьолехь ву, йа дийна ву, вац а…

– Цунна гӀайгӀане воьжнера хьо? ХӀумма а доцург! ТӀа-мехь чов хуьлу, виэн а вуьй. Ӏожалла цкъа бен хуьлуш йац. Дала ша адамаш кхуллуш хӀоранна а тоьхна хан йу дуьнена-хь ваха. Шен оьмар чекхйаьлча, цхьа а минотехь а вехар вац. ТӀамехь верг леш, цӀахь верг ца леш ма дац. Цигахь Ӏожалла йоьгӀнарг лийр ву, цайоьгӀнарг могаш-дийна цӀа вогӀур ву. Ойланаш йан ца оьшу.

Юра, кхин вист ца хуьлуш, хьалха санна, дӀатийра. Цкъа Лоьмина а моттаделира ша цуьнан дагна маслаӀат дина.

– Кху дийнах лаьцна кхин хӀумма а дагадогӀий шуна? – хаьттира Берсас, шен болх йукъах а баьккхина, цӀеххьана.

Юра а, Адашбай а хаттар луш, Берсе а хьаьжна висира.

– ХӀаь, тахана-м вай махках даьхна нийсса шо кхочий, – бухара балда цергашна йуккъе а лоцуш, масазза а корта таӀийра Лоьмас.

Хьехахь йуха а тийналла хӀоьттира. Йукъ-кара лайн чимаш а ийна, арахь тӀедетта шийла догӀа. Вовшийн даа санна, мацалла хьерча йоьхьаш. ЦӀахь доцу дика хьал. Юрин сагатделира. Лаьара, хӀуъу дина а, хан йацйан.

– КӀентий, дийцийша тхуна, шаьш схьа хӀунда далийна, – дехар деш, Лоьмина а, Берсина а тӀевирзира иза.

Берса вист ца хилира. Цунна ца лаьара шел воккхачу, цӀера арадахале цхьанхьа-м гӀалахь доьшуш хиллачу, маттана шерачу Лоьмина хьалхалелха. Ткъа Лоьмина дага а ца догӀура накъостан хаттарна жоп дала. Йохйелла, тӀера Ӏаь гӀуьтту тужурка парггӀат тӀе а йуьйхина, тӀаккха шен когара буьхьигаш хьала а хьаьвзина лаьтта английски ботинкаш схьа а йаьхна, когех хьерчийна тӀелхигаш йакъо хӀоьттира иза. Карладелира цхьаьнгге ца дуьйцуш ша даг чохь къуьйлуш латто цхьа кӀира хьалха комендантца шен даьлла дов.

– Баккъалла а, дийцахьа, Лоьма, – Юрина тӀетайра Адашбай а. – Шух лаьцна наха ца дуьйцуш хӀума дац-кх. Шу басмачаш хилла, аш фашисташна гӀо дина, боху-кх…

Лоьма оьгӀазе Адашбайга хьаьжира.

– Ларлуш хила, кӀант! Хьанна хаьа, сан карара хецайелла хӀара ботинка хьан муцӀарх кхетахь а. Тхуна мичара хаьа, тхаьш схьа хӀунда далийна? Хьуна хуур дарий, цхьана Ӏуьй-

ранна хьуо, меттара а гIаттийна, шарбал тIе йуха а ца кхиавеш, хьалха а иэккхийтина, тIаьхьашха тIе автомат хIоттийна, лаьцна вигна, таIIийна вагон чу а воьллина, тIехула тIе аьчган зайл хьовзийна, неIаре автоматчикаш а хIиттийна, цхьана беттан некъа генна махка а вигна, хьуо охьатесча? ХIайхIай!

– ОьгIаз ма гIохьа, Лоьма, – агIо цIерехьа а хьовзош, цуьнгахьа вирзира Юра. – Оха цIеначу даггара хоьтту. Ткъа хьо? Нийса ма дац иза. Адаш бакълоь. Наха тайп-тайпана дуьйцу дела, бакъдерг хаа ма лаьа тхуна.

– Iовдалш дийца бита аш. ХIаъ, ду, дера-кх, тхо-м бандиташ, къуй, йамартхой, фашисташ а. Кхин йисиний тхуна тилла цIе?

– Йуха а карзахвуьйлу!

– ТIаккха ткъа? Оха бакъдерг аларх, тхох теша ца теша. Тхо адамаш ма дац, адамашдаархой ду.

– Харцлоь хьо, Лоьма! Хьуна хьайна а хаьа тхан дагахь и доцийла! Цхьацца боьхачу нехан дегнаш иштта хилар тхан бехк бац.

– Шайна луъург мотта. Суна-м йовха а, шийла а йац!

ТIедеттачу догIанна жимма лагIдала дага а ца догIура. Мелхо а, хьалхарчу ломана тIехула дорцан кIур хIоьттинера. Берса реза вацара Лоьмин кIоршамечу жоьпашна. Адашбай, Юра а Iаламат догдика, эсала ши кIант ву. И шиъ, гергарло дезаш, Лоьмина тIегIерта, ткъа Лоьмас уьш йухатоьтту. Дика ма дац иза.

– Бакъдерг дийца дезара…, – ийзалуш, нохчийн маттахь бехк баьккхира цо Лоьме.

– Къахетаре догдоху ахь? – кIоршаме цуьнга хьаьжира иза.

– Ца го хьуна, халахетта цаьршинна.

– Вай хазахеташ лела?

– Церан бехк ма бац иза…

– Хаьа суна а. Хьо ма хьехар дала хIоьтти. Цул, чIеIа а ца чIеIаш, хьайн мерах пхьош хьакха.

Лоьма, хьехан берте а вахана, тIулгах агIо а тоьхна дIа а хIоьттина, арахьежа вуьйлира. Цунна шена а валлал лаьара шина кIанта хоьттург цIенна дIадийца. ХIинцалц схьа цхьаммо а ца дехнера цуьнга и дийцар. Моьттура, иза ша дийцича, кийрара бала жимма а байлур бу. Ткъа иза-х бара кIеж туьйсуш кхеххкаш. Жимачу Берсина атта ма ду. Иза хIинца а дерригенах ца кхета. Лоьмина шена а ца хууш хила а тарло дерриге а, амма хуурш, гинарш а тоьуш ду иза къона къежван. Деккъа и уьш цIера баьхна цхьа де тоьур дара цуьнан дог эккхийта. И де а ца деара массарна а цхьатерра. Массеран а бацара цIеххьана цIера арадовла аьттонаши. Ткъа Лоьмин хIусамехь оцу Iуьйранна ненан шийла дакъа Iуьллура. Цхьа-ши кIира дара, нана цамгаро гуттар а кIелйитина аьлла, тIаьхьа хабар а деана, Лоьма, доьшучуьра йукъахваьлла, цIахь Iен. Хьалхарчу буса нах охьабуьйшучу хенахь йелира иза. Оцу Iуьйранна хьалххе гIаттийна, лула йуьрта гергарчаьрга иза йеллийла хаийта хьажийна Лоьмин шича, цхьа сахьт далале, айъина цIа валийра, автоматца харс-аьлла пхьарс

хадийна, мелачу цӀеша а вуьзна. Иза а вара Лоьмин хенара кӀант. Нана кешнашка а йигна дӀайоллийла ца хилира. ДӀа ца йуллуш ца йита, шайн бешахь гомха каш а даькхина, цу чу таӀийра цара иза. Оцу доьхначу дийнахь кхин цхьа нийсархо а вийра Лоьмин. Фермехь жаӀу волчу шен дена тӀаьхьа кхача эцна воьду Хьамид, йуьртах араволуш ха деш болчу салташна тӀе а Ӏоттавелла, цара тоьхна вожийра. Цуьнан дакъа лаьттах долла а ца битира. ЦӀа чохь поппаран маьнги тӀе метта охьа а виллина, цунна тӀе йургӀа а тесна, иза Ӏад а витина, кертара арабелира церан доьзал. Ткъа Хьамидан миска нана, хӀинца а меттайанза, тиларчу йахана хӀума санна лела. Йуьртал арахь, ги йоьллина хьаьжкӀийн кийсаг йолуш, Ӏилла дисира Лоьмин лулахочун Айзанан дакъа а. Шен йалх берана ахьарна хьаьжкаш ахьа хьера йоьдуш, эвлах арайолуш тоьпаш тоьхнера цунна. Мисканашна ца хаьара оцу буса шаьш ховха набарш йеш меттахь Ӏохкучу шайна тӀехь ирча кхиэл йинийла. Ца хаьара йуьртана гуонах ха хӀоттийнийла а. Йуьртах аравала гӀоьртинчунна топаш тоха аьлла, омра дуйла а. Ткъа Ӏуьйранна оцу ханна тӀенисделла Айзан, Хьамид, Хьасан а ца кхийтира салташа оьрсийн маттахь «Саца!» «Йухаверза!». «Тоьпаш туху хьуна!» бохуш деттачу маьхьарех…

Лоьмин логе шад хӀоьттира. Цхьадика, бӀаьргаш чу хин тӀуно-м ца йуссура.

Хьанна моьттура, иза хир ду. Йуьртахь лаьтта салтий, берриге бохург санна, бевзара Лоьмина. Царна йукъара цхьа-

болу бӀаьхой, Лоьмел цхьа-ши шо бен баккхий боцуш, кегийраш бара. Церан чӀогӀа доттагӀалла дара йуьртарчу шайн нийсаршца. Уьш цаьрца цхьаьна ловзарга а, синкъераме а оьхура. Нохчийн сискал а, салтичун паек а йоькъуш йуура. Лоьмин когара ботинкаш а ма йу цуьнан доттагӀчо, къоначу лейтенанто, цунна совгӀатанна йелла. Оцу догдикачу адамийн цхьана Ӏуьйранна шайн доттагӀий цӀийнах а, махках а баха дийзира…

Уьш дерриге дагадаьхкича, логе шад хӀутту Лоьмин. Дависарг, ницкъ белара цуьнан, хилларг-м хьовха, таханлерниг а цхьаьна дерриге а дицдан. Синтем бац йа дийнахь а, йа буса набарха а. Бус-буса гӀенах дуьхьалхӀуьттту хьоме даймохк. Амма цуьнца цхьаьна дуьхьалхӀуьтту и ирча къематде а. Самаваьлча… Цул хӀумма а сина лан атта йац тахане а. Хало. И йерриге хало а, мацалла а йицйеш долу даймахке мерза сатийсар…

«Иштта хила ца везара со оцу кхаа кӀантаца, – ойла йора Лоьмас. – Жима велахь а, Берса бакълоь».

Лоьма схьавирзича, цуьнан йуьхь тера а йацара цхьа масех минот хьалхалерчух. Йайнера цунна тӀера аьрхалла а, цкъацкъа гучуйолу къизалла а. Иза цхьана луьрачу чевно Ӏийжочу дархочух тера, озийна, йахйелла, хаба а хебна гора.

Вист ца хуьлуш шен метта цӀера улло охьа а хиъна, дехьа лаьтта дечкан мохь, дӀакхевдина, шена тӀе а озийна, цунна тӀе дӀа а тевжина, ши бӀаьрг хьехан тховх буьйгӀира цо.

– Юра, тхаьш схьа хӀунда далийна дийца хаац суна, – эли-

ра цо, эххар а.

– Цундела цунах лаьцна сан дийца хIумма а дац. Арахь тIедетта догIа саца гена ду. Иза саццалц Iахь, дикка Iан дезар ду вайн. Цундела, вайна хан йацйалийтархьама, шуна лаахь, ас дуьйцур ду тхаьш махках даьхначу дийнах лаьцна доцца.

Ши кIант, гергахьо таьIна, ладогIа кечвелира. Амма Лоьмина ца хаьара ша мичхьара схьалаьцна доло деза. ТIехьа дахийтина ши куьг коьрта кIел а доьллина, къамелан йуьхьиг лоьхуш санна, тховх бIаьргаш кхерстабора цо.

– ХIун дуьйцур дара шуна? – Юрега хьаьжира Лоьма. – Шуна бакъдерг ала лаахь, дерриге а дийца сан ницкъ тоьур бац. Цхьа коьрт-коьртаниг олуш, чекхвала хьожур ву со. Доцца аьлча, шу санна, дерриге адамаш санна, дехаш дара-кх тхо тхан дай баьхначу лаьтта тIехь. Оцу лаьтто комаьрша рицкъа лора тхуна. Цунах тоам а бора оха. Далла хастам а бора. Вайн Советийн махкахь массанхьа санна, Iедал а дара тхо долчохь. Баккхийчара болх бора, бераша доьшура. Дешна ваьлларг балха а воьдура. Цомгаш хуьлура, дала а лара. Хазахетарш а, бохамаш а, цатемаш а хуьлура. Тхешан даймохк дукха а безара тхуна. Доцца аьлча, кхечарел тоьлаш а, йа оьшуш а доцуш адамаш дара-кх тхо. Церан йоллу ойланаш а, сатийсамаш а болуш. Аш санна, оха а сатуьйсура, фашистийн гIера вайн макхара дIа а лаьллина, чехкка тIом чекхбаларе, фронтера тхешан дай, вежарий цIа берзаре. Цундела оха тхешан ницкъ ца кхоабора къинхьегамехь. Цундела оха чIогIа безаш тIеийцира шовзткъе кхоалгIа шо чек-

хдолуш тхешан йарташка балийна салтий. Іа йуккъе далале, массо йурт йуьзира цара. ХІор а доьзалехь пхиъ-итт бІаьхо. Хьаша везаш тІеоьцу тхан халкъо. Иштта ду тхан дайшкара схьадогІу гІиллакх. Ткъа бІаьхой уггаре а лоруш лело ма безара. Тхан а ма бара фронтехь дай, вежарий. Оха салтий лоьрура, церан сийдора, тхайн ма-хуьллу церан догъэца гІертара. Цара тхан сискал а, оха церан чоьрак а йууш, цхьа доьзал санна, тхо бертахь дехаш дІайоьдура хан. Уьш цигахь хІунда латтабо ца хаьара тхуна. Шу кхуза хІунда далийна аьлла, хаьттича, цхьаболчара – хаац, вукхара – садаІа, кхечара – ламанца тІом бан Іамо далийна, олура. Европехь лавинаш йу. Цигахь фашисташца тІом бан Іамо. Кест-кестта, йуьртал ара а буьйлуш, учебни занятеш а йора. Наггахь, буьйсанна тревога а лой, хьала а лоьлхуьйтура.

Шайна ца хезаш цхьа дош тІехтиларна кхоьруш, леррина ладоьгІура Юрас а, Адашбайс а. Йуьхьанца забаршна, Іиттаршна тІера волавеллачу Лоьмин дешнаш хІинца дегнаш Іийжош дуьйшура берийн кийра. Лоьма ша а дІалаьцнера шен къамело. Цунна ца хааделира лелхачу арчанан дечигах схьакхоссабелла суй шен аьхначу хечин кога тІе бужуш а, иза, кІур туьйсуш, бамбех булуш а. Цо къамел ца сацийра Берсас и цІе дІайойъуш а.

– Нийсса шо хьалха, 1944-чу шеран февраля 23-чу дийнахь хилира и бохам. Тахана санна, кхоьлина деанчу цхьана кхаарин дийнахь. Іуьйранна арабевллачу салташа тхан йуьртара берриге а боьрша нах школе гулбира. Советски эска-

ран де даздеш, собрани гулбо, бохура. Оццу Iуьйранна, оццу минотехь изза динера нохчийн а, гIалгIайн а йерриге йарташкахь. Йуьртара берриге а боьрша нах чугулбелла бевлча, неIаршка ха хIоттийра. Корашна уллохула хевшинчу нахана арахьаьвсича гира, хIора корана тIе йуьхьигаш йерзийна хIиттийна лаьтта пулеметаш а, церан логаш тIе пIелгаш дехкина, царна уллохь Iохку салтий а. Адам цецделира. Иштта буьрсачу хьолехь хIунда даздо Советски эскаран де? Мила ву царна кхерам туьйсуш? Йа хьанна кхерам бу оцу машаречу нахера? Уьш цецбевлла а бовлале, царна хиира, эпсарш собрани йан гIерташ ца лелий. ХIетталц оцу йуьртахь царна гина а, йа оцу эпсарийн духарх тера духар а доцчу цхьамма, дIаса а ца хьийзош, нахе омра дира, шайгара герз охьадилла аьлла. ХIун герз? Тилла-х вац хетий и эпсар? Амма эпсаро хеттарш дихкира. Цо пIелг хьажийра нехан йукъах йихкинчу шаьлтанашна тIе. Шуна хаийта боху ас, законехь нохчашний, гIалгIашний бакъо йеллера шаьлтанаш лело. Церан духаран цхьа меже и лоруш.

Маьрша, машаречу колхозникаша, хьала а гIуьттуш, дайшкара дуьйна схьа лелош хилла шаьлтанаш, схьа а йостуш, капитулянташа санна, эпсарна тIе а оьхуш, цунна хьалха уьш охьатуьйсуш, оьла йира. Шайх деш дерг ца хууш хьийза нах йуха шайн-шайн метта дIанисбелча, оццу эпсаро боцца хаам бира: «Нохчийн, гIалгIайн халкъаш – йамарт, зуламе халкъаш ду. Царах баьллачу бехкана таIзар деш, правительствос сацамбина нохч-гIалгIайн халкъ гуттаренна а даха

Юккъерчу Ази а, Казахстане а кхалхо. Кхалхочийн хьашташ кхочушдан бухахь бина кечам бу. Нагахь санна цхьана стага дуьхьало йахь, йерриге а йурт хьаллакйиийр йу. Йуьртана бина гуо бу сийсара дуьйна. Цхьа а стаг а йуьрта вуьтуш а, йа чуьра араволуьйтуш а вац. Бертаза йуьртара аравала гIоьртинчунна герз тоха аьлла, дина омра а ду. Кху чуьра нах арабохур бу нийсса ши сахьт даьлча. Оцу шина сохьтехь йуьртара дерриге а адам – къена а, къона а, зударий а, бераш а – цхьа а са бухахь ца дуьтуш йуьртах ара а даьккхина, билгалчу метте дIагулдина хила деза. ТIаккха, гуонах ха а хIоттийна, шайн доьзалшна тIе дIадуьугур ду шу. ХIинца цкъа шуна йуккъера цхьа масех стаг аравоккхур ву. Эпсаршца цхьаьна баха а бахана, цара йуьртахь дIакхайкхо деза кхузахь шайна хезнарг. Адам кхалха кечдан деза цара. Адамашна кечдала а, йиллинчу метте дIагулдала а йелларг ши сахьт хан. Вада гIоьртинчунна а, ши сахьт дIадаьлча юьртахь карийначунна а тоьпаш тухур йу. Совнаха мохь новкъа ма баккха. Шайн тIейуху бедарш а, мотт-гIайба а, цхьана баттана кхачан сурсаташ а. Цул сов мохь машинашна тIебоккхуьйтур бац.»

Нахана йуккъехь гIовгIа йелира. Цхьаболчара бохура летта дала деза. Бисинарш дуьхьал бара. ХIун гIуллакх ду эрна хIаллакьхила? Вай дуьхьало йича, цара къенаниш, зударий а, бераш а дойъур ма ду. Делан болх ма бу хIара. Дала динчунна муьтIахь хила деза. ТIехула тIе, хIокхара лелориг, Iедална а, Сталинна а ца хууш шайггара лелош хила а ма мега. Сталинна хааза дуьсур ма дац хIара. Йа вай кхеро хIоттийна кеп

хила а тарло. Йуьртах а даьхна, йуха цIа хоьцур ду… Доцца аьлча, болх Далла а, Сталинна а тIебиллина, сецира адам.

Оцу Iуьйранна деша дахана бераш новкъара а, школан кетIара а охьахьийсийра. «Тахана мукъа дуьту шу, – боху-ра цаьрга. – Шун школи чохь собрани хир йу. Аш садаIа». Мукъа дисира и де а, шолгIаниг а, кхоалгIаниг а. Бутт а. Ткъа дукхахболчарна ца дуьйгIира кхин цкъа а парти тIе ховшар.

Цхьа сахьт далале адам махьшаре лоьхкучу дийне тарй-елира йурт. Зударийн цIогIанаш, доьлхучу кегийчу берийн маьхьарий. Къонахоша оьгIазе бетта барт. Махкана хилла-чу бохамах кхетча санна, Iоьху даьхний, угIу жIаьлеш. ДогI-мех цIераш хьаьлхина адамаш. Йуьртал арахьа маьI-маьIIехь дуьйлу герзаш…

ХIетталц довха, маьлхе дара денош. БIаьстенна йалташ дIадийна довлла дохкура. Халкъана тIехь хIоттийна харцо ца лайна дара а хаац, йа Делан таIзарна дара а хаац, мухха де-лахь а, оцу дийнахь карзахделира Iалам. ЦIеххьана кхоьли-ра стигал. Йуьхьанца меллаша дилла доладелла ло буьрса-чу дарце дирзира. Суна цкъа а мел шийлачу Iай а ца гинера и тайпа дарц. Оцу цIемзачу дийнахь, шайн йовха хIусамаш йуьтуш, арадуьйлура адамаш.

Ойла йехьа, Юра, цIа дуьззина доьзал болчу стеган. Цуь-нан аьтто бац царна массарна а бедарш, мачаш эца. Йа, аьт-то боллушехьа, эца мало йеш Iийна иза. Йа берашна стенна оьшу и барзакъаш, уьш стенга гIур бара бохуш, Iийна иза. Йовхачу хенахь тIехь шарбалш, когахь мачаш йоцуш ловзуш

лела цуьнан уьш. Шелйелча – чохь совцу, йа лула-кула лоза боьлху. РоггӀана цхьа мачаш йухуш, цхьа пальтон тӀелхиг тӀе а кхуллуш. Арахь шелбелча, бохбала чу а лелхаш. Денненан ойла йац Ӏаьнан шелах уьш эцна цӀера арабовла. И ойла хилча-м, цара хьалххе кечамбийр бара. ЦӀеххьана хьийзочу дорцала аравала аьлча, да-нана мича хьоле дужур ду хаа хала дац.

Нохчийн боьршачу стагана эхь ду нахана а гуш шен бер ги доьллича. Амма оцу дийнахь уггар ша бен мила ву бохучу къонахчун гихь а, карахь а цхьацца бер дара. Гихь а, марахь а цхьацца бер дара ненан а. Истангех, йургӀанех хьирчина, йуххе девллера дисинарш. Жимма а мохь айъа ницкъ болчун каралаьцна, ги боьллина а шенначул мохь. Гоьллелц догӀучу лайлахула когашӀуьйра салтийн гонна йуккъе а хӀиттина йуьртах буьйлура уьш. Суна гира оцу Ӏуьйранна салташа йийначу Айзанан майра шен берашца араволуш. «ХӀара хир дуйла хиънехь-м, шуна тӀе а, кога а духучунна гӀайгӀа бина хир ма бара ас, бераш, – элира цо, йалх бераца уча а ваьлла. – ХӀинца дан хӀума дац-кх. Далла тӀе болх биллина, новкъа девр ду-кх вай».

Гихь а, карахь а цхьацца бер дара цуьнан. Йуххе даькхина каралаьцна цхьацца шад а болуш – диъ. Чохь маьнги тӀехь йахйина Ӏуьллуш йисира оцу берийн нана. Ворданахь цӀа деанера цуьнан дакъа. Оцу бераша хьоькхучу маьхьарийн цӀогӀано дог дорура адамийн.

Ткъа цхьаболчу салташа, бӀаьргех мела хиш а лиэшаш, гӀо

дора нахана шайн миска сал-пал некъана кечйан, уьш чуьра арайаха, йиллинчу метте дӀайахьа. Церан гихь а, карахь а гора кегий бераш, къен ларчанаш. Уьш гӀертара берийн догъэца, баккхийчийн дог-ойла айъа. Ткъа шаьш а боьлхура. Церан дегнаш а дара Ӏийжаш, кхарзалуш. Амма церан ницкъ бацара и алха иэрчо сацо…

Амма оцу догдикачу салтийн эзарнашна йукъахь къизаниш а бовлура. Ишттачара хан ца лора некъана кечамбан а, оьшург схьаэца а. «Даймахкана йамартхой!», «Бандиташ!», «Фашистийн хьадалчаш!», «Аш Гитлерна гӀо дина тхан доьзалш хӀаллакбан!» – бохуш, чехош, Ӏуьттуш нах хьалхатуьттура цара. Тхо машина тӀе дохучу буса суна хьалха нисйелира жима бер карахь зуда. Цкъа а машинашна тӀе мичхьахула а, муха йала йеза а ца хаьа, тӀехула тӀе карахь жима бер долу иза хьейелира тӀе ца йалалуш. Йуххехь лаьттачу салтичо катоьхна ког лаьцна цуьнан карара схьадаьккхина бер кхоьссина йуьстах лайлахула дӀадахийтира. Мохь хьаькхна тӀехьаьдда нана, и схьа а эцна, кхоьссина бер хьалха тӀе а дахийтина, сихха хьалайелира.

Ас бехк ца буьллу оцу салтичунна. Хьанна хаьа, цхьанхьа фашисташа хӀаллакбина хила тарлора цуьнан доьзал. МостагӀех бекхам эца лаарх дуьзна хила тарлора цуьнан дог. Хьанна хаьа, цунна хьехна хила тарлора, нохчаша гитлеровцашна гӀо дина, уьш йамарт нах бу, хьан доьзал церан гӀоьнца хӀаллакбина бохуш. И бакъ моьттуш, оьгӀазло йоьссина хилла хир йара-кха цуьнан даг чу.

И буьйса йаккхийтира тхоьга эвла йистехь, йерзинчу стигла кIел. ГIодмийн цIевнех, истангех цхьа баннаш, четарш тайпа бахьанаш хIиттош, цу чу мох ца кхете ловчкъийра бераш. Буса сахиллалц йагош цIераш, царна гонаха, кIуьро бIаьргаш Iийжош, хевшина Iара адамаш. Ткъа гуонах луьра ха лаьттара. Туьпа тIе а йерзийна, гунашна тIе хIиттийна пулеметаш. Гуонах хьийза автоматчикаш. Цаторчу гIуллакхна а йуьстах ца волуьйтура цхьа а.

Шелоно сендинчу берийн белхарш. Цомгашчийн узарш. Хехоша детта маьхьарий. Оцу йуккъехула салташа пондарш а, эшарш а лоькхура. Кхоьлинчу стиглахула кхерстий, шийлачу дорцаца лаьтта охьадоьлхура къеначара олучу сингаттамечу назманийн аз. Наггахь, адамийн дог-ойла ойъуш, декара халкъан иллеш. Цхьацщанхьа йукъ-кара хелхаран бал а боккхура.

Кхин а ирча йара шолгIа а, кхоалгIа а буьйсанаш. Вуон дара ламанан некъаш. Цига машинаш йахкалур йу бохург хьехочохь а дацара. Тхо царна тIедаха дезара. Шен дегIаца воьдучу стагана сарралц бан а боцу некъ оха шина дийнахь бира. Дийнахь меллаша дIаоьхура, суьйранна, цхьанхьа туп тохийта, гуонах ха а хIоттадой, совцадора. Тхан некъ лекхачу дукъаца охьа бара. Ткъа дукъаца къаьсттина а шийла хуьлу. Цхьана минотана а оха дог ца дуьллура тхаьш тхайн хIусамашка йухадерзор ду бохучух. Амма кхоалгIачу буса йаьхкина тхуна тIехIиттира тIехула гатанаш тоьхна йолу американски студебеккерш. Царна тIе а дохуш, герггарчу станцеш-

ка а дигна, даьхний дIасалелочу вагонаш чудоьхкира. Уьш хиллера тхуна кечйина. Ши этаж полканаш йеш. ХIор а вагонна чу – тIекIел 20-25 доьзал. Шайн сал-палца цхьаьна. ТIаккха болабелира и Iазапан беха некъ. Де-буьйса далале, цхьа хьожа хIоьттира чу. Дийнахь цкъа-шозза бен чура ара ца довлуьйтура. Йуьстах ваьлла дан дезачу гIуллакхо бIарздора адамаш. Арахула дIакъевлина неIарш дIа ца йоьллура, хьо леш валлахь а. Бовха кхача хьехочохь а дацара. ДогIмаш, тIера бедарш бехйеллера. Мезаша хьийзадора. Йукъа йаьржира цамгарш. Дедда йукъа цхьацанхьа эрна арахь эшелон сацийча, вагонаш тIера охьадохура беллачийн декъий.

Новкъахь сиэцарш дукха хуьлуш, цхьана батте девлира тхо схьа ца кхочуш. Цхьанхьа станце кхочуш сатуьйсура цигара мукъана а тхаьш йуха цIа дерзоре. Амма, шуна гуш ма-хиллара, ца дерзийра. Цхьа шо а кхечи, тахана-кхана цIа доьлху бохуш. Шо кхечи нохч-гIалгIайн халкъ дуьненан карти тIера дIадаьлла, тхан ненан маттахь йоза-дешар доцу, радио чухула дош ца хеза, тхох лаьцна зорбанехь дош ца олу. Амма оха диканах дог ца дуьллу. Тахана шо кхаьчча а, цIа ца диги тхо. Кханенга сатуьйсуш, цо диканиг дохьур ду бохуш, цунах маслаIат деш, лийриг а ле оцу нана-даймахке сатуьйсуш, цуьнга кхойкхуш. Цо собар, хьуьнар луш деха тхо. ДогIур ду и де, мацца деана а. Цунах тиэша со. Тхо дерриге а тиэша…

Лоьмин хабар чекхделира.

ЦIераца дIа когаш а хецна, тIулган цIенкъа гола а гIортий-

на, куьйга тIе корта а биллина, Лоьмин хабаре ладоьгIуш тевжина Iара Берса. Йуьхьанца цунна хезара и къамел дерриге а. Биэндоцуш ладоьгIура цо цуьнга. Наггахь, йуккъе чIеш хьовзадой, цIе марса а йоккхуш, накъостийн йаххьашна тIехула бIаьрг кхарстош, цара и къамел тIе муха оьцу а хьоьжуш, Iуьллура иза. Амма, дукха хан йалале, шен ойланца иза ша а вахара генарчу даймахка. Цо ша а ойланца карладохура оцу ирчачу дийнан сурт. ХIоьттина ши бIаьрг цIерга а боьгIна Iуьллучу цунна цхьа набарха санна хезара хьеха чохь гIайгIане доьлху Лоьмин къамел. Ца хаалора шийлачу тIулгаша шелбина агIо тхьус булуш а. Ца гора Юрин а, Адашбайн а бIаьргех леша сирла хиш а.

Лоьмин хабар сецча, шен ойланех цIеххьана самавелира иза. Хьалха санна, арахь тIедеттара шийла догIа. Даккхийчу тIадамашца ладарш Iено хьехан тхевнаца хьалха дIакхевдина тIулган йоккха экъа йоьлхуш санна хеталора. ХIоьттинчу тийналлехь хезара Юрас уьйзу са а, Адашбайс ден къора къурдаш а…

IX

ХIетта йолайеллера шолгIачу сменин занятеш. Хезара классашкахь урок хьоьхучу хьехархойн къамел, бераша лун жоьпаш а. Арахь ца соьцуш, шен кабинета чу а вахана, охьахиира Николай Кузьмич. Дешаран шеран кхоалгIа четверть чекхйала герга йара. Хьехархойн урокашка эха а, царна балха тIехь гIо дан а дезара. Амма Николай Кузьмичан дог ца

догІура тахана хІумма а дан. Баккъала аьлча, ши-кхо бутт бара иза кху школехь цхьа а хІума кара ца догІуш лела. Колхозехь парторг волу иза йуьртан а, колхозан а гІуллакхаша ца вуьтура шен балха тІеверза. Цо жоп ло оцу йуьртахь хуьлучу муьлххачу а гІуллакхах. Иза дика кхетара шена тІехь лаьттачу жоьпаллин декхарх. ТІеман зама ма йу хІара. ТІом гена малхбузехь белахь а, хІара а йу шатайпа фронт. Къинхьегаман фронт. Тылан балхах дозуш ду толаман гІуллакх. Покровка-м лаьмнашна йукъа а йахана лаьтташ цхьа йурт бен йац. Амма къинхьегам, низам а хила деза массо йуьртахь, массо кІотарахь, хІор а бригадехь, фермехь, цхьа стаг ша бен воцчохь а. Дерриге – фронтана, дерриге – толамна иза йу партин а, халкъан а лозунг.

Амма хала ду-кх. Кху шарахь колхозан Іаьнна докъар кІезиг кечйелла, Чекхйала герга йу иза. Ткъа Іа хІинццалцчул а дахдала ойла хилла ду. Докъар, кхоош, йухаозоро гІелдина колхозан даьхний. Халачу хьоле довларх лардала гІерташ, йуьртарчу хІор а доьзало Іаьнах даккха колхозан цхьацца сту йа говр шайн-шайн цІа а дигна кхобуш ду. Уьш дикачу дилхалахь Іалашдан деза. ХІинцца тІекхочур йу бІаьсте, тІаккха оханаш дан, йалташ дІаден андий стерчий, говраш ма йеза. И хууш лела колхозникаш. Цхьадика, бІаьстенна ден хІу а кхоччуш долуш ду. Іаьнна кІел йалта а дІадаханчу шарахьчул шозза алсам дийна. ГІуллакхаш дукха ледара-м дацара кхузахь, амма дагна синтем бац-кх. Цуьнан садууш деккъа ши хІума ду: тІом толамца сихха чекхбаларе сатийсар а, кху-

зарчу нохчийн кхоллам а.

Николай Кузьмича гIайгIане бIаьрг кхарстийра чухула. Дерриге а хьалха санна ду. Цуьнан белхан стол, пуржинаш ара а лилхина лаьтта тиша диван а, диъ гIант, тIе книгаш йоьттина лаьтта этажерка а. Пена тIера схьа цуьнга хьоьжу Ленинан хьекъале ши бIаьрг. Суьртана лахахула дIатоьхна дуьненан политически карта.

Цкъа ойла хилира цуьнан, йуьртсоветехула а ваьлла, колхозан конторе ваха. Амма арахь тIедеттачу догIано мало йойтура. Ишттачу кхоьлинчу дийнахь карзахйолу цуьнан сакхат ност. Оцу настаро цунна дагаваийтира Маил. ТIаьххье бIаьргашна хьалха схьахIоьттира цо хIинцца дIахьажийна миска ши зуда. Ткъа маса бIеннаш хир бу уьш оццу хьолехь! Хьанна хаьа, Казахстанан доза доцчу шуьйрачу аренашкахула, киргизийн лаьмнашкахула, дуьне мел ду а дIасабаржийна нохчий цигахь мича хьолехь бу?…

ХIаъ, нохчашка хIоьттинчу хьоло сагатдора цуьнан. Меттигерчу бахархойн шайн цIенош, бошмаш, кертахь а даьхний ду. Уьш цхьа а дац нохчийн. Даймахкаца цхьаьна цаьргара дIадаьккхира эзарнаш шерашкахь кхоьллинарг дерриге а. Дерриге а дIадахнарг а, тIехиндерг а. Царна гIо дан ницкъ бац колхозан. БIаьста дIаден дитина хIу царна декъийла а йац. Цул сов, бIаьстене даьлла колхозан йалта кIезиг ду. Дерриге а – ши тонн. Цунах цхьа буьртиг а меттигерчу бахархошна дала йиш йац. Иза дерриге а нохчийн доьзалшна хьажийна дитина цара. Иштта бу колхозникийн йукъарчу гула-

ман сацам. Амма ма кӀезиг ду-кх иза ткъа доьзална. Ткъа угар хьалха хуьлуш болу мукх тӀебан хӀинца а биъ бутт хан йу. Йерриге а дегайовхо пачхьалкхан гӀоьнна тӀейирзина. Цхьа бутт хьалха дуьйна хаам хиллера, нохчийн хӀор а доьзална шайн бахам меттахӀотто гӀоьнна пачхьалкхо ссуда а, кхаба цхьацца бежана а лур ду аьлла. ТӀехула тӀе, районан куьйгаллин дехарца, лакхара охьа дош делла кху районерчу нохчашна син цӀарах лун паек алсамйаккха а. Амма генадаьлла-кх и дерриге а. Тахана кхайкхина районе йигна Анастасия Федоровна оцу хьокъехь йигна хиларе догдоху йуьртан куьйгалхоша.

«Амма, дерриге дуьне шайна дӀа а делла, миччахьа а цхьанхьа баха охьаховшорах, нохчашна гур бац и бахам а, шаьш хьоьгу дика а. Царах хӀораннан а дага тӀехь ирча, луьра чов йу, церан дегнаш лозу. И чов йу дийнначу халкъан дага тӀехь. И чов йерзалур йац лоьрашка а, ахчанца а, дохнашца а. Кхузарчу бахархоша догъэцаро жимма маслаӀат до церан лазамна. Амма лазар дӀатуьйр дац, оцу тӀе муо хьаьвзар бац, уьш биначу лаьмнашка йуха ца берзийча. Цигахь ду церан дарба», – ойла йора Николай Кузьмича.

«ХӀун бехк баьлла царах?» – лерехь декара оцу дуьззинчу шарахь хаддаза цуьнан хье охкуш долу хаттар.

Хаац…Хаац… ОххӀай, мел дукха ду-кх цунна къайле хилла дисина гӀуллакхаш!

Карлайуьйлура къона хан, студенчески шераш, эскарехь гӀуллакх деш хилла машаре шераш.

Университетски аудитори. Иза а, кхин а бIеннаш а студенташ ладоьгIуш бу гIараваьллачу профессоран лекцега. Царна веза, цара лоьру и профессор. Иза дика стаг ву, цо берриге а шен ницкъ а, хаарш а схьало къоначу тIаьхьенна. Иза коммунист ву, партин тешаме кIант. Иза иштта хиларх шек вац цхьа а. Амма цхьана дийнахь и профессор балха ца вогIу. Ца вогIу шолгIачу а, кхоазлагIчу а дийнахь. ТIаккха царна хеза иза… партина дуьхьал, даймахкана йамарт, халкъан мостагI хилла бохуш.

Хьовсийша цкъа? Ма Iовдал а хилла уьш! Денна шайна хьалха лекцеш йоьшуш, шайца къамел деш хилла и къоьжа профессор халкъан мостагI хилар ца хиъна царна! Делхьа, ма хууш хилла цунна шен йамарт дог лечкъо, ма саьхьара стаг хилла иза. Империализман агентуро Iамийна хилла-кх!

Кхин. ГIаларчу берриге бахархошна дика вевза республикин, партин куьйгалхо. Шира большевик. Паччахьан тюрьмехь а валлийна, ссылкехь а Iамийна. Амма иза кхеро, цуьнан дог-ойла харцо ницкъ ца хилла цкъа а. Кхаа а революцехь дакъалаьцна цо. Шен берриге ницкъ дIабелла цо советски пачхьалкх чIагIйаран дуьхьа. Мацахлерчу слесарх хIинца гIараваьлла партийни а, пачхьалкхан а деятель хилла. Цхьа а шек вац цуьнан дерриге дахар тIехь цхьа а томмагI доцуш цIена хиларх.

Амма цхьана дийнахь, Iуьйранна хьала а гIевттина, шаьш ураме бевлча, царна хеза и шира большевик халкъан мостагI хилла бохуш.

Оцу цхьана шарахь «Іорабоху» эзарнаш «халкъан мостагІий», «адмашдайъархой», «империализман разведкин агенташ». Лецна, следстви чекхйаьлла, тоьпаш тоьхна. Уьш цабевзарш теша и таІзар нийса дина хиларх. Амма уьш хІоре а герггара бевзаш, цаьрца бехха хала некъ биначу накъосташна хаьа шен-шен накъост бехке воцуш хІаллакьхилар. ХІаъа, шен-шен накъост, доттагІ, гергарниг. Цабевзачарна тІехь дина таІзар нийса хиларх теша. Ткъа цуьнан бехкбоцу накъост, доттагІ, гергарниг бехкевеш гІалатло йалийтина пачхьалкхна кхерам цахилийтаран органаша. ХІун дийр дара ткъа. Революцин дуьхьа шен дахар дІадала реза ма вара иза даим а. Иза-м мичча хенахь а вала реза ма вара партин, революцин, халкъан, даймехкан дуьхьа. Иза хІаллакьхилла. ХІумма а дац, эзарнаш халкъан йамартхойх парти, даймохк цІанбеш, иза хІаллакьхиларх. Цундела, парти а, советски пачхьалкх а кхерамах кІелхьарйаьлла.

Иштта ойланаш йора «халкъан мостагІийн» накъосташа, доттагІаша, гергарчара…

Изза хетара хІетахь Николай Кузьмична а. Иза тешамза ваьллера адамех, Іилманчех, партин, пачхьалкхан куьйгалхойх, тІеман начальникех. «Хьанна хаьа, хІара халкъан мостагІ, империалистийн агент велахь а?» – даг чу оьхура, цхьаъ гича. Иза йуьхьанца дара. Амма и «шпионаш», «адмашдайъархой», «халкъан мостагІий» дукха хила боларо, цуьнга а ойла йайтира. Амма хеттарш дар, оцу гІуллакхан кІорге гІертар кхераме дара.

Бехке ца хилча, прессо даррехь бехке бийр ма бац уьш. Сталинна дика хуур ду. Иза гӀалат волийла ма дац,» – олий, ша-шена маслаӀат дора цо.

ХӀетахь-м къона вара Николай Кузьмич. Цуьнан-м хьекъал а дацара оцу гӀуллакхийн кӀорге кхиа. Цул тӀаьхьа бархӀ шо даьлла. ХӀетахь дуьйна схьа массо а агӀор кхиъна иза. ХӀинца иза ленински коммунистически партин член ву. Цунна лаьа коммунистически партин сий халкъана, дуьненна а хьалха цӀена лардан. Иза хӀор а коммунистан сийлахь декхар ду. Цундела йо цо оцу гӀуллакхийн дукха ойла. Мел ойлайарах а, иза тӀаьхьакхиац кавказски халкъашна тӀехь диначу таӀзарна. Нагахь бархӀ шо хьалха йукъ-йукъара лоьцуш бӀе эзарнаш нах хӀаллакбеш хиллехь, хӀинца дийнна халкъашна тӀехь таӀзарш дан долийна. Цхьана дийнахь – миллионашна. Царна йукъахь бу зударий, бераш, къена нах. Партина, халкъана, даймахкана даккхий гӀуллакхаш дина нах а. Граждански а, хӀокху тӀеман а турпалхой а. Дийнна и халкъаш даймахкана йамарт хилла бохуш, уьш бехдеш эладита леладо НКВД-н белхалоша. Амма оцу халкъийн бехках, царна тӀехь йиначу кхиэлах лаьцна цхьа а дош ца аьлла прессо а, ца йаздо литературехь а.

«ХӀун ду-те хуьлуш дерг? – хоьттура цо шега. – ХӀинца со теша ткъе вуьрхӀитталгӀачу шарахь хӀаллакбина нах берриге а бехке хилла цахиларх. Ткъа махках даьхна халкъаш бехке ду бохург-м аьттехьа а дац. Империалистийн агентурин куьйгашца лелийна гӀуллакхаш ду-те уьш дерриге а?

Уьш-м даим бу советийн махкана дуьхьал тIамна кечлуш, цунна цергаш хьекхош. Шаьш тIом болабале, шайн разведкин гIоьнца партин, советийн, къаьсттина а тIеман деятельш хIаллакбина-те цара? Блюхер, Тухачевский, Якир, Уборович, Корка, Эйдеман, Фельдман, Примаков, Дыбенко. Кхин мел дукха бу уьш. Амма муха кхаьчна церан уьш хIаллакбан ницкъ? Схьахетарехь, империализман разведкин аьтто нисбелла хир бу партийни, тIеман, НКВД-н лакхарчу куьйгалле балха тасабала. Ткъа Сталинна хууш хилла хир дац и нах бехке цахилар. Харцонна дуьхьал йаздина аьрзнаш, сигналаш цунна тIе кхочуьйтуш хилла хир йац. Ма-йоьлххура уьш баккъал а болчу халкъан мостагIийн карайоьлхуш хилла хир йу, ткъа цара, уьш хIаллак а йой, Сталинна хьалха харц материалаш хIиттош хилла хир йу. Ткъа Сталин царах теша ма веза. Массанхьа массарна а тIекхиъна вер ма вац иза…»

Николай Кузьмич, доккха са а даьккхина, хьала а гIеттина, коре вахара. ТIедоьлху догIа жимма лагIделлера. Малхбале айъайала гIерташ гора. Генабоццуш басахула чу кешнашкара охьабогIучу гIашлойн некъа меллаша охьавогIура цхьа воккха стаг. Иза Iабдул-Iаьзам ву. Ша балхара цIа вогIуш и серий цо хIунда кхоьхьу а хаьара Николай Кузьмична. Цо дина тускар ду Мария Петровнин дукха хьомсара лелош. СовгIатна Николай Кузьмична а белла цо ша бина нохчийн Iайг. Говза куьйгаш а, хьекъале корта а, къонахаллех дуьзна цIена дог а, оьзда дегI а ду воккхачу стеган.

Амма…

«Амма, хIунда ваьккхина и воккха стаг махках? – хоьттура цо шега, воккхачу стаге а хьоьжуш. – ХIан, партийни, советски, тIеман куьйгалхой-м империалисташа шайна пайденна хIаллакбайтиттина хила а тарло. Ткъа и миска халкъаш махкахдахарх хьанна пайда хир бара? Пайда, пайда… Хьанна хаьа, кхузахь а хила тарло империалистийн лехамаш. СССР-н халкъийн доттагIаллех, цхьабарт, цхьанийса бакъонаш, дахарехь цхьа Iалашо, цхьа идеяш хиларх ца йоллу ткъа советски пачхьалкхан йохалун йоцу чIагIо? И барт, и доттагIалла, и цхьаалла йохаре сатуьйсуш, даррехь а, къайлах а цуьнан бух ахка гIерташ бац ткъа империалисташ? Шайн куьйга масех къоман автономи а йохийна, и халкъаш махках а даьхна, бехк советски Iедална, коммунистически партина тIе а теттина, изий, важий дуьненна хьалха сийсазйан Iалашо йолуш дина-те цара иза? Йа советски халкъашна йуккъе мостагIалла дожо Iалашо йолуш дина-те? Йа гитлеровски фашизман гIаддайначу муьрехь и къаьмнаш махках даха меттах а хьадина, советски эскарийн букъа тIехьа гIаттам хилийта Iалашо йолуш дина-те? Къастийнарш а ду, шайн исторически дIадаханчуьнга хьаьжча, тIе бехк кхолла а, оцу бехках кхин долу халкъаш теша а атта дерш. Иттаннаш шерашкахь паччахьан Россина дуьхьал къийсам латтийна нохчий. Мацах цкъа оьрсашна тIехь олалла латтийначу татарех, монголех схьадевлла балкхаройн, кхарачойн, гIалмакхойн халкъаш а.

… ХIан-хIа, ойлайарх тIаьхьакхуьур вац оцу гIуллакхна.

Корта хьербер бу. Амма оцу харцонна бехкениг милла велахь а, ша дагалаьцнарг цуьнан кхочуш-м хир дац. Дуьненахь ницкъ хир бац советски халкъийн барт, доттагӀалла, цхьаалла йохо, халкъан партега болу тешам байъа, и шиъ вовшахкъасто, партин сий дайъа. Партис шен съездехь, шен ЦК-н пленумехь ца хӀоттийна, ца чӀагӀдина уьш махкахбахаран гӀуллакх. Амма, мацца а цкъа, и харцо нисйеш, и гӀуллакх дийцаре дуьллур ду съездехь. ОххӀай, ма чӀогӀа а дуьйцур ду, ма неӀалт а кхайкхор ду бехкеволчунна. Къаьмнийн хьокъехь йолчу ленински политикин толаман деза де хир ду иза. Цунах теша со а, со санна долу миллионаш советски адамаш а!»

Николай Кузьмична ца хаьара нохчий а, гӀалгӀай а маххах бохуш йиначу операцина тӀехь куьйгалла динарг Сталинан уггар тешаме доттаг1, гергара накъост, «халкъан сийлахь кӀант» Берия хилар.

Больницера араваьлла Ӏалха цхьа сту боьжначу салазахь дакъа дохьуш вогӀучу Ӏабдул-Ӏаьзамна а, гӀиргазойн воккхачу шина стагана а тӀенисвелира.

Ӏабдул-Ӏаьзамна хазахийтира Ӏалха гича.

– ЭхӀ, ма дика ду-кх, Ӏалха, хьо тӀенисвелла. Миска Аюб ву оха цӀа валориг. Лома кӀел некъа йистехь велла карийна хӀара. ДӀаволла накъостий мичара хир бу-те бохуш, ойла йеш вогӀура со. Цхьадика, Муса а ву хьоьца-м. Вадал, чехкка, миччахь велахь а, схьакаравай, Межед а, Ӏела а схьавалавел. И шиъ воцург, кхин дегӀехь ницкъ болуш боьрша стаг вац йуьртахь. И шиъ охьавожахь, айса хӀун дер хаац. Лоьма а,

Берса а лаха. РоггIана каш доккхур аш.

Аюбан ши кIанттий, ши йоIий дара. КIентий – зударий а, доьзалш а болуш, шайн ков-керт йолуш, ткъа йоIарий – луларчу йарташкахь марехь. Гуьмсехь эшелонаш тIе бохуш, цхьацца эшелонна тIе а баьхна, вовшахкъаьстина доьзал а. Ши кIант Ош областехь цхьацца районашка нисвеллера, ткъа ши йоI мичахь йу ца хаьара. Ши бутт хьалха хIусамнана а йелла, ша висинера Аюб.

Кху йуьртахь гIиргIазойн цIенош билггал дара. Поппаран хьокхамех доьттина пенаш, легIана, цхьана агIор хи додуш, латта тIетесна тхевнаш. Цхьаццанийн цIа чохь пенаца хьала шуьйра товха хуьлура, ткъа дукхахболчара, цIенкъа йуккъехь кIаг а боккхий, оцу чохь цIе а латайой, цунах алу йаьлча, гуонаха мотт буьллий, когаш корехьа а болуш, цунна гуобоккхий охьабуьйшура. ЦIенкъа йуккъехь йогучу цIеран кIур, цIа чухула гуо туьйсуш хьийзий, тховх дитинчу доккхачу Iуьргехула араболура.

ЦIа арахула а, чухула а поппарца кхарта-муртане хьохура, амма йа кир а, йа кIир а ца тухура. Колхозаш йахккалц хIокху Покровкера дукхахболу гIиргIазой йарташкахь ца бехаш, лаьмнашкахь четарш детташ, шайн жашца цхьанхьара кхечахьа кхелхаш, леллера, цундела дара церан цIенош иштта мух-мухха а дина.

Аюб чувахьале, цIа чуьра хьал муха ду хьажа чувахара Iабдул-Iаьзам а, Iалха а. Аюбан йоккхачу стага, пенаш шардеш поппар хьаьхна, можа гIум хьаькхна, цIена дара цIа. ЦIен-

къа а поппар хьаькхна шера йара. Товханахь кху тӀаьххьарчу дийнахь-буса цӀе ца латийнера. Схьахетарехь, цӀе лато дечиг хилла хир дацара. ЦӀенкъа дуткъа чкъор деш ча а даржийна, оцу тӀе тесна цӀена къорза истанг а, кенийн гӀайба а, баьрччехь дӀалеӀна шиъ боьзан йургӀа а, дуьххьехь хӀоттийна гай чу таьӀна цӀестан кӀудал а, тас а, гӀуммагӀ а дара. Тесахь кӀезиг хи а дара. Схьахетарехь, Ӏуьйранна ламаз эцча дӀакхоссаза дисинера иза. Ши-кхо кхийра кад а, дечкан Ӏайгаш а дара терхи тӀехь. Кхин бахам бацара гуш.

– ХӀусамнана йеллачу хенахь, хаза куз бара хӀокхеран, – элира Ӏабдул-Ӏаьзама ойлане. – Йуучух боьхкина хир бу мискано.

Дакъа цӀа чу а деана, истанга тӀе охьадиллира цара. Ӏабдул-Ӏаьзама, тӀе а вахана, кӀудал дӀасаластийра. Иза йаьсса йара.

– Сарыбай, шуьшинна болх ло ас, – вист ца хуьлуш, дехьо лаьттачу шина воккхачу стагана тӀевирзира иза. – И шун кхазан олу боккха йай беза хи дохдан. Цхьанхьара карабай, ара дӀа а хӀоттабай, и буззий хи дохде. Хи дан хӀара кӀудал йу шуна. Дечиган гӀайгӀа а бе. ХӀокху кертахь чӀеш дац. Хьо соьца дӀавола, Ӏалха.

Ӏабдул-Ӏаьзаман цӀахь берриг гӀирс бара велларг лийчо. Цо ша леррина кечдина дакъа тӀедуьллу у а, миччара даьхнехь а, сабанаш а, ша кӀадинах тегна каранаш а, стаммий, луьста цергаш йолуш маӀанах йина коьртах хьокху гӀиргӀазойн йехк а.

И гӀирс бохьуш йухавеъча, Аюбна тӀера бедарш дӀайаха вуьйлира и шиъ. Амма уьш дӀайохуш дукха къахьега а ца дийзира. Дерзинчу дегӀана тӀейуьйхина чу бамба буьллуш аьхна тужурка а, хеча а, когахь тиша неӀар-мачаш – и дара дерриг веллачун духар.

– ХӀинца, Делан дуьхьа, хӀара Аюб лийчор ву-кх вайша, – элира Ӏабдул-Ӏаьзама, азделла, массо даьӀахк тӀейаьлла дакъа уьнна тӀе а диллина.

Ӏалхина хаьара Ӏабдул-Ӏаьзама велларг лийчош йехк хӀунда лелайо. ХӀара таханлера болх денна бохург санна бан безачу Ӏалхина дукха гинера модаша а, мезаша а дуьзна декъий. Мезий хуьлура коьрта тӀехь, цкъоцкъамашна, можана, мекхашна йуккъехь а, чу-кӀелахь, чо мел баьллачохь. Уьш, и йехк хьоькхуш, дӀадохура, цунах а гӀуллакх ца хилча, цхьацца йолу меттигаш уьрсаца йаша йезаш нислора.

Цхьадика, Аюбан дакъа оццул ирча дацара. Ша мел мацалла вуон хьоьгуш хиллехь а, ламазна дегӀ цӀена лелийнера цо.

– Дуьненахь адамашна лело сийлахь а, хала дерг – оьздангалла йу. ДегӀан а, син а оьздангалла. Ша мацалла мел доккха Ӏазап хьегнехь а, дегӀан а, син а оьздангаллех ца вухуш, Далла дуьхьал ваха хӀара. Цхьаьнгге а шегара бала ца балхий, цхьаьнгге а йеха а ца ваха, цхьаннен а рицкъанна тӀе куьг а ца даьхьи. ДегӀ цӀена а лелий, ламаз-марха а ца дити. Миска, цхьанхьа шен йийбарх цхьа хӀума а йоьхкина, и цхьа кад хьаьжкӀаш йохьуш вогӀуш, кхелхина. Дала гечдойла хӀокхун-

на!

– Кху чохь йисинчу хIуманашна хIун дийр ду? – хаьттира Iалхас. – Кхузахь хIокхуьнан гергара стаг а ма вац?

– Цхьа аьтто боц-боцчарна хIокхунна а, доьзална à тIера сагIина дIалур йу-кх.

Лийчийна дакъа истанга йукъа а хьарчийна, боккхачу меха тIийриг йоьллина, гена-гена маха а боккхуш, истанган йистош дIатийгира Iабдул-Iаьзама.

– ХIан, Аюб кийча ву-кх хIинца. ХIара Iазап хьегна ваьлла декъала да а ву. Сарыбай, салаз уьйтIа озайел!

…Тезет, кадам… уьш дIадевллера хIокху тIаьххьарчу масех баттахь. Веллачунна КъорIан дешар, зуькардар, сагIадаккхар а дагадогIучохь а дацара. ХIинца хIара Аюб санна, лийча а вой, истангна йа йургIанна, йа одеялна йукъа а хьарчавой, шина-кхаа стага дIахьой, дIавуллура. ГIо дан и шикхоъ стаг воцуш, зудчо – майра, нанас – бер, йишас – ваша, берийн гIоьнца, йа ша салахь тIехь, йа ги а тухий, йа лами тIе а вуьллий текхош кешнашка а вуьгий, цхьа ах метр кIорга каш а доккхий, тIехь йеса а, заIам а ца доьшуш, белларш дIабухкуш меттигаш дукха нислора гондIарчу йарташкахь.

ХIара Iабдул-Iаьзам дIаваьлча, хIокху Покровкехь болчу нохчашна а изза хир ду.

Хьалххе кхуза веанчу Iелас а, Межеда а, Мусас а цхьа метар кIорга каш даьккхинера.

Кошан коьрте йоьгIначу дечигна тIе Аюбан цIе йазйира. Цуьнан ден цIе цхьанне а ца хаьара.

ТӀаккха Ӏабдул-Ӏаьзама, дагахь йеса а, заӀам дешна, доӀа дира.

ХӀокху Покровке нохчийн ткъа доьзал балийна. ХӀинцале кхузахь шовзткъа сов каш ду…

X

Йуьрта йистехь, кхечарех къаьстина, буо санна, гӀийла го цхьа цӀа. КӀезиг ча а тухуш биначу поппарх доьттина, цкъа а хьахаза долу цуьнан пенаш гуобаьккхина эттӀа, мохана дуьхьало йоцуш ду. Уьш къарздина тӀедиттинчу гӀийн хьоккхамаша. ХӀинца а ду уьш масех цхьана пена тӀелатийна, хазза[7] дакъадалаза. ТӀе латта а тосуш, легӀана биначу тхов тӀера дика охьа ца хьоду хи. Цо тӀейелхийна тховн йистеш экхано ка диттича санна йу.

Аннаш херадевлла тиша неӀ схьайиллича, боданечу жимачу цӀа чу волу. Цхьа долчу цхьана коран шина бӀаьрган ангалеш а дац. Уьш доьхначу теӀийна тиша тӀелхигаш йу. Чохь гуш йац мотт-гӀайба а, кад-Ӏайг а. Мел стомма а стаг чухула паргӀат хьала а валалур волуш йолчу товханан шуьйрачу туьнкалгехула охьадеттачу догӀанна кӀел лата ца туьгуш, кӀур туьйсуш сийса тӀуьна гӀий. Гобаьккхина чухьоьккучу мохо арабала ца буьту кӀур чухула го бохуш хьийза. Цо Ӏарждина пенаш а, тхов а, сегӀаз хьаькхча санна, лепа.

Оцу чухула дӀа неӀ йолу дехьара цӀа цӀена а, мелла а чохь йийбар йолуш а у. Цхьаъ бен кор дацахь а, и ша дерриг анга-

[7] Хазза – дика, кхочуш

ли диллина ду. Поппаран терхешна тIехIоттийна масех пхьегIа йу, хьарчийна маьнги тIе йоьттина мотт-гIайба, пешахь йогуш йоккха цIе а.

Ткъа дуьххьарчу боданечу цIа чохь, цхьана маьIIехь тIуьначу цIенкъа тесн준у истанган бIегIага тIехь, хьарчийна тиша тужурка гIевланга а йиллина, дуткъачу йургIанна кIел когаш мере оьзна Iуьллуш зуда йу. И адаман овгол бегабора. Хезара вовшехйеттало цергаш. НеIарх, корах а чу хьоькху шийла мох эттIачу йургIанах чекхбуьйлу. Шелло меженаш дIахьулйан гIерташ, йургIа тIеуьйзу цо, амма а кхечахьа деллалой, ков долу. Сихдина садоьIу. ДегI дегадо. ДегIа тIехь хьацар ду, амма цунна шен кийрахь ша болуш санна хета.

– Шеллуш леш йоллу-кх… Везан Дела, хьан болх бу-кх… Дависа хьо дуьненан… Букъа тIехьа йургIа таIо стаг мукъане а велара…

ХIан-хIа, цхьа а вац цунна орцах вала. Маилан маьхча Асвад эвла йуккъе ваьлла, цуьнан зуда Себила а суьйранна бежанаш оза ферме йахана. Товханна чухула охьа цIийна тIехьа цхьа ши адам луьйш хеза.

Сихдина доIу са йуха а оьзна, йеттало цергаш тIетта а таIийна, Занус ладугIу. Цунна девза оьрсийн а, гIиргIазойи а маттахь дешнаш лехьош цхьаьнца къамел дан гIертачу Асвадан гIоргIа аз.

«Кхайкха-те со цуьнга? – ойла хуьлу Занун. – КIел мох хьоькхучу йургIа таIадойтур дара-кх. Йа, хьанна хаьа, сох къа а хетта, шайн чуьра деана, суна тIе йургIа таса а мегий

цара-м…»

Йургlанан маьlиг дlа а тосий, корта гучубоккху Занус. Хи чу lоьттича санна, хьацар доьлла йуьхь. Цунна тlелетта lаьржа месаш. Кхоххкийначу бlаьргаш чохь лепа чухlиттина бlаьрхиш. Оьгlазе шок йетташ, товханна чухула охьахьоьккхучу мохо сихха шелдо йуьхьа тlера хьацар. Арара гlовгlанаш дlатоь.

Занус шен корта йуха а йургlанна кlел буллу. Йуха а уьйриг хилла горгделла цуьнан эгlаза дегl дегадо, йуха а йетталo цергаш, садеlар чехкадолу. Коьрте цхьа башха ойланаш хьийза, бlаьргашна хьалхахlуьтту бес-бесара суьрташ…

…Генахь йисина йина йурт. Цигара исбаьхьа lалам. Школехь доьшуш даьккхина ирсе ворхl шо. Жимчохь дуьйна цунний, Маилний йукъахь кхоллабелла безам. Щlеххьана иккхина тlом. Хlетта ткъайасна шо кхаьчна Маил шен лаамехь фронте вахар. Зану коьртехь а йолуш колхозехь вовшахтоьхна мехкарийн звено. Тlом толамца чекх а баьлла, Маил цlа а вирзина, цуьнца цхьаьна хlусамехь гуттаренна а йаха охьахаа ша сатийсар. Курскана уллохь шена чов хилла аьлла, Маилера деана кехат. Масех бутт баьлча цхьа ност йоцуш, некха тlехь орден, медалаш йолуш винчу йуьрта иза цlаверзар. Шаьшшинна вовшийн дуьххьара гина буьйса…

Иза дара Занун доттагl Асет йолчохь. lасанашна тlе а тийжаш, неlарх чоьхьаваьлла Маил, дуьхьал хlоттийна лаьттачу гlанта тlе охьа а хиъна, lасанаш улло пенаца дlа а хlиттийна, вела а къежна, Зануга хьаьжира. Зануна гора шена хьалха

хиъна Iен оза, Iаьржа йуьхь йолуш, Iаьржачу месашна йуккъехь сирделла чоьш долуш жима стаг. Маил хийцавеллера. БIаьргаш а бацара, хьалха санна, самукъане. Мел иза лачкъо гIертарх а, царна чохь гIайгIа гора Зануна.

Зану, охьахаа ца кхеташ, ирахь лаьттара.

–ТIаккха, Зану, хьан гIуллакхаш муха ду? – хезира цунна Маилан хийцаделла аз. БIаьрхиша тIехула марха тесначу Занун бIаьргашна хьалха шалхадуьйлура Маилан сурт.

– Хьо йист ма ца хуьлу? – бохура Маила. – Ирахь ма латта, охьахаа.

Зану йоккхайера цIа чохь шаьшшиннал сов кхин адам цахиларх! Шен берриге а ницкъ тIебахийтина, ца йелха гIерташ, къурдаш деш, шеддаш логехь сецадора цо. Амма ницкъ кхачалуш лаьттара. Цунна гора, мацах цкъа самукъане, могаш, каде хилла, ткъа хIинца цхьа ност йоцуш, дуьненан самукъанах хаьдда, хеназа къанвелла цуьнан хьоме Маил. ХIун дийр ду цо? Хьан хьостур ду цуьнан доьхна дог? Цуьнан-х да-нана, йиша-ваша а дац.

Занус, ша йолччу охьа а лахйелла, шина а куьйга корта а лаьцна, дагна маршо йелира.

– Хьо хIунда йоьлху? – воьхна хьаьвзира Маил. – Йа со дийна цIаверзар хаза ца хета хьуна?

– Маил… Хьуна и лазам болучул, со йеллехьара… Ас хIун де хьуна?…

Зану йоьлхура. Цуьнан дог хьааре ладоьгIуш, вист ца хуьлуш цхьа хан йаллалц Iийра Маил.

– Уьш ма дийцалахь, Зану, – элира цо эххар. – ТӀом – тӀом бу. Цигахь чов хуьлу, вала а ле. Суна цхьанна хилла ца Ӏа хӀара лазам. Миллионаш байъина, бойъуш бу. Миллионаш, со санна, заьӀап хилла, хир болуш а бу. Ткъа сан ност а, сан са а хӀун йу? Со хӀаллакьхуьлуш, чекхбаьлла хили белара хӀара къиза тӀом.

Муха йолу а ца хууш, сиха чекхйелира гуьйренан и йеха буьйса. Цул тӀаьхьа ши бутт баьлча, Маиле йахара Зану. Йеххачу хенахь дӀатесна лаьттина цуьнан ков-керт цӀинйира Занун тӀаламечу куьйгаша. Керла бахам вовшахтухуш цаьршинна гӀо дира доттагӀаша а, Занун дас-нанас а. Цаьршинна-м иэша а ца оьшура и бахам. Шаьшшиъ цхьаьна хилчхьана, дерриге а дуьне шайн долуш санна хетара. Моьттура, ирс шаьшшиннан карахь ду, шайна цкъа а, цхьа а тайпа сингаттам, бохам а хир бац. Амма, стага ца лехарх, ца бехарх, ла ца дегӀарх, иза ша тӀекхочуш хиллера. Иза кхечира, цушиннна кхаьчна ца Ӏаш, дерриге а халкъана.

…ЦӀемза, шийла 1944-чу шеран февралан ткъе кхоалгӀа де. И доьхна деана кхаарин де. Хиндерг массарна а къайлехь лаьтташ бина и беха цхьана беттан некъ. Генахь бисина Даймохк. Мичахь бу а, дийна бу – бац а ца хаьа маьӀ-маьӀе дӀасабаржийна гергарниш, йуьртахой.

Маилан хеназа кхалхар…

Легашка хорам хӀоьттинчу Занус йуьхь тӀера йургӀа дӀатесира.

– Маил… Кхин гур вац-кх суна хьо…Кхин гур вац-кха…

Дех-ненах, йиша-вешех хилларг а ца хаьа… Массарех хаьдда, цхьа йиси-кх со…

Зану шен ойланех йукъахйаьккхира, чIогIа неI тIе а тухуш, чувеанчу Асвада. Ша уьйзу са, шен дего дегI сацо гIерташ, къовлайелира Зану, марваша цIа чу веача. Амма Асвад, кхуьнга вист ца хуьлуш, дехьа чу велира. Цхьаъ шегара хьал хоттуш вистхилча а, шен цамгарна маслаIат хир долуш санна хетара Зануна. Цуьнан къоначу, могашчу дегIана дуьххьара кхетта цамгар йара иза. Нагахь хIара йахлахь? Дуьххьарлерчу дийнахь а уьш иштта ида боьлча, тIаьхьа хIун хир ду?

Шина цIенна йуккъера неI йеллайелира. Сехьа чу ваьлла Асвад, цкъа-шозза чухула дIаса а волавелла, тIаккха Зануна улло охьалахвелира. Зануна хааделира цо шен букъа тIехьа йургIа теIош. Иза тоьира мискачу зудчунна там бан.

– Зану, – меллаша, цхьанна хазарна кхоьруш санна, кхайкхира Асвад.

– ХIун бах ахь, кIант? – йургIанна кIелхьара хьала а ца таьIаш, жоп делира Занус.

– Дехьачу йалахьа. Хьоьга дан къамел дара сан.

Асвад, кхин хIумма а ца олуш, шайн цIа чу вахара.

Асвад пхийтта шо воккха вара Маилал. Шен деншичин кIант фронтера цIа веача, цунна Зану йалош, бахам меттахIоттош а дика хьийзира иза. Кхуза схьакхаьчча а, хала хан тIехIотталц Маилан дола а дира цо. Амма, тIаккха кIез-кIезиг хераволуш, эххар а, дIатесира. ТIамехь а, Iожаллина хьалха а атта ца вуху стаг, амма къеллина хьалха ца вухуш дук-

ха къонах ца волу. Ткъа Асвад къонахашца вагарван стаг а ма вацара.

Махкалла а, мацалла а ца лайра Маилан заьIапчу дегIо. Цкъа узар дина а, цкъа латкъам бина а, шен дагара ца хоуьйтуш, халонех къурдаш деш, хIара санначу боданечу, тIуьначу цIа чохь салтийн чоина кIел тийна дIакхелхира иза. Цхьа волчу гергарчу цхьана стагах къаьстина Зану, буо санна, цхьалха йисира. Къона нус цхьа йита ца лиира а хаац, йа цуьнан къоначу ницкъах шайн ков-кертахь дечу гIуллакха тIехь пайдаэца лиъънера а хаац, цкъа цхьана дийнахь веанчу Асвада шайн хIусаме дIайигира иза. ХIетталц, урамехь тIекхаьчча, а цуьнга чомахь вист ца хилла Асвад оцу дийнахь дуьйна дика вара цуьнца. Себила цIахь йоцуш меттиг нисйелча, цхьа кана ахьар, йа хьаьжкIаш, йа мукх, шаьш йууш йисча сирла чорпа луш а меттигаш йогIура.

«Кху шийлачу цIа чохь, тIуьначу цIенкъахь, гуьйриг санна Iуьллучу сох къахетта хир дац-те цунна, – ойла йора цо. – Дехьа, довхачу цIа чу а йигна, йовхха чорпа а малийна, маьнги тIе йижор йац-те…» ТIаьхье кхин ойла гIертара коьрте. «Нагахь со цаьршинна совйаьлла хилахь? Со иштта цомгаш кIелйисарна кхерабеллехь? Майрачуьнга со арайаккха а аьлла Себила балха йаханехь? Дехьа чу а кхайкхина, марвашас со йитахь? Везан Дела, тIаккха со мича йаха йеза! Со хьанна тIетовжа йеза! Со хьанна хьашт хир йу. Шаьш шайн синошна а хIун дийр ду ца хууш бIарзвелла ма хьийза массо а. Суна сайн нах карабаллац, со царна тIекхаччалц кху, чохь

йитахьара…»

Уьйриг хилла коьрте хьаьвзинчу оцу ойланаша Занун дегIа тIе хоршин керла чарп тесира. Кегийрачу тIадамашца беснешна тIехула догIанах охьахьоьлхура дуьра бIаьрхиш. Садукъо санна, логехь соьццра кийрара арагIерта йелхаран къурдаш. Амма… амма маршо йала ца йеза делха гIертачу дагна? Кийрахь сацо беза, тIехтаса гIерташ, кIеж туьйсу бала…

Зану дехьа чу йогIург хиларх догдиллина, Асвад, йуха а сехьа чу а ваьлла, цкъа-шозза йовхарш а тоьхна, цунна улло охьалахвелира.

– Зану…

– ХIун боху ахь, кIант?

– Хьо дехьа чу ма ца йели?

Асвада, цуьнан коьрта тIера йургIа меллаша дIа а тесна, тIе хьацар тесна догучу хьаьжа тIе шен шийла куьг диллира.

– Хьо йоьлхуш ца хилла?

– ХIан-хIа, хьацар ду иза…

– Дехьа чу йалахьа цхьана сахьтана.

– Ас хIун дийр ду цигахь?

– Хьоьга дан къамел дара сан, – Занун хьаьжа тIе летта месаш дIахьаькхна, нис а йина, беснеш тIе масазза а куьг хьаькхира цо.

Зану меттахъхьайра. Амма, цхьана сохьтехь тIех лаьттинчу хоршано чуьра са дIадаьккхина, лозуш гIелделлачу дегIо аьлларг ца дора.

– Дехьа чу йала гIора дац-кх соьгахь, кIант. ХIинца а хор-

ша тIера йалаза йу со. Айхьа аьндерг кху чохь алахьа, ас ладугIур ду хьоьга…

– Корта вуон лозу хьан? – коьрта тIе йуха а куьг диллира цо, – хьо дехьа чу йалайелча, дика-м хир дара.

– ГIатталур йац-кх со…

– Ца гIатталахь, хIун дийр ду ткъа. Кхузахь эр ду ас-м сайна ала луург, – аз хийцира Асвада… – Гой хьуна, Зану, суна ваша а, хьуна хIусамда а иэшаре ца хьожуш, Делан Iожаллица Маил дIакхелхина. Мел шена дукхавезарг валарх, висинарг ца ваьхча ца волу. Хенан йохалла велларг а вицло. Стага зуда а йалайо, зуда маре а йоьду. Ткъа хьо къона а, хаза а йу. Майрачуьнца цхьана шарахь бен ца йаьхна хьо. Майра веза хан йу хьан.

«ХIан, хIинца хуьлуш доллу со кхийринарг, – даг чу тесира Зануна, – йита а йитина, со арайаккха воллу хIара…»

– Амма маре йаха а, зуда йало а хала хан йу хIара. Ас-м баттахь а, шарахь а тхайца кхобур йара хьо, тIаккха тхуна а кIордо там бу хьо. Кху чуьра оха арайаькхича тIе йаха меттиг а бац хьан. Хьайн нах мичахь бу а, дийна бу бац а ца хаьа хьуна. Цхьаммо а, къахетта, тIелоцур ала меттиг а бац хьан. ХIора а воллу шен дегI хене ца даккхалуш.

Мел леррина ладегIарх, хIинца Зануна ца хезара марвашас дуьйцург. ХIинцале а цунна ша оцу шен йургIанан тIелхигца, чуйаха хIусам а йоцуш, йерзинчу стигланна кIел цхьанхьа йоьжна Iуьллуш гора.

– Ас хIун дан деза, со мича йаха йеза?! – шен бертаза узар-

ца мохь белира цуьнан.

– КӀелхьарйала цхьа некъ бу хьуна, Зану. Хьо соьга йерза йеза…

Шен дегӀа тӀе кхехкаш долу хи тоьхча санна, йагийна, шен хьаьжа тӀе диллина Асвадан куьг дӀа а кхуссуш, метта кӀегар охьахиира Зану. Цкъа а ца хилча санна, тӀепаза йайра дегӀа тӀера хорша. Мацалла гӀелйина овкъаран баса йирзина оза йуьхь, даӀ санна, цӀиййелла йогура. Цунна гора, мокха цергаш гучу а йаьхна, цхьа кӀанцӀар жӀаьла санна, къежаш, шега хьоьжу Асвад, цуьнан эхь дайна стешха ши бӀаьрг а.

Зану шена тӀекхета йоллуш санна хетаделла, Асвад шершина йухахилира. Амма зудчун дагахь кхин дара. Оцу йоццачу йукъана цуьнан бӀаьргашна хьалхахула хьийзаш чекхдийлира и тӀаьххьара масех шо. Школан шераш… шен а, Маилан а безам… иза фронте вахар, цуьнга ладоьгӀуш, цунна бохам хиларна кхоьруш, и цӀа верзаре сатуьйсуш, кийра ша боьллича санна, ша текхна ши шо; ност йоцуш иза цӀаверзар… Асет йолчохь шаьш цхьаьнакхетар, цуьнга маре йахар; цӀера даьхна де а, малхбале цхьана беттан некъ а… везарг кхалхар… Маил веллачул тӀаьхьа, зуда цӀера масазза йолу,

Асвада шен йина терго…

– Асвад! – дегочу озаца дуьххьара цуьнан цӀе йаьккхира Занус. – Хьо ма-варра ца вевзаш, таханналц кху хьан тхов кӀел буьйсанаш йаьхна ас. Кху керта йогӀучу дийнахь йелла хилла йелара со. Иэхь ца хета хьуна сан йуьхьа дуьхьал хьажа? Сан цӀийнда-х хьан ден шичин кӀант, хьан ваша вара.

Цуьнан коша тIе доьттина хи а ца дакъаделла. Хьуна со мила йу моьттура?

Асвада шен йолу-йоцу майралла тIегулйира.

– Сацайе и хьайн муцIар! – тIечевхира иза Зануна.

– ХIан-хIа, Асвад, ас сайн муцIар сацор йац, ткъа хьайниг сацор йу. Хьуна хьайн маьхча Маил вицваларх, суна ца вицвелла иза. Вицлур а вац, суо Делан эхарта йаххалц, – Занус шен дага тIе буй туьйхира. – Иза-м кху чохь вай, Асвад. ХIуна хIун моьттура? Со къона хиларх, цхьана шарахь бен майрачуьнца цхьаьна цайахарх, со майра везаш лела-м ца моьттура хьуна? Со, цIийнда а велла, йиша-вешех а йаьлла, гIаддайна, цамгаро а лаьцна, кху хьайн сени чохь охьайоьжча, ас сайн сий а, оьздангалла а йухкур йу-м ца моьттура хьуна? Бакъ дац, Асвад, хьуна моьттург! Сан кийрахь детталург-м нохчийн зудчун, оьздачу зудчун дог, пхенашкахь кхехкарг нохчийн цIена цIий дуй! Амма хьан дог а, цIий а шеконехь ду!

– Сацийта ца боху хьоьга, йилбаз! Цхьанна хозуьйтур ду ахь.

– Хезан шена! Дависарг-йаI, ас, тIе а йаьлла, мохь тоьхча, дуьненна а хезар долуш цхьа лекха лам белара, адамашна маварра вовзуьйтуш, хьо дIакхайкхо! Иэхь хетар дарий хьуна? Дацара, КъорIанора-кх! Иэхь хета йуьхь а, йахь а мичахь йу хьан!

Зану, шен тужурка тIе а йуьйхина, дегочу куьйгашца шен йургIа а, истанг а дIахьарчо хIоьттира. ТIаккха, царна тIеху-

ла къевллина бухка а бихкина, уьш шен ги а тийсина, сонехь Іуьллу ша дечке лело жІоммагІа кара а эцна, арайала кечйелира иза.

Асвад кхеравелира. ХІинца арайалийтахь, цо-м иза нахала воккхур ву. Цаьршиннан хилла къамел цхьанна хазахь, иза велла дІаваллалц цуьнгахь безам хир бац цхьана а стеган. Зударшна, тІехула тІе, гергарчу зудчунна, йамарт хиларал доккха иэхь ма дац нохчийн. Иштта стаг, тІулгаш детташ, къиза вуьш, йуьртах а, махках а воккхуш хилла. Ткъа несана йамарт хилла бохург дуьйцу хезна а дац. Кхеро йеза хІара.

– Ахь хІун до? – Занун некъ лецира цо.

– ХІун до бохург, хІун ду? Арайолу-кх. Кху хьайн йамарт цІа чохь со кхин дІа а йуьсур йу-м ца моьтту хьуна?

– Арайаьлла, стенга гІур йара хьо? Хьуо дагайоьхна Іаш бу-м ца моьтту хьуна нах?

– Дуьне доккха ду. Сайн Іожаллина меттиг миччахьа а карор бу суна. Кху чохь йалар а сийдоцуш хета суна. Ткъа нахах жоп ахь ма ло. Хьо санна, боьха дац адамаш…

– Ас хьоьца йинарг-м забар йарий

– ХІаъ, оьзда забар йу иза-м!

Ша бохург ца хуьлийла хиъна Асвад ша лелийнарг кхечу агІор дерзо гІоьртира.

– Хьо нах безаш йу бохуш, хезнера суна. Цундела хьо зиэн гІоьртира со…

– Зиэйелин хьуна?

– Со тийши наха дуьйцург бакъ цахиларх. Хьайн сал-

пал охьайилла. Вайшинна йуккъехь хиллачу къамелах лаций цхьана а адаме цкъа а бага ма гӀаттайе. Нагахь ахь цхьа дош аьлла меттиг хаалахь, ас аддамна хӀума ца хоуьйтуш, са доккхур ду хьан. Охьайахка хьайн гира хӀуманаш!

Занун гира йургӀа а, истанг а схьадаккха дагахь, тӀе куьг кховдийра Асвада. Амма, цхьа гӀулч йуха а хилла, Занус, куьг тӀехьа а дохуьйтуш, жӀоммагӀа хьалалецира.

– Сох куьг ма Ӏотталахь, ас, диг тоьхна, корта батӀор бу хьан! Хьан несалара со дӀайаьлла, суна хийра стаг ву хьо. Некъ бита суна!

ОьгӀазаллех буьзна, цӀе санна, богучу Занун бӀаьргаш чохь бохалур боцу сацам гина Асвад, кӀилло йуьстах а иккхина, дехьа чу велира.

Мийра тоьхна неӀ дӀа а йиллина, арайаьллачу Зануна, лергашкахь дера шок йетташ, дуьхьалкхийтира Ӏаьнан тӀаьххьарчу денойн шийла тӀуьна мох.

Асвадан кертара арайаьлла Зану урамехь йехха лаьттира, ша мича гӀур йу ца хуьуш. Хелипат дагайеара. Амма иза йуьртан дехьа йистехь гена йара. Цига дӀагӀерта дегӀехь ницкъ бацара. Цхьа-ши цӀа дехьа тоьли чохь Ӏаш долу бераш дагадаьхкира цунна. Царах воккхахволу кӀант Решед дечке баханчохь цкъацкъа ЗанугӀаьрца нислора.

И буьйса оцу берашна йуккъехь а йаьккхина, шолгӀачу дийнахь

Ӏуьйранна хьалхе Хелипат йолчу йаха дагахь, шен моттгӀайба ги

а тоьхна, новкъа йаьлча, ша хIун до а ца хууш, эвлал арайелира. ХIор а дIа тосучу гIулчаца дегI гIелдала доладелира. Гира мохь беза бацахь а, амма кийрарчу балано, кIез-кIезиг саттош, букархьовзийра нийса букъ. Цунна ца хаалора цIеххьана тIеделха доьлла, раз йуьхьа дуьхьал деттало шийла догIа, дегIах чекхбуьйлу шийла мох. ДогIанах а ийна, беснешна тIехула комаьрша охьахьаьлхинчу бIаьрхиша хIоттийначу дахкаро долчу тIе а кхолийнера цунна и йочане де.

Урамехь дуьхьалкхеташ стагга а вацара. Массо а шен-шен хIусаме воьллинера цIемзачу дийно. Диттийн дерзинчу гаьннашна тIера охьалиэдара догIанан мела тIадамаш. Моттало-ра, уьш а шеца цхьаьна, къаьхьа бIаьрхиш Iенош, доьлху. Ткъа Зану хьалха дIайоьдура. Цо хIинца тергал а ца бора хатт, ца ларйора когара хIетталц ша леррина ларйина Маилах йисина хохолаш а. Иза хьалха дIайоьдура, амма стенга йоьду шена а ца хаьара.

Стенга гIур йара иза? Асвада ма-аллара, цхьа а вацара иза шайн хIусаме йаре сатуьйсуш. Вац цхьа а йуьртахо а, гергарниш а. Цхьа волу цхьа йуьртахо марваша Асвад а йамарт хили. Мичахь бу-те бисинарш? Ца хаьа. Хьаьнга балхо беза дагна Iаьткъина къаьхьа бала? Вац цхьа а.

«Вац цхьа а. Сайн нах лоьхуш, бIаьргаша йуьгучухула дIайахча? ХIан-хIа, тIаккха а гена гIур йац. Баттахь шозза вогIу комендант нохчашка куьйгаш таIадайта. Иза ван ши де бен ца дисина. Куьг таIо шена тIе ца йеача, цунна хуур ду хIара йедда йаханийла. ТIаккха тIаьхьа орца доккхур ду. Йа

орцане а ца хьоьжуш, хьалха тIекхаьчначу милцочо йухайалор йу. ТIаккха, хан тоьхна, Сибрех йохуьйтур йу…

Зану, йуьртал ара а йаьлла, шакъаьстина лаьттачу гу тIе хьалайелира. Кхузахь нохчийн кешнаш дара. Дуьххьара дIавоьллинчу шинна-кхаанна гIевланга хIиттийна халла къаьсташ тIе цIераш а, терахьаш а йаздина шога тIулгаш дара. Жимма тIаьхьо беллачеран гIевланга йоьгIна IандагIан дечкаш. Царна тIера йозанаш тоххара дIадайна. Ткъа дисинчу кешнийн гIевлангахь йоьгIна хIумма а йац. ТIе буц йала а кхиале, бицбелла оцу баьрзнашна кIел берш. Церан тIаьхьенаш дIайевлла, йа мацаллина Iоххуш йу. Белларш дагабогIучохь дац дийначийн хьал.

Кешнийн баьрзнашна йуккъехула хьийзаш йоьду иза. ГIевланга боьгIна гIамаран лоха тIулг а болуш, тIаламечу куьйгаша боккхачу безамца хьаьхначу кошан борзана тIехь соцу цуьнан ши бIаьрг. Цигахь дIавоьллина цуьнан хьоме Маил. Цунна тIейогIу иза даим а, шена бала базбелча. Кхузахь Маиле далхадо цо шен дог. Цуьнан бIаьргех Iенначу мелачу хиша кхиийна оцу кошан борза тIера йушанан корсам.

Зуда цкъа кошан гIевланга охьалахло, тIаккха, цхьа дуьххьало хаьддачу хих тера, цIеххьана мохь олий, барз мара а къовлуш, цунна тIейужу. ХIан-хIа, иза зударийн цIогIане йелхар дацара. Дуьххьара баьллачу маьхьарна тIаьхьа хезара беха узам. Шен садукъдала доьлча, логе ка а детташ, гIайри тIе теснaчу чIеро санна, бага а гIеттош, йуьхь сенйелла, халла сауьйзура цо. ДегIера ницкъ эшар дара а хаац, йа йелхаро дог

хьаийна дара а хаац, амма зудчун йелхар, тӀаьхь-тӀаьхьа лагӀлуш, эххар а дӀатийра.

Йакъайеллачу баца тӀе деттачу догӀано кӀеда татанаш дора. Ши бӀе метр бен гена йоцчу школехь бехха горгали бийкира. Цуьнан зов дӀатен а кхиале, зевне маьхьарий а детташ, школа чуьра арахьаьлхира бераш. Амма Зануна уьш цхьа а гуш а, хезаш а дацара. Цунна ца хаьара, школина уллохула ша тӀехйолуш, корах арахьаьжначу Николай Кузьмична ша гинийла а, тӀаккха, араваьлла иза, шена тӀаьхьахьоьжуш хӀоьттина лаьттинийла а, хӀинца иза, Ӏасанна тӀе а тийжаш, оцу догӀанехула кешнашка хьалагӀерташ вуйла а…

«Маил, сан хьоме Маил, ас хӀун де-те? – бохура Занус шаршца ша-шега. – ХӀунда ца йели Дала вайшинна цхьаьний Ӏожалла? Гой хьуна со, цхьаъ бен воцчу хьан маьхчин йамартлоно ара а йаьккхина, тӀетовжа верас воцуш, кху доьхначу дийнахь хьо волчу йеана? Деле со йехахьа, Маил, дӀайигахьа со кху къизачу дуьненара.»

ЦӀеххьана цуьнан даг чу иккхира воккха стаг Ӏабдул-Ӏаьзам. Цхьамма цуьнан цӀе йоккхуш, ша цунна тӀехьоьхуш саннa хетаделира цунна. Меллаша хьала а нисйелла, куьйгех летта хьаьрса поппарш а ца гуш, уьш бистинчу бӀаьргех а хьаькхна, шен йуьхь мажйира цо. Воккха стаг дагавеача, цхьабоккха мохь шен гира охьабоьжча санна, сапаргӀатделира цуьнан. Ша а цецйуьйлура иза хӀинццалц шена Ӏабдул-Ӏаьзам дага ца варах. Иза ма ву дан амал доцуш кӀелвисинчун гӀо деш. Цуьнан гӀийлачу хӀусаме ма йоьду хӀинца Зану сан-

на, массарех хаьдда йисина зуда, байлахь дисина бер. Зударийн гергарниш лоху, бераш, Іедалца гІайгІа а бой, берийн цІеношка дІало. Зануна дуккха а ма хаьа цо дина дика гІуллакхаш. Иза тешна йара шена и нийса некъ Маила гайтина хиларх.

Оцу ойланаша дІалаьцна Іачу зудчун белша тІе цхьамма дайн куьг диллира.

– Ахь хІун до, Зану, кху доьхначу дийнахь кешнашна йуккъе а хиъна? –кІеда-мерза бехкашдаха вуьйлира иза. – Бистина ши бІаьрг, хотташа йуьзна йуьхь, ткъазйевлла бедарш. ХІан-хІа, кхузахь цІанлур йац хІорш. Йало, дІога татолна тІе а гІой, хьайн йуьхь-куьг дила.

Зану, дуьхьало ца йеш, йист ца хуьлуш, татол долчухьа дІайолайелира.

Шена хьалхарчу коше леррина хьежа хІоьттира Николай Кузьмич. Цунна шера девзира Маилан каш. Шина фронтовикна, шина заьІапхочунна йукъахь чІогІа гергарло тасаделлера цига нохчий балийначу дуьххьарлерчу деношкахь дуьйна. Амма цунна ца хиънера Маил цомгаш хилар а, иза дуьххьалдІа мацалло кІелвитина хилар а. Цунна ца хиира иза вала воллучу хенахь а. Маил дІавуллучу дийнахь нахаца цхьаьна кху кешнашка веара Николай Кузьмич, амма, баккхийчу нахана ша кешнийл чоьхьаволийла ца лаьийла а хиъна, арахьа сецира иза.

– ХІаъ, доттагІ, декъаза хили хьан Іожалла, – элира цо, доккха са а даьккхина. – «Даймахкехьа! Сталинехьа!» бо-

хуш, шийла автомат хьалха а лаьцна, фашисташна тӀе хийла атаке ихна хир ву-кх хьо. Иштта – эзарнаш нохчийн кӀентий а. Мила ву-те хьуна а, хьан жимачу халкъана а бохамна харц дош аьлларг? И хаттар ахь дукхазза а дира соьга. Ткъа суна ца хаьара хьуна жоп дала. ХӀинца а ца хаьа. Амма, хуур ду. Хено къастор ду дерриге а. Бехкеволчуьнга луьра жоп доьхур ду. Цунах тешалахь… Ткъа хӀинца паргӀат Ӏилла хьо.

Догдоьхна Николай Кузьмич, Ӏасанна тӀе а тийжаш, Зануна тӀевахара. Йуьхь-куьг дилина а йаьлла, шен йуьхьах йургӀанан маьӀиг хьоькхуш йоллура иза.

– Гой хьуна, хӀинца цӀанйели хьо. Дийцал хьайна хилларг.

– ХӀумма а ца хилла…

Занун бӀаьргаш йуха а хих дуьзира.

– Бакъ дац и. ХӀуъу хиллехь, а цхьа цатам хилла хьуна. Суна цкъа а ца гина хьо иштта гӀийла, догдоьхна.

– ХӀумма ца хилла, Николай. Дуьххьал дӀа са а гатделла, Маилан коша тӀе хӀотта йеанера со…

– Ткъа мотт-гӀайба стенна лелайо ахь гихь?

Шен бӀаьргех хьаьлхина хиш къайладаха дагахь, карара диг охьа а дожийна, иза схьаоьцучуха охьатаьӀира иза.

Цкъа ойла хуьлура цуьнан шена хилла бохам цхьаьнгге а ца бийца. Амма зудчунна кийрахь сецо тӀех беза бара цуьнга кхаьчна бала. Ша иза балхийча, жимма а синна паргӀато хир йолуш санна хетара. Ткъа мила ву цул тӀаьхьа, Николайна санна, Маил везнарг? Цхьа а вац. ХӀуъу хилахь а, дуьйцур ду цо. Амма Зануна Ӏаламат кӀезиг хаьа оьрсийн мотт. Ткъа

цуьнгара бала балхо-х ненан мотт а тоьур бац.

– Чуйаха меттиг боцуш йисина со…, – элира цо, беснеш тIера бIаьрхиш пIелгашца дIа а хьоьккхуш.

– И бохург хIун ду? Хьо марваша волчохь Iаш йу, ма элира ахь селхана. Цо ара-м ца йаьккхина хьо?

– ХIан-хIа! Нохчийн закон дац хьаша йа гIаддайнарг а чуьра аравоккхуш. Уьш шаьш а халла бохкура…

– Ткъа хьан хьайн гергара нах бац?

– Бу. Амма мичахь бу а хаац.

– ХIаъ, хьо-м царах хаьдда лелий. Дицделлера суна. Мичахь бу хиъча а, царна тIегIойла а ма дац хьан, – ша-шега луьйш санна, элира Николай Кузьмича. ТIаккха цIеххьана, эсала вела а къежна, тIе а вахана, Занун пхьарс лецира цо. – ХIумма а дац, Зану! Чуйерза хIусам йоцуш а, меца а йуьтур йац вай хьо. Йало, Зану, ийза ма ло. Дика денош тIекхаччалц оха тхайца кхобур йу хьо. Цхьадика, кху некъехь цхьа уборщица балхара дIайаьлла тхан. Цуьнан метта балха йохуьйтур йу ас хьо. Ткъа хенан йохалла гергарниш а карор бу. Ас дош ло хьуна, мацца а цкъа хьо а эцна хьан нах болчу хьошалгIа ваха. Хьанна хаьа, шу-м шайн махка цIа дерза а мегий. Дийнна халкъ махках а даьлла дукха латта йиш йац. Гур ду хьуна, тIом чекхбаьлча, дерриге къасто аьтто нисбелча, партис шаьш цIа дерзош…

Занун йуьхь, ша шен нахана тIекхаьчча санна, цIеххьана йекхайелира.

– Маила а олура иза. Ткъа Маил цкъа а харц ца лоьра…

– ХӀаъ, Маил догцӀена стаг вара. Шена тӀехь мел къиза харцо йинехь а, иза тешара и гӀалат нисдийриг хиларх. ХӀан, уьш хьехор дац вай. Йала, цӀа доьду вайша. Хьо тхан кора уллохула тӀехйолуш а гина, Машас хьо чукхайкха ваийтина со.

Занус шен дегӀа тӀехула бӀаьргаш кхарстийра. ТӀеда, хот-таша йуьзна бедарш. Ги тесна тиша мотт-гӀайба. ДегӀ а дац цӀена. Довхачу цӀа чу ма- йеллинехь, йуха а кӀамдала доьр ду иза. Шаьшшиъ ишколан кевне кхаьчча, Зану сецира.

– Николай, ахь чӀогӀа сапаргӀатдаькхи сан. Хаийти со цхьа йоцийла. Ас цкъа а дицдийр дац тахана ахь сан догъэцар. Баркалла!

– Хьалхе ду ахь суна баркалла ала. Нагахь санна мацца а цкъа дерриге а вайн дегнаша ма-боххура нислахь, тӀаккха эр ду вай вовшашна баркалла.

– ХӀан-хӀа, Николай, хӀумма а хьалхе дац. Дуьззинчу ша-рахь зийна оха шу. Ткъа хӀара хала шо бӀешеран новккъа ду. Шаьш халонехь бохккушехь, кхузарчу цхьаболчу оьрсаша а, гӀиргӀазоша а, узбекаша а доккха гӀо до тхуна. Иза дицдан йиш йац тхан. Ахь суна тахана динарг доккха вошалла ду. Баркалла хьуна, Николай. ХӀинца арайаьлла, ас сайна цхьан-хьа хӀусам тарийийр йу.

– Муха? Хьо тхоьца Ӏен барт ца хилла вайшиннан?

– Шуьца Ӏийр йу бохучух гӀуллакх хир дац сан. Амма, ахь со балха йахийтахь, суна берриге дика болх бинарг ву хьо.

– Ой, хьуна тхоьца Ӏен ца лаахь, ас школехь хьайнна Ӏен

жима цIа лур ду хьуна.

Занус гIайгIане корта хьовзийра.

– ХIан-хIа, Николай. Со-м хазахета а Iийр йара шуьца. Суна сайна а атта хир дара. Амма шена луург дерриге дан а ца тарло.

– ХIунда?

– Ши бахьана ду суна новкъарло йийриг, – Занус доккха садаьккхира, – цкъа-делахь, гергара стаг а воцуш йолу къона со, нохчех дIа а къаьстина, йуьстах йаха охьахиъча, наха цхьа эладита кхолларна кхору. ШолгIа-делахь, массеран а боцу аьтто сайна а лехна, дIакъаста а ца лаьа. Массарех хирриг хир сох а.

Николай Кузьмича ойла йира. Занус далийна бахьанаш нийса хийтира цунна.

– Ткъа мичахь Iен йоллу хьо?

– Iабдул-Iаьзам волчу а йахана, цунах дагайер йу со. Хелипатан хIусамехь Iен а мега.

– Iабдулла Iаламат дика стаг ву. Цунах дагайала мегар ду. ХIун ду а хаац, иза гича, сайн да гича санна хета суна. ТIехула тIе, и миска, хьо санна, шен нахах хаьдда висина а ву. Амма цхьа хIума тIедуьллу ас хьуна. Суьйранна тхайца пхьуьйре йар. ХIинца цкъа-м аьшпаш боьттина кIелхьарвер ву со Машас бартбеттархь. Делахь хIета, йуха вайна галлалц!

Зану, дIа а йолайелла, йуха а сецира.

– Николай, – йистхилира иза халла хезаш. – Ткъа со… со балха маца йола?

– Кхана Iуьйрре йогIур йу, хьомениг. Цунна сапаргIат хила. Дерриге а суьйранна дуьйцур ду вай. Ой, маьIIаргонна вицлора-кх со! Хьо йогIуш Iабдул-Iаьзам а, Берса а валавехьа. Ас а, Машас а, чIогIа дехар деш, кхайкхина, ала. Башха шуна бан там-м бац тхан, амма йерг даккхийдеш лур йу.

…Ткъа стигал, кхоьлина, йухайерза ца туьгуш тIейоьлхура. Некъа йистехула охьадолчу хорша буркъаш туьйсуш, керчаш, хьере хьаьлхина йоьлхура мокха Iовраш. Амма Зануна хIинца ца хаалора и шийла догIа а, мох а. Цхьа сахьт хьалха йазйелла йегош хиллачу настаршна чу ницкъ беанера, ког байбеллера, паргIат доIура са а.

– Зану! Ца йогIуш ма Iелахь! Iабдул-Iаьзам а, Берса а валавелахь! – хезира цунна тIаьхьабетта мохь.

Занун бIаьргех хьаьлхина хиш беснешна тIехь догIанах дIаийра. Амма уьш цхьа сахьт хьалхалера хиш дацара. ХIинца иза йоккхайерца йоьлхура. Муха ца йоьлху? Иза хIинца цхьа йац. Ткъа, хьанна хаьа, Маила ма-аллара, хIинца Николайс ма-чIагIдарра, иза-м цхьана дийнахь шен дех-ненах, йиша-вешех а кхетта, Даймахка цIа йерза а мегий…

XI

Ги тесна тIоьрмиг а, коча тийсина таьлсаш а долуш, берзина когаш тIуьначу лаьттах а бетташ вогIу Мансур, лекха гу хадош, шина берда йуккъехула чекх а ваьлла, гун вукху агIонна тIеваьлча, хьалха гира хIетта сенарш этIо доьллачу стоьмийн дитташа хазйина узбекийн йоккха йурт.

ШолгIа де ду и шиъ гIаш Наманганера схьавогIу. ШолгIа де а чекхдели. ДIабуза лаьмнашна тIе базбала гIерта малх а. ШолгIа буьйса а тIекхаьчна йаьллера. ШолгIа буьйса хилла а ца Iа цаьршимма некъ бен. Тахана бархIалгIа де ду и шиъ луларчу областера схьаваьлла. Карасура Намангане цIерпоштца веана и шиъ, ткъа бисина беха некъ берриге а гIаш бина. Бакъду, гIалара аравала а, араваьлча, Караташе боьдучу новкъа вала а ца хууш, Наманганехь ши де дайна цаьршиннан. ТIехула тIе, дIа ког мел баьккхинчохь, бакъонаш хоьтту. Кхузахь атта вевза кавказхо. Хьо кавказхо велахь, нохчо йа гIалгIа, кхарачай йа балкхаро хила ма веза. Хьо царах велахь, спецпереселенец а ма ву. Ткъа спецпереселенцан бакъо ма йац ша вехачу районера дIасавала. Спецкомендатурин бакъо а йоцуш дIасавалахь, ткъе пхи шо хан йу хьуна. Иштта ду Молотовс буха куьг йаздина закон. Цундела, дуьхьал мел кхеттачу муьлххачун а бакъо йу хьан документаш хатта а, хьо йуьрта чу ца вита а, йуьртах араваккха а. Амма Матин а, Мансуран а карахь бакъо йу. И шиъ Покровке воьду. Цигахь ву Матин ваша Халид, цаьршиннан цхьа кIеззиг гергара нах а.

Амма хала ду-кх къеначу Матина хIара гена некъ бан. Къаналлина тIе мацалла, цамгийла[8]. Пехашца йовхарш йу цунна. КIелвисина волуш лаьтта. Цхьаммо а машина сацайой ткъа хIара шиъ тIехао? Хьанна оьшу и ши тIуьйлиг? ХIумма а дац! Мухха кхаьчча а, дIакхочур ву и шиъ. Йиша-вешина,

[8] Цамгийла (диал.) – цамгар

йуьртахошна тӀекхаьчна, йицлур йу лайна халонаш. ХӀара а йу-кх и шиъ шайх чекхвийлла иттаннаш йарташ санна йурт. Гомий урамаш. ТӀе латта а тесна, нийса тхевнаш а тоххуш дина поппаран цӀенош. Гуонаха поппаран баролашца гуо къевлина йуькъа бошмаш. Къаьсттина дукха йу кемсаш. Бакъду, хӀара йурт йоккха йу. Тамаша а бу, райцентр йацахь.

Охьа чухьоьжуш Ӏачу Мансурна гира дехьа басахула меллаша ког боккхуш йуьрта вулуш воллу Мата. Къена велахь а, иза Ӏасанна тӀе ца тийжа. Букъа тӀехьа ши куьг а дуьллий, лохха назманан мукъам а беш вогӀу иза. Наггахь, саца а соций, бӀаьргашна тӀехула куьг а лоций, хьалха дӀахьоьжу. ТӀаккха а дӀаволало. Цунний, Мансурний йуккъехь ши километр хиллал некъ бу. И некъ цхьана сохьтехь бина Матас. Иза бӀаьргана къайлаваллалц хуий а Ӏай, тӀаккха тӀаьхьавоьду Мансур. ХӀинца а, иза йуьрта вулуш воллуш гича, хьалагӀеттина, шен ларчанах тасавелира Мансур. Ларча-м йайн йу. Кхузткъе итт шарахь дуьненахь ваьхначу, шовзткъе пхийтта шарахь къахьегначу къеначу Матина бисина бахам и бу. Наманганехь жоьлгаша лачкъийна цо оццул леррина Ӏалашдина духар а: даточу бустамашца кечдина Ӏаьржачу исхарин чоа а, дато доьхка а, хьеса кӀужалшца кечйина кӀайн башлакх а, бухаройн боьмаша куй а, кӀеда ши маьхьси а. Шо хьалха оцу духарца йара детица кхелина шаьлта а. Амма иза хӀорш махках бохучу дийнахь, цхьана майорл хьажийта ло аьлла, Матегара схьа а эцна, шен йукъах йихкира. ХӀинца къеначу Матин атталха духар а дац. ИэттӀа, калда а йаьлла кхозу

тӀаьххьара гӀовтал, аьхна хеча а, тӀергӀан пазаташ а, калош а. Йукъах дихкина гата а… Цхьадика, Ӏаламо къинхетам бина, хӀара денош маьлхе, довха а даьхки. Иштта а ца хиллехь, хӀун дийр дара цаьршимма. Новкъахь даьхначу денойх дукхахйолу хан йерзинчу стигла кӀел йоккхуш ма ву и шиъ. Милцоша буса вокзалан залашна чохь а ца вуьтура. Чайханщикашна а ца дезара хӀара мезаша дуьзна ши адам. Мезий-м гуш а ма дацара. Матина йовхарийн цамгар йара. Сих-сиха йогӀучу йовхаршца цо дӀатуьйсура йуккъе цӀийн пхенаш а хӀиттина соьзе шат. Йухxедаьккхина лелош даьсса консервин гӀутакх дара цуьнан. И йовхарш йара вокзалехь а, чайханахь а, цӀерпоштан вагон чохь а нахана и шиъ совваьккхинарг, цушиннах адам къехкарг. Делахь а, дерриге адамаш а ма дац вуон. Адамалла йерш дукха ма бу. Цара дӀатарвора тхов кӀел, рагӀу кӀел. Нагахь, цхьа хӀума а лачкъийна, вадахь олий, цаьршиннан документаш шайга дӀа а оьций.

Сийсара а цхьана маьӀаргонна арахь вуьсура и шиъ. Цхьадика, йурта йуккъерчу пхьалгӀин неӀаре нисвелла и шиъ пхьеро ша волчу чохь витира буьйса йаккха.

Ткъа тховса? Хаац, тховса мичахь Ӏер, хӀун йуур а. Цаьршимма некъана кечбина мекхан цу а тахана тӀаьххьара чекхбаьлла. Кхин йохка а, хийца а хӀума йац. Таьлсаш-м ду. Амма, хьанна оьшу уьш?

Лаха чуьра хьала узбекийн иллин мукъам хезара. Герга мел гӀоьрти, Мансурна озах хиира иза кегийрех стаг вуйла. Иштта дан а дара иза. Некъо голатуххучохь цунна тӀеӀоттаве-

лира вира тӀехь вогӀу цул воккхо узбекийн кӀант. ТӀейуьйхина кӀайн-сийна моханаш йолуш халат, йукъах дихкина цӀен йовлакх, четахь книгаш. Новкъара нацкъар а ца волуш Ӏачу Мансурах бӀаьрг кхетча, кӀентан илли цӀеххьана хедира, ткъа тӀекхаьчча вир а, корта сандар[9] а баьккхина, сецира.

– ХӀара хӀун йурт йу? – хаьттира Мансура.

– Янги-Курган.

– Ткъа Караташ район гена йуй?

– ДӀогахь, лаьмнашкахь, – хьала пӀелг хьажийра кӀанта.

Изза олура селхана дуьйна дӀа мел хаьттинчо. Мархашна а, дахкарна а йукъахьаьрчина го и Ӏаьржа лаьмнаш генахь а дац, сарале шаьшшиъ царна тӀе хьала вер ву моьттура Мансурна селхана. Ткъа уьш, тӀе мел гӀоьрти дӀахуьлуш санна, хӀинца а генахь дара.

– Маса километр некъ бу цига?

– Ткъе итт-шовзткъа.

«Кхин некъахьовзам боцуш дӀагӀойла хилахь а, шина дийна некъ бу-кх, – ойла йора Мансура, кӀентан четарчу книгашка а хьоьжуш. – Схьахетарехь, школера вогӀуш ву хӀара. Милици йуй-те кхузахь аьлла, хаьттича, хӀун дара-те…? ХӀанхӀа. Цецвер ву тӀаккха».

– Район йу кху йуьртахь?

– Муха – район? – ца кхийтира кӀант.

– Масала, районан берриге хьаькамаш болуш хуьлуш йолу йурт йуй хӀара?

[9] Сандар баьккхина – агӀор а баьккхина

– ХIаъ, йу.

«ХIета, милици а йу-кх кхузахь. ТIекхаьч-кхаьччачо ша-ша бен ца лоцу моьттуш, йуьртара аравалале, иттаза лоцур ву».

– Доьшуш хир ву хьо?

– Ву.

– МасалгIачу классехь?

– ИссалгIачу.

«Тхо махках ца даьхнехь, со а хир вара Михайловскехь хьехархойн техникумехь доьшуш…»

– Тахана хIун терахь ду? – тIаьххьара а хаттар дира Мансура.

– Ткъе кхоалгIа февраль.

– Баркалла хьуна, дIагIо…, – йуьстах ваьлла, кIантана некъ битира Мансура. Ткъа кIанта шен вир, шина а чоьже кIажаш а таIийна, хьалха човхийра. Кегийчу гIулчашца чабол эцна вир бердашна йуккъехь къайлайелира.

«Ткъе кхоалгIа февраль… Тахана нийсса шо кхочу-кх тхо махках даьхна. Шо кхечи-кх, гойтуш бехк боцуш, йинарг кхиэл йоцуш, махках даьхна, тхо сийсаздеш. Ткъа оха, Iовдалчу бераша, сатийсира ворхI класс чекх а йаьккхина, деша даха. Ас а, Решеда а сацамбинера, хьехархойн техникум чекх а йаьккхина, школехь болх бан… ХIун хилла-те цушиннах? Дийна вуй-те? Йа, со санна, ги ларча а тоьхна, цхьанхьашха волавелла лела-те?…»

Гуонаха керт йоцуш тесна лаьттачу цхьана бешарчу лек-

хачу акхтарга кIел садаIа охьахиира и шиъ. Наггахь стаг а тIех ца волура цаьршинга мичара вогIу, стенга воьду ца хоттуш. Оцу цхьана шаро массо хIуманах а тешамза баьхна, сема, ларлуш хила Iамийнера нохчий. Цундела, шимма-кхаамма шайга и хеттарш дича, сорсаваьлла[10], и шиъ сихха цигара дIавелира. Мансурна ца лаьара районан центрана йуккъехула чекхвала. Карахь документаш долушшехь а, сецош, новкъахьовзам бора цаьршинна. Цундела, йуьстаха пебетташ, йуьртан дехьа маьIIе а ваьлла, жимочу хин лекхачу тогIина тиллинчу тIай кIел сецира и шиъ. Кхин дIагIертийла дацара. Цкъа-делахь, хIуъу таро йина а, жимма мацалла йуха ца йерзийча ца йолура, шолгIа-делахь, суьйре герга-гIертара, охьавижа меттиг тарйан а дезара.

И шиъ хиъна Iаччохь лаьттах бухдолуш шийла шиъ шовда дара. Мата, ламаз а дина, кара суьлхьанаш а лаьцна, ойланашка ваьлла дIатийра. Вист ца хуьлура Мансур а. Цаьршимма кIелхьарвала некъ лоьхура. Мансур шен ойланех йукъахваьккхира, чучча пхьаьрсаш даьхна, деана, цаьршинна тIехула тIай техь сецначу оьрсийн къоначу зудчо а, стага а. Вовшашца забарш йеш, доьлуш деана и шиъ, кхушиннах бIаьрг ма-кхийтти забарш, беларш дитина, лохха къамел деш сецира. Иттех минотехь цигахь хIоьттина а лаьттина, цаьршинна тIедеара и шиъ.

– Суьйре дика хуьлда шун! – голаш тIе лахвелира йоьIан накъост. –Шуьшиъ хIун деш ву кхузахь?

---

[10] Сорсаваьлла – шекваьлла

– СадоIуш, – дегаза жоп делира Мансура.

– Кхузахь садаIа мегар дац. Ца го хьуна тIуно, – лаьттах пIелг Iоьттира къоначу стага. – Кхузахь генайоццуш чайхана ма йу. Ткъех метр дехьахь. Цигахь хаза довхачу цIа чохь садоIийла а, довхха чай молийла а ду.

– Ахча дац тхан…

Стаг а, йоI а вовшашка хьаьжира. Мансурна гира стеган йуьхь кхоьлаш. Цхьана йукъана вист ца хуьлуш а Iийна, тIаккха и шиъ мичара вогIу а, стенга воьду а аьлла, хаьттира цо. Кхин дIа цуьнан хеттарш совцийра Матина цIеххьана йаьхкинчу йовхарша. Адамашна ша жерга хетийла хуучу Матас шена боккха ницкъ бора, уьш а, шат а кийрахь сецо гIерташ. Амма эххар а, ницкъ а эшийна, хецайеллачу цара цуьнан йуьхьа тIера массо пха сенбира. Мансура хьалхалаьцначу гIутакх чу шат тесира цо.

– Ой, воккха стаг цомгаш ма ву! – мохь белира стеган. – Пехашца цамгар йу-кх цунна.

– Хьажийтал гIутакх, – Мансуран керарчу гIутакх тIе куьг кховдийра цо. Амма Мансура иза букъа тIехьа лецира:

– ХIунда? ХIара боьха ду…

– ХIумма а дац, хьажийта!

Нуьцкъах ала мегар долуш Мансурера гIутакх схьа а даьккхина, шен бIаьргех куьзганаш доьхкина, леррина гIутакх чу а хьаьжна, цу чохь дерг шена ца гича, цу чуьра шат кехата тIе а йоьттина, чIешалгаца кегийра цо.

– Хьажахьа, Галя, суна дика са ца го.

ЙоI, цунна улло охьа а лахйелла, шате хьаьжира.

– ХIаъ, пехашца цамгар йу. Дукха хан а йац кхетта. Хьажийтал хьайн матте. Иштта, бага а гIаттайай, мотт арабаккхал. Кхуьнгахь дика хьал дац, Вася. Схьагайтал хьайн куьг. Пульс дукха вуон а йац. Дагар ду-кх. Больнице охьавилла вигча, муха хир дара-те?

ЙоьIан накъост Мансурна тIевирзира.

– Воккха стаг кхерамечу хьолехь ву. Пехех цамгар кхетта цунна. Тхойша лор ду. Больнице охьавижа веза хIара. Цхьана баттахь Iиллича, толур ву хьан папаша. Вало.

– Цо хIун боху? – хаьттира Матас.

Мансура дерриге а дIадийцира.

– ХIан-хIа, гIуллакх хир дац цунах. Суна а хаьа сайна пехашца цамгар йуйла а, иза вуон цамгар йуйла а. Вайшинна йеллачу бакъонна тIейазйинарг итт де хан йу. Цунах бархI де дIадели, ши де бен хан ца йисина.

– ХIун боху папашас? – хаьттира йоIа.

– ГIуллакх хир дац. Тхойшиннан бакъо йац кхузахь саца.

– ХIунда?

– Тхойша нохчо ву. И ду дерриге а галдаьлларг.

Къона стаг велавелира.

– Шу нохчий хилар тхойшинна бIаьрг ма-кхийтти хиира. Вало ший а. Карараш гена йац кхузара дIа. Ткъе итт километр йелахь кхин йац. Хьо дIагIур ву, папаша кхузахь вуьсур ву. Цхьа бутт баьлча, хьо йухавеача, хIара товелла карор ву хьуна. ТIаккха цхьаьний дIагIор шуьшиъ.

– ЭхIе, дIаваьллахь! Тхойшиъ иштта ловзуш хьан лоьлуьйту хьуна! – гIайгIане велавелира Мансур.

– ХIинцца больнице охьавижина, сихха дарбанаш ца леладахь, цамгар генайер йу, – йукъагIоьртира йоI.

Мансура ойла йира. Дех дага а велира.

– ХIан-хIа, гIуллакх хир дац цунах. Воккхачу стагана хаьа шен цамгар кхераме йуйла. Кхузахь сацахь, ши де дIа маделлина ца воллахь а, товелла, больницера ара ма-веллинехь, чувуллур ву ша боху. ТIаккха а лийр ву набахтехь. Тхойша шина дийнахь дIакхача веза. Караташехь больнице охьавуьжур ву иза. Шен болх Делан кара буьллу ша, боху.

– Ас тIелоцу, товелча, иза чу ца воллийта. ХьалагIатта ший а, – дехар дира къоначу стага.

ХIинца Мансур велавелира.

– И хьан карахь гIуллакх дац. Баркалла шуьшинна! Шум тхойшинна гIо дан гIертара. Амма, шуна мел чIогIа лаарх, хIара ши де дIадаьлча, тхойшиннах жоп далалур дац шуьшинга.

Шаьш бохург ца хуьлий хиъча, йуьстах а даьлла, дехха къийсира цаьршимма. ТIаккха йуха а тIедеара.

– Тховса мичахь Iийр ду шу? – хаьттира стага.

– Хаац. Дитахь, чайхана чохь Iийр ду, ца дитахь – кхузахь ца Iийча а девр дац.

– Вася, цаьршингахь ахча ма дац, – элира йоIа, шен накъостан лере а таьIна.

Вукхо, шен массо кисана куьг а Iоьттина, цатам хилла кор-

та хьовзийра. ТӀаккха кхушинна маслаӀат деш, хаза къамел а дина, дӀадахара и шиъ.

* * *

Тховса йуучунна а, буьйса йаккха меттигна а цхьа таро йан дезара. Цуьнан ойла йеш, даьсса таьлсаш, хьарчийна, пхьаьрса кӀел а доьхкина, йуьрта йуккъе кхаьчча, Мансур таьлсаш эца стаг лоьхуш лелара. Эххар а, чайхана уллохь цхьана жимачу цӀелаг чохь болх беш волчу мачийн пхьеро, дуккха а мах къийсинчул тӀаьхьа, пхеа туьманах дӀайийцира цуьнгара уьш.

Пхи туьма. ГӀаймакх санна, буткъа, куьйгал боккха узбекийн ши хьоккхам богӀу цунах. И шиъ-м буур бара цаьршимма, тӀаккха буьйса йаккхарна хӀун дан деза? Кхалла хӀума нисйалар а ду доккха хӀума. Мансурна цамоьттинчу тайпана дика мах хили цунах. Таьлсаш а дацара вуон. ЦӀеначу тӀергӀан, цӀен, можий, Ӏаьржа а мохарш йолуш, даккхий цӀена таьлсаш. ДӀабели Мансуран ненан тӀаьххьара безам а.

Мачийн пхьеро шега делла кегийра ахча дагардеш воллучу Мансуран белша тӀе кӀоршаме куьг диллира цхьамма. Хьалахьаьжначу кӀантана гира шена тӀе оьгӀазе ши бӀаьрг а боьгӀна лаьтта кортахь сийна фуражка а, белшаш тӀехь майоран погонаш а йолуш Ӏаьржачу аматахь, векъана, лекха узбек.

– Документаш! – элира цо Мансуран белш а Ӏовдуш.

Мансура, шен четара ден бумаьждиг схьа а йаькккхина, цу чохь шалхатоьхна Ӏуьллу шайн бакъо майоре дӀайелира…

Ткъа вукхо, тІе а ца хьожуш, иза шен киталан хьалхарчу кисана йоьллира.

– Кхузахь сацалахь, со араваллалц, – Мансуре омра а дина, чайхана чу вахара иза. Майоре хьоьжуш вехха арахь хІоьттина а лаьттина, иза аравериг хиларх дог а диллина, цунах хилларг хаа а, кхаллар а эца дагахь чайхана чуваханa Мансур, ша чоьхьаваьлча, кхин дІагІорта озавелла неІарехь сецира. ПаргІат чай муьйлуш, кІедачу гІайбешна тІе ах дІа а тевжина, Іуьллура майор. Беркъа, тиша неІарх чоьхьаваьллачу Мансурна тІехь сецира чайхана чохь болчу нехан тидам. Цхьанхьа гуо а бина хиъна Іачу иттех стага, шайна тІе а кхайкхина, хеттарши дира цуьнга. ТІаккха массара а, кхоккха, пхиппа сом тІекІел а тоьхна, Мансуре ахча кховдийра цара. Мансура дуьхьалойира.

– ДІаэца, дІаэца, – бохура къеначу узбеко. – СагІина лург дІа ца эцча, иэхь ду тхан нехан. Хьайн да схьавалавай, шаьшшинна йовхха хІума а йаий, кху чохь буьйса йаккха.

Ахча схьа а эцна, царна баркалла а аьлла, аравала кечвеллачу Мансурна улло хІоьттира хьалхалера майор. Цуьнца вара ткъе пхийтта-шовзткъа шо хенара цхьа узбек а. Дехьо нахаца чай молуш хиъна Іен цхьа стаг шена тІе кхайкхира майора.

– Алимжанов, схьавоьл цкъа. ДІога тІай кІел хиъна Іаш кхин а цхьа къена чечен ву хьуна. Кху кІентан да. И шиъ а, хІара стаг а – хІорш кхоъ со волчу дІа а вигий, дежурнега дІало, –Мансур а, важа узбек а хьалхатеттира майоро. – Со

хье ца луш дӀавогӀу ала.

Мансур а, важа узбек а хьалха а ваьккхина, тӀай долчухьа дӀаволавелира Алимжанов.

«ХӀан, хӀинца дӀадоладели хьуна хӀара, – догдуьйхира Мансуран. – Дада тӀай кӀел вуйла а хиъна. Цхьамма дӀааьлла-кх. Йуха а лем[11], йаппарш… Дуьхьало йан цхьа жимма а ницкъ а хилла, шух летта ца велча, дош ма дацара хӀара…»

Суьйре шийло йара. Цул сов, хин тогӀица шийла мох хьоькхура. Голаш мере а оьзна, суьлхьанаш хьийзош хиъна Ӏара Мата. Уллохь даржийначу газета тӀехь Ӏохкура цхьа буханка кӀайн бепиг а, ах кийла хиллал налха а, цхьа литар догӀу шиша дуьззина шура а, йакъийна кишмаш а.

Цецваьллачу Мансуран ши бӀаьрг къаьрзира. Дийнна бахам бара цунна гург.

– ХӀорш мичара йевлла хьуна, дада?

– И ши оьрси хӀорш йохьуш йухадеара. Итт туьма ахча а делла вайшинна. Схьа ца эца гӀиртира со, амма и шиъ къар ца делира. Чайхане а гӀой, цигахь хӀума а йааий, буьйса йаккха, бохура…

– Буьйса йаьккхина вели моьтту суна вайша, – доккха са даьккхира Мансура.

Доллучух а кхетта Мата, вевзаш воцчу шина стаге бӀаьрг а тоьхна, шен Далла гӀуллакх доӀица дӀа а дерзийна, суьлхьанаш кисана а тийсина, куьг лаьттах а гӀортош, хьалагӀеттира.

…Поппарх чир йуттуш йиначу лекхачу баролан гӀопан

[11] Лем – допрос

готтачу неIарх чекх а ваьккхина, вигна, цхьана ширачу даккхийчу цIенойн неIарехь хIорш кхоъ а витина, чувахана Алимжанов, шеца милцо а валош сихха ара а ваьлла, хIорш цуьнга дIа а белла, дIавахара.Ткъа милцочо, дежурки чу а бигна, охьаховшийра.

Цхьадика, дукха хье ца луш схьавеара майор. Милцочо цунна сийдаларх а, ткъа вукхо цуьнга ларамаза дешнаш кхиссарх а Мансурна хиира майор кхузахь коьрта стаг хилар. Шен кабинете а ца воьдуш, кхуззахь, дежурки чохь, гIуллакх къасто вуьйлира иза. Лем кхушиннан накъостна тIера дIаболийра. Майоро хаттар дича, хьала ца гIоттуш хьевелира узбек. Амма вукхо цIогIане тоьхначу маьхьаро хьалаэккхийтина иза, Iад санна, вулавелла хIоьттира. Оцу цхьана шарахь меттигерчу къоман меттанех гIеххьачул кхеттачу Мансурна хиира и шайца валийна узбек оцу областан кхечу районера хилар а, иза шен йиша йолчу Заркенте воьдуш хилар а, цуьнгахь цхьа а тайпа документаш цахилар а. Маьттаза дешнаш йукъа а далош чехавора иза майора. Амма важа дуьхьал вист ца хуьлура. Майор цхьа хIума аьлла шена тIечевхича, шен йукъах дихкина гата дIа а даьстина, гата кара а лаьцна, ши куьг дегIаца охьа а дахийтина, малвелла дIахIоьттира узбек.

ТIаккха, хьала а гIеттина, тIекхоссавеллачу майоро цхьа къиза катоьхна некха тIера халат шен буйна а хьовзийна, дIаластийна, пенах корта а кхеташ, соне аркъал туьйхира иза. Цуьнан четара охьадуьйжира муьлххачу а узбеко даим а шеца лелош хуьлу церан къоман урс. Схьахетарехь, оцу ста-

ге шен кисанара хIуманаш схьайаха бохуш хиллера майора. Урс гича, кхин тIе а карзахваьллачу майоро, катоьхна халат кочера схьа а лаьцна, озийна хьала а гIаттийна, шена тIе а оьзна, хьерваьлча санна, мохь а хьоькхуш, оцу мисканна бетах масазза а тIара туьйхира.

– Чуволла иза! Соьгара бакъонца бен, цхьа а тайпа рицкъа а ма ло цунна! – эххар а оьрсийн маттахь омра дира цо неIарехь лаьттачу дежурничуьнга.

Дежурни милцо йухавеача, цо шена тIекхайкхийтира цхьа лейтенант. Майоро, шен киснара схьайаьккхина МатагIеран бакъо шена хьалха стоьла тIе охьа а йиллина, йаржош нисйира.

– Мичара вогIу шуьшиъ?

– Ош областерчу Узген районера, – жоп делира Мансура.

– Стенга воьду?

– Джалал-Абад областерчу Караташ районе.

– ХIунда?

– Гергарниш болчу.

– Воккхачу стага хIун до гергарниш болчохь? Иза-х кестта лийр ву. Къена вир. ХьалагIатта! – мохь хьаькхира майоро.

Мата халла хьалаайъавелира.

– Бандиталла дукха лелийний ахь? Фрицашна мел гIодина ахь? АхIа! Цхьана куьйган пIелгаш дац! Хьан даьхна хьан уьш?

– Граждански тIом болчу хенахь…, – йукъагIоьртира Мансур.

– ХӀай-хӀа! Басмач хиллийца! И дӀилда а йу хьан бандитачух тера!

– ХӀан-хӀа, воккха стаг а, цуьнан ваша а советан Ӏедалехьа вара. Соьлжа-гӀалахь бӀедийнан тӀамехь чевнаш хиллера цаьршинна…

– Сацийта, зуьдан кӀеза! Хьан болх ас йийр йу! Комендатуро бакъо воккхачу стагана бен ца йелла, ткъа хьо мича бакъонца лела?

«Ванах, оцу узбекна санна, тхойшинна а йетта волалахь, охашимма хӀун де-те? Дуьхьало йан ницкъ бацахь а, сатохалур ма дац соьга. ТӀаккха, дуьхьало йина аьлла, ший а таПийна чувуллур ву…»

– Со а ву оццу бакъонна тӀейазвина. ТӀехьа агӀор хьажа…

Майоро, стоьла тӀе кхоьссина кхушиннан бакъонан кехат схьа а эцна, цуьнан шина а агӀон тӀе хьаьжира лейтенант. ТӀаккха меллаша майоре вистхилира:

– Кху тӀехь дерриге а нийса ду, накъост майор. Бакъо ден цӀарах йелла, ткъа кӀант букъа тӀехьа йазвина ву.

– ХӀунда сецна шуьшиъ кхузахь? – лейтенанте ла а доьгӀна, йуха а мохь хьекха хӀоьттира майор. – Узбекистанан территори шайна йихкиний ца хаьа шуна?

– Караташ районе боьду некъ кхузашхула чекхболуш ма бу…

– Некъ, некъ! Некъ белахь, сеца а ца соьцуш, дӀагӀо. Нагахь санна цхьа сахьт далале районан центрера дӀа ца валахь, ас таПийна чувуллур ву шуьшиъ. Кхетий хьо, вирбекъа?

Сан бакъо йу суд йоцуш шуьшинна ткъе пхиппа шо хан тоха. Йахийта!

Матина йовхарш йаьхкира.

– Буьйса тӀекхаьчча йаьлла. Сан къена да цомгаш ву. Тхойша мича гӀур ву? – ах-оьгӀазе, ах-дехарца хаьттира Мансура. – Тхойшиннан долахь хӀинца а ши де хан йисина…

– Амма суна йуха цкъа гойла-кх шуьшиъ кхузахь. ХӀокху йуьртара аравала ах сахьт хан йу шуьшинна!

Оцу дерриге а къамеле резавоцуш ладоьгӀуш а, къеначу Матига доглозуш хьоьжуш а Ӏийна лейтенант, майор чуьра араволуш тӀаьхьа а сецна, Мансуран лере таьӀира:

– Шуьшиъ гена вахалур вац. Воккха стаг гӀийла ву. ТӀайл дехьа ваьлча, дукха генайоццуш цхьа жима чайхана йу шуна. Цигахь буьйса йаккха. Ткъа шаьшшиъ начальникна йуха гучух а ларло. Дера стаг ву шуна иза.

Мата а, Мансур а бода болале йуьртах аравала сихвелира…

XII

Кешнашкара араваьлла вогӀучу Ӏалхина ишколна уллохула тӀехволуш дагадеара ша дӀабаханчу баттахь партвзнос дӀайелла цахилар. И декхар тӀерадалар а, суьйранна делахь а, шен хьаша Бороденко гар а хир ду аьлла, школе чувирзира иза.

Николай Кузьмич шен кабинета чохь а ца карийна, школан кертахь долчу церан цӀа вахара Ӏалха. Арайаьллачу хӀу-

самнанас, хIара чу ца веача, неI тIе ца чIегIира.

– Валол чу. Таханлера де билгалдаккха накъост воцуш охьахиъна доллура тхойша.

Iалхина хIинцца дагадеара тахана 23-гIа февраль хилар.

Стольа тIехь ангалин жимачу кхабанна чу хIоттийна хIетта ломан когашкахь маьлхан басешкахь хьаладийла доьллачу кегийчу зезагийн курс йара. Бошхепаш чохь – борщ, хи чу йоьхкина наьрсаш, копаста а. КхоалгIа гIант хIоттийна, Iалха охьахаийра цара. Буфетан неI схьа а йиллина, оцу чуьра схьаэцна буьххье боьллина кехатан тIус болуш шиша а, кхоъ стака а деара Николай Кузьмича.

– Оха тхаьш даьккхина къаьркъа ду хIара, Iалха, – элира цо, иза стаканашна чу а дуттуш. – ХIан, дIаэца!

Николай Кузьмич цхьана ханна вист ца хуьлуш Iийра, стаки чу а хьоьжуш.

– Хьомсара накъостий! – долийра цо хьурматечу озаца. – Тахана ткъе ворхI шо кхаьчна Советски Эскаран а, ТIеман-хIордан Флотан а. Вайн даймахкана уггар халачу шарахь кхолладеллачу Белхалойн-Ахархойн ЦIечу Эскаро турпала некъ бина оцу ткъе вархI шарахь. Граждански тIамехь контрреволюцин, интервентийн гIеранаш хIаллакйира цо. Польски, японски, фински агрессорш этира. Йерриг Европа шен когашна кIел йоьллина, стешхачу йамартлонца вайн Даймахкана тIелетта, вайн маьрша йарташ, гIаланаш йохош, бIе эзарнаш советски адамаш хIаллакдеш, бIе эзарнаш лолле дIалоьхкуш, хьердевлла лела фашистски экха отуш, лоьл-

луш, шен тунгари чу дIадуьгу вайн турпалчу эскарша. Дукха хан ца йисина вай толаман де даздан. Даймехкан маршо, сий лардеш эгначу, Даймехкан маршо, сий лардеш тахана а леташ болчу советски бIаьхошна тIера, церан хьуьнаршна тIера, церан аьттонна тIера, толамна тIера хIара кад дIамер вай!

Николай Кузьмича цхьа къурд бина дассийра шен стака. Мария Петровнас, жима къурд бина, охьахIоттийра. Ткъа Iалхас шениг бете а ца даьхьира.

– Iалха, ахь хIун до?! – цецвелира наьрсах тасавелла воллу Николай Кузьмич. – Ахь хьалха-м ма молура?

– Тахана ца молу ас.

– И хIун ду? Тахана а ца мелла, хIара маца а, хьанна тIера а мала воллу хьо?

– Ма хеттахьа, Николай. Цул, соьга хIума йаийтахьа. Тахана кийра рицкъа дахана дац сан.

Мария Петровнас, йовха борщ йоьттина, бошхап хьалха хIоттийра цунна. Iалха йиъна валлалц вист ца хуьлуш Iийра Николай Кузьмич.

– Бехк ма биллахьа суна, Iалха. Суна дагара даьллера нийсса шо хьалха, 23-чу февралехь, шу махкахдахар…Амма… Шун бохамна бехке вайшиъ санна болу советски тIемалой ма бац.

Iалха, вист ца хуьлуш, мIераца копаста кегош Iара.

– Ас хьуна дийца ма ца оьшу фронтехь вай а, вайн накъосташа а лайнарг, ловш дерг а. Фашисташа оккупаци йиначу Украинехь, Белоруссехь, Россин областашкахь а динарг.

Эххар а мІара стоьла тІе охьа а биллина, дегІ нисдина, доккха садаьккхира Іалхас.

– Иштта-м, дера, дара иза, Николай. Украинехь, Белоруссехь,

Россин малхбузе областашкахь йарташ, гІаланаш йохийна, бІе эзарнаш машаре адамаш дайъина, эзарнаш лолле дигна. Байъинарш а, белларш а денлур бац, амма йийсаре лецнарш а, лолле бигнарш а шайн даймахка цІа боьрзур бу. Украинцаша, белорусаша, оьрсаша шайн йарташ, гІаланаш, бахамаш меттахІиттор бу. Йукъахйисинчуьра дІа керла гІулч йоккхуш дІайолалур йу культура. Йазйийр йу историн керла агІонаш. ХІокху тІамехь шайн халкъаша гайтина турпала хьуьнарш гойтуш. Цара а, вайн махкарчу массо халкъаша а. ХІунда аьлча церан даймохк бу, шайн дайн лаьттах кІоргга тесна орамаш ду церан. Орам буьтуш, хадийна дитт, йуха маргІалш а тосий, денлой, заза доккхий, дІахІутту, цунна тІера даьржинчу стоьмаша кхин хьун кхиайо. Амма орамашца бух даьккхина дІакхоьссина дитт, дакъалой, дахкалой, хІаллакьхуьлу. Ткъа нохчий а, гІалгІай а, кхин масех халкъ а и орамаш бухдохуш шайн даймахках даьхна, казахийн аренашка, лаьмнашка даржийна. Уьш хІаллакьхуьлуш ду, мозий санна, мацалла, шелонна. Шайга беана бохам цалалуш а. Іожалла ца хилла дийна бисинчех хІун хир ду? Цхьа ах бІе, бІе шо даьлча, бухарчу къаьмнех дІаийна, ларйоцуш довр ду и халкъаш. Шайн къоман мотт, истори, культура, гІиллакхаш, амалш йиций̆ина. Дуьненахь нохчийн, гІалгІайн, гІалмакхойн,

балкхаройн, кхарачойн, гIирмерчу гIезалойн а халкъаш хиллийла хууш цхьа кIеззиг Iилманчаш хир бу. Оцу халкъийн цIе йоккхур йу «деллачу халкъашна» йукъахь. ТIаккха хаьий хьуна, Николай, сан халкъе беанарг мел боккха бала бу?

Николай Кузьмич, шен киснара бIаран диттах дина томкийн гIутакх схьа а даьккхина, газетах цигаьрка хьарчо вуьйлира.

–Ас-м цхьа бIе шо даьлча хиндерг дуьйцу, – йуха а къамел долийра Iалхас. – Тхо махках даьхна цхьа шо кхаьчна, амма тхо махках дохуш йа схьадалош новкъахь гинчарна, йа кхузахь дехачу халкъашний бен ца хаьа тхо махках даьхнийла, тхоьга хIоттийна Iазап а. Ткъа иза хууш болчу нахах дуккхахберш теша тхуна тIехь дина таIзар нийса дина хиларх. Уьш теша, нохчаша Гитлерна гIо дина, нохчаша даймахкана йамартло, тешнабехк бина, уьш шен йерриг исторехь Россина тIелеташ, разбойникаш, цIийна сутара халкъ хилла бохуш, даржочу харц эладитанех. Царна ца хаьа нохчийн халкъо цхьа а кхечу къоман махках цхьа ге латта а дIа ца лаьцнийла а, кхечу халкъан махка тIе а бевлла, цхьана а стеган цIий ца Iанийнийла а, цхьана а халкъан маршонна дуьхьал герз ца айбинийла а. Масех бIе шарахь нохчийн халкъо шен маршонехьа къийсам латтийна паччахьан колонизаторшна дуьхьал. Ткъа нохчийн халкъо Гитлерна гIо муха до, нохчийн махка тIе фашистийн цхьана а салтичо ког биллина ца хилча?

Къамеле бевллачу божаршна йуург йицйеллийла хиъна,

Мария Петровна чай кечдан хIоьттира. Даима шен коьртехь бала хилла лаьтта цхьа хаттар дан йукъ ца йолуш, цигаьрка уьйзуш Iара Николай Кузьмич.

– Шуна йукъахь дуккха а бандиташ хилла бохуш а дуьйцура…, –волавелира иза.

Амма Iалхас оьгIазе йукъахваьккхира:

– Бандиташ, йовсарш йукъахь йоцуш халкъ дийцал ахь? Украинехь, Белорусехь, Россехь кIезиг бу тахана бандиташ, дезертираш, даймахкана йамарт хилла нах? Фашисташкахьа бевлла, шайн даймахкана дуьхьал летарш? Полицайш? Ткъа Власовн эскар? ГIалгIазкхийн корпусаш? Юккъерчу Азерчу, Закавказерчу, Прибалтикерчу халкъийн легионаш? БIе эзарнаш бу уьш, фашисташкахьа, шайн халкъан даймахкан мостагIашкахьа а, бевлла, советски эскаршна духьал тIом беш, шайн къоман вежарийн цIий Iенош. Буй?

– Бу…, – корта таIийра Николай Кузьмича.

– ХIара тIом болабеллачу хьалхарчу шина шарахь шовзткъа эзар сов нохчо а, гIалгIа а вахана фронте. Царах дукхахберш – шайн лаамехь. Царах цхьа а стаг йийсаре ца вахана шайн лаамехь. Бертаза йийсаре нисбеллачу нохчех а, гIалгIайх а цхьа взвод а вовшех ца тохайелла фашисташка. ХIунда аьлча тхо цкъа а йамарт хилла дац даймахкана, халкъана, доттагIашна а, цхьанне а. Ткъа бандитех дерг аьлча, уьш бацара тхан. Цкъа а хилла а бац. Паччахьан эскарша тхан мохк дIалоцуш, дуьззинчу шина бIе шарахь царна дуьхьал тIом бина нохчийн халкъо. Оцу тIамехь ах халкъ хIал-

лакьхилча, уггар тоьллачуьра ах мохк шайгара дӀабаьккхича, кхин дӀа дуьхьало йан ницкъ ца тоьъча, паччахьан правительствоца машаре барт бина, тӀом сацийра тхан дайша. Амма Нохчийчохь российски Ӏедал чӀагӀделча, паччахьан правительствос йамартлонца бохийра и барт. ТӀаккха масазза а гӀеттира халкъ. ХӀор а гӀаттам чекхболура нохчийн йарташ йагош, адам хӀаллакдеш, Сибрех лоьхкуш. Йукъарчу гӀаттамах догдиллина, амма паччахьан къизаллина, Ӏазапна, олаллина кӀел севцца, лайш хилла баха ца луу нах, лаьмнашкахь, хьаннашкахь къайла а буьйлуш, цхьацца ша-ша, йа кегийрачу тобанашкахь цхьаьна а кхетий, партизански тӀом бан буьйлира. Царах обаргаш олура, ткъа оьрсийн зорбанехь – абрекаш. Революци хилча, нохчийн, гӀалгӀайн халкъаш, цхьаъ санна, массо а стаг цуьнгахьа велира. ХӀунда аьлча, большевикаша царна дош делира, бӀешерашкахь цара сатийсина, шегахьа цара турпала къийсам латтийна, оцу къийсамехь бӀе эзарнаш кӀентий хӀаллакьхилла маршо, латта а царна дала. Советан Ӏедалехьа тӀамехь итт эзарнаш кӀентий байъира, иттаннаш йарташ йагийра. Ткъа оццул хала тӀамца, цӀийца оха даьккхинчу Ӏедало а кхочуш ца дира шен дош.

Латта а ца делира, маршо а ца йелира. Колхозаш йохкуш, нехан долара бежана, сту, гота, ворданаш а дӀайехира. Кулакаш бу бохуш, цхьа миска нах махках бехира. Тхан баккхий нах, Ӏеламнах а хӀаллакбира. Тхан маьждигаш дохийра, КъорӀанаш, жайнаш дагийра. Тхан дин, къоман гӀиллакхаш сийсаздира.

– Иза-м массанхьа а хилира, Іалха. Шу доцчарна а…

– Хаьа суна. Кхин долу халкъаш, дуьхьало ца йеш, Іахарий санна, шайна арсаш хьоькхуьйтуш Іийра. Оха цкъа а ца лайна харцо, хийра олалла. Оха тхайн ницкъ ма-кхоччу къийсина Ежовн, Бериян чалтачашца. Цундела ца дезара тхан халкъ паччахьан Іедална а, хІинца долчунна а. ХІокху тІамехь тхан кІенташа жигара дакъалаьцна, турпала хьуьнарш гайтина. ТІом болабеллачу хьалхарчу шерашкахь пхеа нохчочунна турпалхочун цІераш техкина. Йерриг Ази, ах Европа дІа а лаьцна, цигара халкъаш лолле дерзийна, шина бІе шарахь сов Іийначу татаро-монголийн ханашка а ца къарделла тхан халкъ. Лам чу йуха а девлла, хаддаза тІемаш беш тхан дайша шина бІешарахь самалхадала ца битина уьш. Тхан махка тІехь хаддаза шовзткъа эзар тІемало а, уггар говза полководцаш а латто дезна церан. Немцой тхан махка кхаьчнехь, тхо царна къарлур дара моьтту хьуна? Цара тхан зударий сийсазбеш, нах бойъуш нохчий таьІна Іийр бара моьтту хьуна? Оха тхешан латта къахьдийр дара царна! Тхо йамарт ца хилла дела, кІилло ца хилла дела, тхуна маршо йезарна даьхна тхо махках. Йамарт болчарна, харцонаш лелочарна, къизачарна дуьхьал къийсарна, маршо, нийсо йезарна даьхна тхо махках!

ЦІа чохь цхьана йукъана тийналла хІоьттира. Иштта, цхьа дагна бала Іаьткъича бен кху тІаьххьарчу шина баттахь цигаьрка ца узуш волчу Іалхас, шена цигаьрка а хьарчийна, боккха баьккхина кІур пехашна кІорге чууьйзира. Цунна

дуьхьалхIоьттира, пхи бутт хьалха ша госпиталера араваьлча, винчу лаьмнашка вахар. Грознера дIа гIаш воьдура иза. ХIетта йирзинчу чевнаша хаамаш бора некъ бан воьлча. Къаьсттина чIу бойначу настаро. Цхьаннахьа а ца гора нохчо. Аренца йарташкахь – хIетта кхуза кхалхо болийна оьрсий, лам чу воьлча – суьйлий. Дай цIера бевлча, тишделла цIенош, ков-керташ. Доьхна некъаш, тIайш. ГIийла лаьтта кешнаш. Акхадевлла лела жIаьлеш, цицигаш. Дукхахдолу цIенош, хIинца а керла дай схьакхачаза, даьсса лаьттара.

Къематде хIоьттинера Iалхин Даймахкахь.

Кхо де-буьйса даькккхира цо винчу йуьртахь. Дийнахь хьаннашка, лаьмнашка а воьдуш. Шен дай баьхначу, ша винчу, бераллехь ша левзинчу меттигашка тIаьххьара бIаьрг тоха. КхоалгIачу дийнахь тIаьххьара лаьмнашка а вахана, цхьана лекхачу орца тIе хьала а ваьлла, гондIа бIаьрг бетташ иза хиъна Iаш, цунна тIевеара герзаца кечвелла да а, ши кIант а.

Цара Iалхина дийцира тешнабехк бина нохчийн халкъ махках муха даькккхира. Уьш кхоъ оцу дийнахь цIахь вацара. Кху лаьмнашкахь жа дажош вара. Хилларг царна хиира кIира даьллачул тIаьхьа. ХIинца уьш кхоъ шайн даймахкахь лечкъаш лелара. Йуьрта баха а ца баьхьаш. Адамашна гучубовла а ца баьхьаш. Акхарой санна, адамех къехкаш.

– Таханлера дезчу денна тIера кад хIунда ца молу бохуш, соьга бехкаш доху ахь, – ойланаш дIа а лаьхкина, вистхилира Iалха. – Хьуна ца хаьа, тхан халкъ махках доккхучу дийнахь советски эпсарша а, салташа а Нохчийчохь гайтина

«хьуьнарш». ХIара де даздан митинге кхойкху аьлла, тешнабехк бина, йалхитта шарера хьала берриг божарий школашка, клубашка а гулбина, царна тIе пулеметаш йерзийна, цхьана стага а дуьхьало йахь, уьш а, цIахь дисина зударий, бераш дойъур ду аьлла, шина сохьтехь оцу шийлачу Iай, дукхахберш когашIуьйра, массо адам йарташкара арадаьккхинера. Оцу Iуьйранна хиндерг ца хууш, шайн гIуллакхашна йуьртал арабуьйлу нах, зударий, бераш дайъинера. ТIе машина, ворда ца йахалучу ламанан йарташкара дерриг адамаш, цхьаццанхьа гIишлош чу а гулдеш, тIе бензин детташ, цIераш туьйсуш, дагийнера. Йуьртара арадаьхначу адамашна йукъара гIаш ца бахало къена а, цомгаш а нах, йуьстах а бохуш, автоматашца байъина. Больницешкахь цомгаш Iохку нохчий, мехий детташ байъина. Кавказера схьа оцу бехачу некъаца даьIахкаш Iохку байъинчу, беллачу нохчийн. Диййнахь-буса, цкъа-шозза эшалон сацош хилла цхьанхьа йаьссачу арахь. Нах нишка бовлийта. Эшелонна итт метр генаваьлларг вуьйш хилла. Зударийн сий до, зударшна хезаш цкъа а маьттаза дош ца аьлла оьзда нохчий, лаьтта бIаьра а богIалой, шайн гIуллакх дан охьалахлуш хилла. Зударий а, божарий а. И иэхь тIе ца лаца, ара ца бовлуш, ахкаргаш лилхина белла дукха зударий. Дийца воьлча, дукха ду уьш. Ткъа ахь оцу эскарна тIера кад мала боху! Дависарг-йаI, Iедало шена тешнабехк беш буйла цхьа де хьалха хии делара сан халкъана! Хиънехь, тахана тхо кхузахь хир дацара. Тхан махка тIера цхьа салти а дийна аравер вацара, йа тхо дерриг цигахь

делла хир дара!

Мария Петровнас чай доьттира. Пиали чохь накхаран моз а хIоттийра.

– Изза хьал ма хIоттийна миллионаш адамашка… Кулакаш бина, махках баьхна а, бехк-гуьнахь доцуш лецна а…

– ХIан-хIа, Николай, тхан халкъана тIехь санна, харцо ца лелийна цхьана а халкъана тIехь. Дуьне кхолладелчхьана. Ас йуха а боху хьоьга, кулакаш бинчийн, лецначийн, байъинчийн шайн даймохк, оцу даймахкахь доьзалш, гергарнаш бисина. Шен хан йаьккхича валаза висинарг царна тIе вухавирзина, йа воьрзур ву. Тхоьгара даймохк дIабаьккхина. Тхан халкъо эзарнаш шерашкахь кхоьллинарг хIаллакдина. Тхоьга тхешан халкъан истори, мотт, культура а йицйайта, тхан синкхетам дIабаккха, тхо иэсах даха, дуьне мел ду даржийна!

Николай Кузьмич, чай шена хьалха а оьзна, бепиган цастарна тIе моз хьакха вуьйлира.

– Иштта хир дац иза, Iалха. Харцонаш лелла вайн махкахь. Иза шеко йоцуш ду. Амма, тIом чекхбаьлча, дерриг къастийна, нисдийр ду. Шу а доьрзур ду шайн даймахка. Тахана цкъа хала а, чолхе а зама йу хIоьттинарг. Шун халкъан исторех цхьадерш хаьара суна. Аш бIешерашкахь шайн къоман маршонехьа а, тIаккха советан Iедалехьа а латтийна турпала къийсам. ХIинца тIекхоьллинчу эладитанаша тиларчу вигнера со. Ас дукха ойла йора, хIунда даьккхина и халкъ махках? Со санна, кхетар ду вайн махкара халкъаш. Шуна бехк-гуьнахь доцуш къиза таIзар динийла хиъча, цара а шуьгахьа гIо

доккхуш, аз ойур ду.

Іалхас цавешаш куьг ластийра.

– Россерчу халкъийн аз дан а дац. Хилла а дац цкъа а. Даима кхоьруш, даим кхерош, лоллехь латтийна. Шайна тІехь мел йоккха харцо, къизалла латтайарх, дуьхьало йан а ца даьхьаш. Ша маьрша а доцуш, маршо йаккха гІоьртина халкъ шен цІийла а карчош… Революци хилале хьалха шина бІе шарахь паччахьан эскарша тхан йарташ йагош, тхан зударий, бераш, къена нах хІаллакбеш, тхо махках дохуш туркойн махка а, Сибрех а хьийсош, биэндоцуш хьуьйсуш Іийна Россера къаьмнаш. Шайн йоцу маршо йаккха гІертарна, шайгахь доцу доьналла цаьргахь хиларна, нохчий ца безна цхьана а къомана. Цундела, цкъа а цхьана а халкъера гІо а ца хилла нохчашна!

Мария Петровнас чиркх латийча бен ца хиира Іалхина ша кхузахь дуккха а хан йаьккхинийла. ХІинца хІокху цІемзачу буса йалх километр гена гІаш дІаваха везара. Шелделла шен чай дІа а мелла, хІусамдайн Іодика а йина, араваьллачу цуьнан йуьхьа дуьхьал шийла мох а, тІуьначу лайн дарц а кхийтира…

(1960–1962 шш.)